GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

POLGÁRI SZEMLE

A Polgári Szemle a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (IX.) által minősített társadalomtudományi folyóirat. A Regionális Tudományok Bizottsága B kategóriába, a Nemzetközi és Fejlődéstanulmányok Tudományos Bizottsága C kategóriába, a Politikatudományi Bizottság C kategóriába és a Gazdálkodástudományi Bizottság D kategóriába sorolta.

XX. évfolyam, 1-3. magyar lapszám, 2024.

Polgári Szemle
Gazdasági és társadalmi tudományos folyóirat
Journal of Economic and Social Sciences

Kiadja a Polgári Szemle Alapítvány

szerkesztobizottsag@polgariszemle.hu

A folyóirat a Szövetség a Polgári Magyarországért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Főszerkesztő: Dr. Lentner Csaba

Szerkesztőbizottság:

Dr. Botos Balázs
Dr. Cséfalvay Zoltán
Dr. Fekete Dávid
Dr. Kása Richárd
Dr. Matolcsy György (elnök)
Dr. Miskolczi Bodnár Péter
Dr. Scheuer Gyula
Dr. Szatmári Péter
Dr. Tóth Róbert

Honlap: www.polgariszemle.hu
www.facebook.com/polgariszemle

A lap megrendelhető: szerkesztobizottsag@polgariszemle.hu
Előfizetési díj egy évre 3000 Ft.

Terjeszti a Lapker Zrt.

ISSN 1786-6553

A Polgári Szemlében megjelenő írások a szerzők véleményét tükrözik,
amelyek nem esnek szükségképpen egybe a szerkesztőség álláspontjával.

Tartalomjegyzék

20 éves a Polgári Szemle társadalomtudományi folyóirat – Ünnepi főszerkesztői köszöntés 5

Gazdaságpolitika

Jenei György – Kompország vagy hídország? 11

Gellén Márton – Már nincs szükség emberre? 35

Túróczi Imre – Varga Alexandra – Fenyves Veronika – Tervezés és ellenőrzés – preventív és reaktív szemlélet a közpénzügyekkel történő gazdálkodás gyakorlatában 50

Tobak Julianna – Krisán László – Tóth Róbert – TONA modell: Elméleti megközelítés a családi vállalkozások fejlődési szakaszainak mérésére, értékelésére 63

Buskó Tibor László – Az okos fenntartható város fogalma a hazai tervezési gyakorlatban 75

Pintér Tibor – Dobó Róbert – Ukrajna EU-s csatlakozásának lehetséges hatásai 89

Társadalompolitika, történelemtudomány

Hamza Gábor – A kálvinizmus hatása az európai jogi gondolkodásra és jogtudományra 106

Endre Domonkos – Economic Policy Objectives of the First Orbán Government (1998–2002) 118

Gonda Tibor – Horváth Alpár – A civil szervezetek szerepe a határon átnyúló tudástranszferben a turizmus szervezeti megújítása érdekében 130

Németh Eszter Júlia – Fehérvölgyi Beáta – Birkner Zoltán – A magyarországi egyetemi innovációs ökoszisztéma kvalitatív vizsgálata 147

Balla Gréta Barbara – Fenyvesi Éva – Nők vezetői szerepben Magyarországon 160

Tudományos műhely, recenziók

Fabricius-Ferke György – Jönnek helyettünk a robotok? Rutinszerű, vagy egyedi munka; számítógépes szoftverek, vagy kreatív mesterséges intelligencia? 176

Varga Bence – 300 éve született Adam Smith, a modern közgazdaságtan megalapítója 193

Tefner Zoltán – Valutapolitika Bécsben és Budapesten. A Wekerle-életmű új megvilágításban. Recenzió Kárbin Ákos új könyvéről 198

Simon Róbert Balázs – Az FVS, mint stratégiai dokumentum hasznosíthatósága: a Fenntartható Városfejlesztési Stratégia alkalmazhatóságának kritikai vizsgálata 205

Horváth Zoltán – Kulturális intézmények térségi továbbgyűrűző hatása Szombathely példáján keresztül 218

Table of Contents

20 Years of the Social Science Journal Polgári Szemle – Editor-in-Chief's Special Greeting 8

Economic policy

György Jenei – Ferry Country or Bridge Country? 11
Márton Gellén – No Need for People Anymore? 35
Imre Túróczi – Alexandra Varga – Veronika Fenyvesi – Planning and Control – Preventive and Reactive Approach in Public Finance Management Practice 50
Júlianna Tobak – László Krisán – Róbert Tóth – The TONA Model: Theoretical Approach for Assessing the Development Stages of Family-Owned Businesses 63
Tibor László Buskó – The Concept of a Smart, Sustainable City in Domestic Planning Practice 75
Tibor Pintér – Róbert Dobó – Potential Effects of Ukraine's Accession to the EU 89

Social policy, history

Gábor Hamza – The Influence of Calvinism on European Legal Thought and Jurisprudence 112
Endre Domonkos – Economic Policy Objectives of the First Orbán Government (1998–2002) 118
Tibor Gonda – Alpár Horváth – The Role of Civil Institutions in Cross-Border Knowledge Transfer for the Organizational Renewal of Tourism 130
Eszter Júlia Németh – Beáta Fehérvölgyi – Zoltán Birkner – A Qualitative Analysis of the Innovation Ecosystem in Hungarian Universities 147
Gréta Barbara Balla – Éva Fenyvesi – Women in Leadership in Hungary 160

Studies by Junior Researchers and book reviews

György Fabricius-Fekete – Robots Are Coming to Replace Us? Routine or One-Off Tasks; Computer Software, or Creative Artificial Intelligence? 176
Bence Varga – Adam Smith, the Founder of Modern Economics Was Born 300 Years Ago 193
Zoltán Tefner – Currency Policy in Vienna and in Budapest. The Wekerle-Life-Work in a New Light. Book Review about Ákos Kárbin's New Book 198
Róbert Balázs Simon – The Usefulness of the SDS as a Strategic Document: a Critical Examination of the Applicability of the Sustainable Urban Development Strategy 205
Zoltán Horváth – Regional Impact of Cultural Institutions through the Example of Szombathely 218

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 5–7., DOI: 10.24307/psz.2024.0801

20 éves a Polgári Szemle társadalomtudományi folyóirat

Ünnepi főszerkesztői köszöntés

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B20, N01
Kulcsszavak: társadalomtudomány, polgári értékek, megújulás

A polgári értelmiség tudományos folyóirata, a Polgári Szemle 20 éves jubileumát ünnepli. A jeles évforduló jó alkalmat teremt, hogy megköszönjük támogatóink, szerzőink és lektoraink munkáját, továbbá a jövőre vonatkozó céljainkat felvázoljuk.

Két évtizeddel korábban, ismerve az akkori felemás, de összességében kudarccal végződő gazdasági folyamatokat és társadalmi polarizációt nem volt egyszerű tudományos lapot alapítani. A Polgári Magyarországért Alapítvány támogatásával elindult folyóirat fő törekvéseként fogalmazódott meg, hogy a polgári értelmiségnek publikálási lehetőséget biztosítson, lehetővé tegye a polgári értékelvű közgazdaságtani és más társadalomtudományi diszciplínák körében született értekezések közzétételét. A Polgári Szemle köré szerveződő szakértők, szerzők gondolatai nagyban elősegítették a 2010 nyarától hivatalba lépő polgári kormány első lépéseit, munkáját, hiszen az ellenzékiségben töltött évek alatt értékes dolgozatok, műhelymunka vitairatok, könyvek születtek a közös gondolkodás és az értékteremtő légkör inspirációjában.

2010 után a tudományos műhelyként funkcionáló szerkesztőbizottság stratégiájában és a köré gyűlő szerzők írásaiban kiemelt szerepet kap az alapjaiban átalakuló gazdaságpolitika, az állam újjászervezésének tudományos rendszertani igényű bemutatása. Szerzőink nemzetközi vetületű dolgozatai a külpolitikai kérdéseken belül kiemelten érintik az Európai Unió, a számos problémával szembesülő eurózóna-térség küzdelmét, annak magyar kihatásait, ugyanakkor a 10 évvel ezelőtti európai uniós elnökségünk sikereit, de a 2024-es újabb elnökségünk idejére vetülő terveket is. Esik szó a regionális politika, a területfejlesztés, a közigazgatás, a köz- és felsőoktatás, az egészségügy megváltozó feltételrendszeréről, működéséről, vagyis a polgári kormány előtt álló államigazgatási, társadalompolitikai kihívásokról, azok közérthető tudományos igényű bemutatásán keresztül.

2020 után alapjaiban változott meg az életünk. A Covid-19 járvány és a vele járó gazdasági nehézségek, majd a háborúk kétségtelenül érintik a magyar nemzetgazdaságot is. A kívülről jövő kedvezőtlen folyamatok milyen hatást gyakorolnak országunk, társadalmunk fundamentumaira? Ez a kérdés sok kutatót foglalkoztat. Számos dolgozat született e témakörben. Milyen a gazdaságunk rezilienciája, társadalmunk ereje, milyen szerkezeti változásoknak nézünk elébe? Milyen hatékonyságú a válságkezelés gyakorlata, fejlesztésre szorul-e a módszertana? Hogyan alakulhat a jövőnk? Izgalmas és érdekes írások reflektálnak e kérdésekre.

S ha lágyabb ének kell nekünk? Olvashatnak az irodalomtudomány professzoraitól nyelvünk eredetéről, történelmünkről, eleink vitéz cselekedeteiről, a világtörténelem sorsfordító eseményeiről, magyar szerzők megjelenő könyveiről és külföldi tudósok magyar vonatkozású, a mi mindennapjainkra is vetülő értekezéseiről recenziókat.

Célunk, hogy lapszámainkban a vidéki egyetemek, főiskolák oktatói, PhD-hallgatói és a fiatal, a polgári értelmiség előtt talán még kevésbé ismert pályakezdő kutatók írásainak is helyet biztosítsunk. Mint ahogy a határon túli magyar kutatóktól és Magyarországgal korrekt, baráti kapcsolatokat ápoló stratégiai partnereink tudósaitól is gyakorta teszünk közzé kutatási eredményeket. Az elsődleges közlési szempont lapszámainkban a tudományosság. Vagyis a beküldött dolgozat az objektivitásnak, a tudományos művekkel szemben támasztott követelményeknek mennyiben tesz eleget. A közlésre kiválasztott írások tehát nem feltétlenül kötődnek a regnáló államműködéshez, akár gazdasági vagy jogi vetületben, vagy a jelent alátámasztó történelmi előzményekhez. Helye van a Polgári Szemlében mindazon dolgozatnak, amely új, eredeti gondolatokat közöl, tudományos ívű és társadalmunk, gazdaságunk fejlődése szempontjából előbbre vivő, szakismereteinket bővítő hatású. Szerkesztőbizottságunk, szerzői körünk, akik a hazai tudományos élet és az államigazgatás elismert szakemberei, kiemelt célja a körülöttünk zajló gazdasági és társadalmi változások szakszerű, hiteles bemutatása.

Folyóiratunk tartalma tehát interdiszciplináris, számos tudományterületet érint. Mint ahogy a gazdasági és társadalmi jelenségek megközelítése sem lehet eredményes csak a jogi, vagy csak gazdasági módszertannal. Ez a fajta tudományos összetettség, módszertan képviselete folyóiratunk imázsa. Gazdasági, kormányzástani, jogtudományi, történelemtudományi, szociológiai írások és nemzetközi gazdasági-politikai kapcsolatokkal összefüggő jelenségek bemutatását szolgálja. A szakcikkek minőségét, egyúttal a kiterjedt tudományos profilt jól visszatükrözi, hogy eredményeinket mérlegelve a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság és Jogtudományi Osztályának több bizottsága is felminősítette a Polgári Szemlét. A Regionális Tudományok Bizottsága B kategóriába, a Fejlődéstudományi Bizottság C kategóriába, a Gazdaságtudományi Doktori Minősítő Bizottság D, és a Politikatudományi Bizottság C kategóriába emelte. Olyan társadalomtudományi folyóiratokkal kerültünk egy kategóriába, amelyek a mi 20 éves működésünk időintervallumát többszörösen meghaladják.

Fontos mérföldkő egy folyóirat esetében a nemzetköziesítés, azaz olyan lapszám tartalom előállítás, amely külföldi olvasók figyelmére is igényt tarthat. 2017-ben, 2018-ban, 2019-ben, 2020-ban és 2021-ben, vagyis a 13-17. évfolyamok vonatkozásában angol nyelvű különszámokat adtunk ki, 400 oldalas terjedelmekben, négyezres példányszámokban, míg ugyanebben a volumenben 2019-ben, 2020-ban és 2021-ben (a 15-17. évfolyamokban) kínai nyelvű lapszámaink is megjelentek. Az idegen nyelvű kiadványaink a világ meghatározó egyetemi- és közkönyvtárainak polcain fellelhetők, a nemzetközi katalógusokban szerepelnek a közzétett cikkek. E periodikák tudományos eredményeink nemzetközi transzmisszióját közvetlenül, kézzelfoghatóan biztosítják.

A magyar nyelvű kiadványainkat a hazai könyvtárak, határon túli, illetve felsőoktatási, középfokú intézmények, országos és megyei hatáskörű szervek, polgármesteri hivatalok, minisztériumok, kormány- és járási hivatalok, külföldi intézmények, könyvtárak, egyházak számára ingyenesen juttatjuk el, illetve tiszteletpéldányainkkal részt veszünk szakmai-közéleti fórumokon.

Például a Kötcsei találkozón, polgári értelmiségi klubokban, a Polgári Magyarországért Alapítvány rendezvényein, Polgárok Háza fórumain, a Magyar Közgazdasági Társaság és a Református Népfőiskola konferenciáin, a Kölcsey Kör rendezvényein. A megjelenő tanulmányok az interneten is hozzáférhetők. A folyóiratunk jelentős, több tízezres látogatottsággal bír az online felületeken:

www.polgariszemle.hu
https://cn.polgariszemle.hu/
https://eng.polgariszemle.hu/
https://www.facebook.com/polgariszemle

Céljaink a fenntarthatósághoz kötődnek. Vagyis, a Polgári Szemlét még hosszú évtizedeken át tudjuk működtetni, kiadni. Legyen igény a megjelenő cikkekre, belőlük a tudományos-, szakmai-közéleti közönség gazdagodjon. A lapszámainkban megjelenő történelmi és jogtudományi témákra alapozva arra törekszünk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia további bizottságai is „beminősítsék" a lapot és ezáltal a szerzői közönségünk még célirányosabban bővüljön. Tervezzük az online lehetőségek adta ismertség további fokozását, rövid tartalmi ismertetők képi megjelenítését. Középtávú intervallumon belül az EBSCO, WoS, Scopus nemzetközi lapminősítési kritériumoknak való megfelelés a lap ismertségét tovább növelheti. Ezáltal a magyar szerzők tollából származó, Polgári Szemlében közzétett tudományos dolgozatok értéke, kutatási eredményeink nemzetközi ismertsége, elfogadottsága tovább emelkedhet. Mint a Polgári Szemlét közel másfél évtizede főszerkesztő azt gondolom, hogy napjainkra kiépített magas színvonalról tovább lépni, még több és következetesebb munkát igényel, amelyhez támogatóink, szerzőink, kollégáim kitartó munkáját kérem. Számítok tudományos közösségünk további dinamizmusára.

Érdemes tehát *Polgári Szemlé*t olvasni!

Budapest, 2024. augusztus 20.

Prof. dr. Lentner Csaba egyetemi tanár
a *Polgári Szemle* főszerkesztője,
a Polgári Szemle Alapítvány kuratóriumának elnöke

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 8–10., DOI: 10.24307/psz.2024.0802

20 Years of the Social Science Journal Polgári Szemle

Editor-in-Chief's Special Greeting

Polgári Szemle, the academic journal of intellectuals from the civil society, celebrates its 20th anniversary. The anniversary is an occasion to thank our supporters, authors and editors for their work and to outline our goals for the future.

Two decades ago, given the fragmented but generally failing economic trends and social polarisation of the time, it was not easy to start a scientific journal. The main ambition of the journal, which was launched with the support of the Foundation for a Civic Hungary, was to provide a publication outlet for intellectuals of the civil society, to enable the publication of papers in civic virtue-based economics and other social disciplines. The ideas of experts and authors organised around the Polgári Szemle have greatly contributed to the first steps and work of the civil government that took office in the summer of 2010, as valuable papers, workshop discussion papers and books were written during the years spent in opposition, inspired by the shared thinking and value-creating atmosphere.

After 2010, the strategy of the editorial board, which functions as an academic workshop, and the writings of the authors gathered around it, will focus on the fundamentally changing economic policy and the reorganisation of the state, with a scientific systematic approach. Our authors' internationally oriented essays focus on foreign policy issues of the European Union, the struggle of the Eurozone, which is confronted with numerous problems, its Hungarian implications, the successes of our EU presidency 10 years ago, and the plans for our new presidency in 2024. The changing conditions and functioning of regional policy, regional development, public administration, public and higher education, health care, i.e. the challenges of public administration and social policy facing the civil government, are discussed through a clear and scientific presentation.

After 2020, our lives have changed fundamentally. The Covid-19 pandemic and the economic hardships and wars that followed visibly affected the Hungarian economy. What impact do negative external developments have on the foundations of our country and our society? This is a question that many researchers are concerned with. Many papers have been written on this subject. What is the resilience of our economy, the strength of our society, what structural changes are we facing? How effective are crisis management practices and do they need to be improved? What direction may our future take? Exciting and interesting papers reflect on these questions.

And in case you need a 'softer melody for your ears', there are reviews from professors of literary studies on the origins of the Hugarian language, history, the valiant deeds of

our ancestors, the seminal events of world history, the books of Hungarian authors and the Hungarian-related treatises of foreign scholars that also have a bearing on our everyday lives.

Our aim is to provide space in our issues for the writings of lecturers and PhD students from rural universities and colleges, as well as young researchers who are perhaps less known to the civic intellectuals. As we often publish research from Hungarian researchers from beyond the borders of Hungary and from our strategic partners with fair and friendly relations with Hungary. The primary publication requirement in our journal articles is scientific excellence. In other words, the extent to which the submitted work meets the requirements of objectivity and scientific works. The papers selected for publication are therefore not necessarily linked to the current state of affairs, whether economic or legal, or to the historical events prefacing the present state of affairs. There is a place in the Polgári Szemle for any work that is original, new, scientific, forward-looking, and of a scientific nature, which advances the development of our society and economy and expands the reader's expertise. Our editorial board and our authors, who are recognised experts in the field of science and public administration, are committed to presenting the economic and social changes taking place around us in a professional and authentic manner.

The content of our journal is therefore interdisciplinary, covering a wide range of scientific fields, given the impossibility of effectively approaching economic and social phenomena using only legal or only economic methodologies. This kind of scientific complexity and methodological representation is the image that our journal represents. It presents economic, governance, legal, historical, and sociological writings, as well as events related to international economic-political relations. The quality of our articles and our extensive scientific profile is reflected in the fact that several committees of the Economic and Law Department of the Hungarian Academy of Sciences have upgraded Polgári Szemle in recognition of our achievements. The Hungarian Regional Sciences Association has upgraded it to category B, the Committee for Developmental Sciences to category C, the Economics Doctoral Committee to category D, and the for Political Science Association to category C. We are in the same category with social science journals that run back much longer than our 20 years of operation.

An important milestone for a journal is internationalisation, i.e. the publication of issues that can also attract foreign readers. In the years 2017, 2018, 2019, 2020 and 2021 (issues 13-17), we published special, 400 page-long issues in English, printed in 4,000 copies, while in 2019, 2020 and 2021 (issues 15-17) we also published Chinese-language issues in the same volume. Our foreign-language publications are on the shelves of major university and public libraries around the world, and our published articles are listed in international catalogues. These periodicals provide a direct and tangible means of international dissemination of our scientific results.

Our Hungarian-language publications are distributed free of charge to Hungarian libraries, institutions of higher and secondary education, national and state authorities, mayor's offices, ministries, government and district offices, foreign institutions, libraries, churches, and we participate in professional and public forums with our free copies. For example, at the Kötcse Meeting, at clubs for intellectual from the civil society, at events organised by the

Foundation for a Civic Hungary, at forums of the House of Citizens, at conferences of the Hungarian Economic Association and the Reformed People's School, and at events organised by the Kölcsey Circle. The published studies are also available on the Internet. Our journal has a significant number of tens of thousands of hits on the online platforms:

www.polgariszemle.hu
https://cn.polgariszemle.hu/
https://eng.polgariszemle.hu/
https://www.facebook.com/polgariszemle

Our goals are linked to sustainability. In other words, to be able to keep the Polgári Szemle running and get published for decades to come, keep the readership's interest up, and let the scientific and professional communities benefit from them. Based on the historical and legal subjects published in our issues, we are striving to have the journal promoted by other committees of the Hungarian Academy of Sciences, and thus to expand our readership of authors in an even more conscious manner. We are planning to further increase our online visibility and to publish short synopses with illustrations. In the medium term, meeting the EBSCO, WoS, Scopus international journal evaluation standards could further the visibility of the journal. This will further increase the value of scientific papers by Hungarian authors published in Polgári Szemle and the international recognition and acceptance of our research findings. As the editor-in-chief of Polgári Szemle for nearly a decade and a half, I believe that to move on from an already high standard requires increasingly consistent work, for which I ask for the persistent efforts of our supporters, authors and colleagues. I look forward to the continued dynamism of our scientific community.

It is worth checking back with *Polgári Szemle* in the future too!

Budapest, 20 August, 2024

Prof. Dr. Lentner Csaba university professor
Editor in chief, chief in editorial board of the
Polgári Szemle Publishing Foundation

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 11–34., DOI: 10.24307/psz.2024.0803

Jenei György †

Kompország vagy hídország?

Globális hatások, magyar állami szuverenitás, egységes magyar nemzet, etnikai identitás

Ferry Country or Bridge Country?

Global Impacts, Hungarian State Sovereignty, Unified Hungarian Nation, Ethnic Identity

Összefoglalás

A tanulmány a kompország-hídország alternatívát elemzi a jelenlegi magyar helyzetben. Az elemzés során magyar történelmi esetpéldákat és történeti folyamatokat is áttekint. Egy európai történeti analógiából is következtetéseket von le a jelenlegi európai helyzet sajátosságaira, veszélyeire vonatkozóan. A tanulmány álláspontja szerint a nemzetközi erőviszonyok globális méretű átrendeződésének időszakában, amely bizonytalanságokkal, hirtelen változásokkal jár együtt a kompország alternatíva irreális, mert a komp kikötése alkalmazkodás- és cselekvés képtelenséget eredményezne. A hídország alternatíva tenné csak lehetővé a magyar érdekek érvényesítését. Ennek követelményei az állam szuverenitás, az etnikai identitás erőssége és a nemzetépítés A követelmények érvényesítése feltételezi a belső összefogást, a keresztény kultúrát és a nyitottságot minden irányba. Ez az alternatíva a reális lehetőség, ha az ország a követelmények érvényesüléséről folyamatosan gondoskodik. A magyar történeti áttekintés kiemeli a nyelv szerepét az etnikai identitásban és a kereszténység szerepét a magyar szuverén állam létrejöttében. A tanulmány jelentősnek tekinti a belső összefogás meglétének, illetve hiányának hatását és a külső hatalmak magyar állami szuverenitást veszélyeztető -szélsőséges esetben megsemmisítő- törekvéseit.

Kulcsszavak: állami szuverenitás, nemzetépítés, etnikai identitás, kompország, hídország, külső befolyás, belső összefogás

---

Prof. Dr. Jenei György†, az MTA Doktora, Professzor Emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem.

Fájó szívvel búcsúzunk Jenei György (1942. június 16. – Budapest, 2024. február 4.) professzor úrtól, MTA doktortól, a Budapesti Corvinus Egyetem professor emeritusától. Jenei György tanár úr a közpolitika neves hazai és nemzetközi szakértője volt. Nyugdíjazását követően a Polgári Szemle társadalomtudományi folyóirat magyar, angol és kínai nyelvű lapszámaiban tette közzé életművének eszenciáját adó dolgozatokat. Ezen írása a 2024 februári halálát követően már posztumusz jelenik meg

Summary
The study analyzes the ferry country-bridge country alternative in the current Hungarian situation. The analysis reviews Hungarian historical case examples and historical processes. Conclusions are drawn from a European historical analogy regarding the peculiarities and dangers of the current European situation. In the period of global reorganization of international power relations, which is accompanied by uncertainties and sudden changes, the alternative of a ferry country is unrealistic because 'mooring the ferry' would result in an inability to adapt and act. The alternative of a bridge country would only make it possible for Hungary to enforce its interests. The requirements for this are as follows: state sovereignty, the strength of an ethnic identity and nation-building. The enforcement of requirements assumes domestic cooperation, Christian culture, and openness towards all directions. This alternative is a realistic option if the country continuously ensures that the requirements are enforced. The Hungarian historical overview highlights the role of language in ethnic identity and the role of Christianity in the creation of the Hungarian sovereign state. The study considers the effect of the presence or absence of domestic cooperation and the efforts of external powers to threaten or, in extreme cases, to even destroy Hungarian state sovereignty to be significant.

Keywords: state sovereignty, nation building, ethnic identity, ferry country, bridge country, external influence, internal cooperation

---

„A népek sorsa fölött is áll a harc, és pedig nyíltan és nyersen. Az elméletek a nemzetköziségről és nemzeti eszméről, melyek ma két kibékíthetetlen táborra osztják az emberiséget, s „lét vagy nemlét" kérdése elé állítanak minden nemzetet. Mindenkinek, mint az élet-halál harcba bekötött magányos embernek, kötelessége, hogy összes testi és lelki, anyagi, szellemi és erkölcsi erőit őrizze, megnyissa az erők legmélyebb forrásait és úgy vállalja a rákényszerített küzdelmet". Márton Áron: 1930-as évek.
(Idézi: Száraz Miklós György: Székelyek. Történelemről és hagyományról. (258) Scolar Kiadó, 2018).
„Nyugat és Kelet, az emberiség fejlődésének e két nagy áramlata között nekünk kell elvállalnunk a közvetítést"

Kállay Béni. Akadémiai előadás, 1883.
(Idézi: Nemeskürthy, 2001:402)

Bevezetés

Napjainkban is időszerűek Márton Áron gondolatai. Két alternatíva áll szemben egymással: Szuverén európai államok interdependens együttműködése – köztük a szuverén, keresztény és etnikai heterogenitású magyar állam, mint az együttműködés résztvevője –, vagy Európai Egyesült Államok, amely – a nemzeti erők meggyengítése miatt – kiszolgáltatott Kínának és az Amerikai Egyesült Államoknak. A két, egymást kizáró alternatíva közül

melyik erősödik fel a következő években és a kiteljesedés után melyik válik a másik létezését kizáró realitássá? Köztudott ugyanis, hogy évek óta kibékíthetetlen harc dúl a globális gazdasági, politikai és ideológiai erők nemzetközi offenzívája és az állami szuverenitás, az etnikai és a nemzeti eszmén alapuló együttműködés híveinek védekezése között és a növekvő bizonytalanságok miatt nem is lehet megjósolni a harc végső kimenetelét. Mindenesetre a globális erők célját Richard J. Barnet és Ronald E. Müller már 1990-ben így határozta meg: „Azok az emberek. akik világcégeket vezetnek, a történelemben elsőként rendelkeznek azzal a szervezettel, technikával, pénzzel és ideológiával, hogy reálisan próbálkozhatnak úgy irányítani a világot, mint egy integrált gazdasági egységet…Kívánalmaik lényege a nemzetállam meghaladásához való jog, és a folyamatot tekintve, annak átformálása (Idézi: Korten, 1996:1747).

Állami szuverenitás, etnikai identitás és nemzet

Mi a viszony az állami szuverenitás, a nemzet és az etnikai identitás? Az állami szuverenitás mindig heterogén etnikai identitásokat tartalmaz. Az állam nevét általában a többségi identitás után kapja. Ilyen Magyarország és az európai országok többsége, de vannak kivételek is. Ilyen például Belgium (flamandok és vallonok lakják) vagy az Egyesült Államok, amelyben több etnikai olvasztó tégely működik egyidőben.

A heterogén identitású szuverén államok között két változatot különböztethetünk meg. Az egyik változatban az etnikai többség garantálja – jogilag és a gyakorlatban is – a kisebbségi identitások egyenjogúságát, amíg a másik változatban a kisebbségi identitások egyenjogúságáról nem beszélhetünk, mert sem jogilag, sem a gyakorlatban nem érvényesül az egyenjogúság. Sajátos eset, amikor az egyenjogúság jogi garanciákat tartalmaz, de a gyakorlatban megszegik azokat. Magyarország esetében a kisebbségi etnikai identitások egyenlő jogai elméletben és a társadalmi gyakorlatban is biztosítottak.

Egy ország többségi identitású csoportja gazdasági, kulturális és bizonyos jogi elemekre (pl. kettős állampolgárság) is kiterjedő állandó vagy rendszeres kapcsolatot tart a más szuverén államokban élő azonos identitású csoportokkal, amelyek azokban az országokban kisebbségi identitások. A kisebbségi identitások lehetnek tömbidentitások és szórványidentitások. A magyarság esetében Erdély, a Felvidék, a Délvidék azok a területek, ahol a tömbmagyarság és a szórványmagyarság egyaránt előfordul. Azonban nagyobb szórványkisebbség él az Egyesült Államokban, Németországban, Ausztriában, Braziliában, Kanadában és kisebb szórványkisebbség él sok másik országban is. Ezt a magyar többségi identitásból és magyar kisebbségi identitásokból álló egységet nevezzük nemzetnek. Ilyen értelemben például Magyarország szuverén állam és ugyanakkor nemzetállam is, de hasonló nemzetállam Németország, Lengyelország és Oroszország is. A magyarság esetében ez azt jelenti, hogy magyarnak lenni nem származás kérdése, hanem többségi helyzetben választás és kisebbségi helyzetben nemcsak választás, hanem vállalás függvénye is. Ezt példázza Liszt Ferenc esete, akinek magyarságát 1935-ben -akadémiai vita keretében- kétségbe vonták, mivel apja és anyja egyaránt osztrák volt, az egyik burgenlandi, a másik wachaui. A vitát Bartók Béla döntötte el, amikor kijelentette, hogy Liszt Ferenc magyar, mert magyarnak vallotta és vállalta magát.

A szuverén magyar állam a kereszténység felvételéhez elválaszthatatlanul kapcsolódik. A szuverén magyar állam a kereszténység felvételének eredménye. Egyidősek. Az elmúlt, immár több mint ezeréves magyar történelem során a magyarság, szuverén államát több évszázadra elvesztette, de a magyar etnikai identitás és összefogás a keresztény kultúrának és az unikális nyelvnek köszönhetően folytonosan fennmaradt.

Globális „forradalom" és az álliberalizmus

A globális erők multinacionális és transznacionális vállalatokból, globális befektetési bankokból, magánpénzintézetekből, globális értékláncok helyben működő, külföldről irányított egységeiből és a világot behálózó „technológiai cégekből" (ezek az internetet és a digitalizációt használó és alkalmazó társaságok) állnak. Ezek semmilyen állami pénzügyi felügyelet alá nem tartoznak. Helmut Schmidt „ragadozó kapitalizmusnak", Alan Greenspan „fertőző kapzsiságnak" minősíti törekvéseiket és eddig megtett lépéseiket. Sokat közülük parányi szigeten jegyeztek be. Csak a profitráta növelésében érdekeltek, a helyi lehetőségeket kihasználják, szociális terhet nem lehet rájuk rakni. Ez kizsákmányolás. (Schmidt, 2010: 278-293).

A globus, azaz a földgömb szó jelentéséről Nemeskürthy István ezt írja: „Az Oxford University Press 1985-ös kiadása szerint „*global:World-Wide, embracing the whole of a group of items"*. Vagyis globális: „az egész világon érvényesülő". Elgondolkodtató, hogy a rómaiak „cinkos politikai érdekcsoport"-ot is értettek a „globális" kifejezésen! (Györkössy Lajos: *Latin-magyar szótár,* 1960) (Nemeskürthy, 2002:249).

Ezek az intézmények – Helmut Schmidt szavaival – „hazátlanok", amelyek új ember típus kialakítását kezdték meg (Schmidt, 2010:280). Álcivil szervezetek hálózatát (NGO-k) működtetik. Ezek is hazátlanok, hiszen tevékenységüket nemzetközileg egyeztetik és határozzák meg. Liberálisnak nevezett média hálózatot fejlesztettek ki, amely új ember típus kialakításán munkálkodik. Természetesen nemzetközileg koordináltan. Ez olyan álliberalizmus, amely kinyilatkoztat és az eltérő, vagy ellentétes véleményeket maradinak és hamisnak bélyegzi meg. Ennek az ideológiának semmi köze nincs a liberalizmushoz. Különösen ahhoz a liberalizmushoz, amely a XIX. században -Friedrich List nézetei nyomán, aki a liberalizmust a nemzeti célokkal és perspektívákkal egyeztette és Adam Smith liberalizmusa nyomán, akinek piacgazdasági elmélete „ellentétben a szabadpiac ideológiájával, számos előfeltételt határoz meg, amelynek egy piacon teljesülnie kell ahhoz, hogy a köz érdekében hatékony árak alakuljanak ki" (Korten, 1996:87).

A liberalizmus Magyarországon a kiegyezés után, Deák Ferenc, Eötvös József, Kállay Béni és Szél Kálmán nézeteiben fejeződött ki és gazdaság és társadalomformáló domináns hatalmi tényezővé vált. A liberalizmus első magyar képviselője, Berzeviczy Gergely volt a XVIII-XIX század fordulóján. Ezután Széchenyi Adam Smith tanait követte, míg Kossuth Lajos – a Védegylet szervezője – Friedrich Listét, akit személyesen is ismert. Miben állt a két liberális irányzat különbsége? Adam Smith az állami be-nem-avatkozás elvét tartotta irányadónak, ugyanakkor a szabadpiac ideológiájával ellentétben számos előfeltételt tartott szükségesnek ahhoz, hogy a köz érdekében hatékony árak alakuljanak ki.

Friedrich List viszont a gazdaságilag fejletlenebb országok esetében szükségesnek tartotta az állami beavatkozást védővám rendszer alakjában- mint írja: „A védővám rendszer, melyről azt állították, hogy spekulatív fejek találmánya, természetes következménye a nemzetek ama törekvésének, hogy biztosítást nyerjenek saját fennmaradásuk, befolyásuk, vagy hatalmi fölényük számára" (Hegedüs, é.n:30). Friedrich List addig tartotta szükségesnek a védővám rendszert, amig a fejletlenebb gazdaság utoléri a fejlettebbet. Ezt valósította meg Bismarck és ezzel a német gazdasági fejlődésnek nagy lendületet adott. List a gazdasági autarchiát elutasította. Nála a védővámok tulajdonképpen nevelővámok, amelyek célja nem a gazdasági bezártság védelme, hanem a nemzetközi gazdasági versenyképesség fokozatos elérése. (Hegedüs, é.n.:26-33).

Smith és List elméletének félreértésével és tudatos torzításával szemben megállapítható, hogy „Smith mégsem doktriner és sohasem általánosít… Az államnak megvan a saját terrénuma, mint az igazságszolgáltatás, a honvédelem; sőt az állam még intézményeket is tarthat fenn, ha azok a közcélt szolgálják. „Az állami beavatkozás általános elv nála, de nem abszolút szabály" -írja egyik kritikusa, Rist kiváló francia közgazdász. Smith nem elvakult individualista, minden szabály alól van nála kivétel" (Hegedüs, é.n.:29). Ezzel összhangban Korten szerint a jelenlegi ál- vagy illiberalizmus a személy szabadságát és jogait azonosítja a piac szabadságával és a tulajdonjogokkal. Ebben a szemléletben nincsenek szociális kötelezettségek- mint Korten írja: „Továbbá, ha fenntartjuk azt, hogy az egyén egyetlen kötelessége a szerződések és mások tulajdonjogainak tiszteletben tartása, akkor a piaci liberalizmus „erkölcsfilozófiája" lényegében felszabadítja e kötelességek alól azokat, akik rendelkeznek tulajdonnal, azok kárára, akik nem" (Korten, 1996:97).

A nyílt társadalom elmélete és az új ember kialakításának kísérlete

A jelenlegi magát liberalizmusnak nevező eszme lényegében Karl Popper „Nyílt Társadalom" elméletét a Soros család, mint emblematikus személyek vezérletével formálták hatalmi erővé, amely új ember típus kifejlesztését tűzte ki céljául. Az új ember típusának kifejlesztése leginkább történelemben kudarcot vallott kísérletekhez a náci és a bolsevik ember típus kifejlesztési kísérletéhez hasonlít. Ebben minősítették maradinak, hamisnak és hazugnak minden a nácizmustól és a marxizmus-leninizmustól eltérő véleményt. Figyelemreméltó, hogy a neonácizmust harsányan, rendszeresen bírálják és elítélik, ugyanakkor az erőszakos neokommunizmust nem éri hasonló bírálat. Ez az álliberalizmus nemcsak egy bizonyos kinyilatkoztatás igazságát akarja elfogadtatni, hanem a gondolkodást is szabályozni-ellenőrizni akarja. Erkölcsileg is felsőbbrendűnek tekinti magát. Olyan alattvaló ember típus kialakítása a célja, akit csak a pénz, a keresete érdekel és mellékesek, vagy hiányoznak a családi, közösségi, nemzeti és szuverén állami kötelezettségei. „Szabad embernek" mondják, aki a valóságban teljes mértékben a profitérdekelt intézmények kénye-kedvétől függ, hasonlít a pénzkereső automatához.

A szuverén államok határain túli globális hatalmat szerző erők megkísérlik a szuverén államokat elszakítani saját gazdaságuktól. Ennek a törekvésnek a sikere azt jelentené, hogy a szuverén államok és az etnikai identitások sorsa a globális erők tulajdonosainak és irányí-

tóinak akaratától függene. Elveszne az etnikai kultúra és a szuverénnek már nem nevezhető államok politikai, technológiai és gazdasági értelemben egyaránt elvesztenék önállóságukat. Kompországokként cövekelnének le.

Ezek a globális erők és nemzetközi hálózataik offenzívában vannak. A társadalom azonban családokból, közösségekből, nemzetekből és szuverén államokból áll. A politikában egyfelől a globális erők céljai, másfelöl a családi, a közösségi és a nemzeti érdekek is kifejeződnek. A politikai szembenállás már létezik a kétféle érdek artikuláció között. Érdek egyeztetés közöttük nem lehetséges, mert az álliberális globális erők minden más nézetet helytelennek tekintenek, megbélyegeznek és ezzel vagy-vagy helyzetet fejlesztettek ki. A lényegi kérdés, hogy az emberek hajlandók-e elfogadni, hogy pénzkereső automaták legyenek és olyan individualisták, akik számára a család, a közösség, a nemzet másodlagossá válik vagy egyszerűen nem is létezik. Az álliberális szemlélet az LMBTQ mozgalommal, a nemek genetikusan meghatározott családi viszonyának összezavarásával, az egyneműek együttélésének közüggyé tételével összezavarja a családi stabilitást.

A globális erők célja az emberi természettel ellentétes, hiszen az ember – Arisztotelesz szavaival – „zoon politicon", azaz társas lény. Az ember születésekor még nem „homo sapiens" csak potenciálisan az, és ráutalt a család tagjaival, azok barátaival történő rendszeres érintkezésre, mert ennek eredményeként lesz belőle aktuálisan is „homo sapiens". Egy analógiával érzékeltetve a különbséget. A kő realitás, de potenciálisan még nem szobor. A kőben a szobor csak potenciálian létezik, és céltudatos tevékenység kell ahhoz, hogy a szobor aktuálisan létező legyen.

Kérdés, hogy a globális erők ki tudják-e bontakoztatni azt az álliberális folyamatot, amelyben az individualizmus nem egyéni kiteljesedést, hanem csak egyéni önzést jelent. További kérdés, hogy képesek lesznek-e észrevétlenül kibontakoztatni az elvakult individualizmus folyamatát egészen addig a pontig, amikor már ez a folyamat visszafordíthatatlanná válik – mint Csath írja: a középosztályt, a középrétegeket elsorvasztják és „Megerősödnek a „felső rétegek", amelyeknek van egy szűk kiszolgáló „háttérudvara", médiaemberekből, „influencer" személyiségekből „őrző-védőkből", amely csoportot az „uralkodók" jól megfizetik" (Csath, 2023:12).Vagy pedig kudarcot vallanak és olyan feszültségek keletkeznek, olyan ellentétes nemzeti és szuverén állami erők erősödnek fel, amelyek képesek ezt a folyamatot megakadályozni. Szuverén, Nyugatra és Keletre egyaránt nyitott államokat hoznának létre. Ezek az igazi, történelmi-stratégiai távlatú alternatívák.

Egy történelmi párhuzam és a jelenlegi Európa

A globális hatalmi erők technikája már működik és számos helyen sikereket is elért. Az első lépés a társadalmi káosz, a megosztottság, annak fegyveres összecsapásokig élesedő kialakítása, kiprovokálása, amely elhúzódik addig, amig a globális erők megjelennek és megmutatják, hogy csak ők képesek biztonságot teremteni és újjáépíteni. Így kísérlik meg lejáratni a korábbi hatalmi képződményeket.

Az ókori római közmondás szerint: „Historia est magistra vitae" (A történelem az élet tanító mestere). Az állítás igazát számos történelmi példa igazolja. Az egyik példa az ókori Bizánc és a gótok esete, amely események az i. u. 4. században történtek. A gótok támadó szán-

dékkal megjelentek Bizánc határainál. A bizánci vezetés véleménye megosztott volt. Valens császár humanista hagyományokat követve azon a véleményen volt, hogy a gótokat meg kell „téríteni" a római kultúra számára. Ezt a császári tanácsban az aggodalmaskodó katonák ellenezték. Azonban a Themistios vezette „hivatalnok párt" szerzett többséget- mint Váczy Péter idézi: „Azok azonban-jegyzi meg Eunapios- akik a császár kegyében az első helyet foglalták el és akiknek a szava a legtöbbet ért a tanácsban, letorkolták ezeket, mondván, kitűnő katonák, de a politikához nem értenek (Váczy, 2010:16). A gótokat a császári tanács döntése alapján betelepítették és Themoistios az első problémák jelentkezésének idején még ezt mondta: „A Trákiában letelepített gótokkal az fog történni, ami a galatákkal Kis-Ázsiában. Ezeket senki sem nevezi már barbároknak… Nevük még a régi, de életmódjuk már római. Ugyanazokat az adókat fizetik, mint mi, katonáskodnak, mint mi, hivatalokat kapnak akárcsak a római polgárok és a törvény előtt sincs különbség köztük és köztünk" (Váczy, 2010:16).

Mi történt valójában? 376-ban hajókon behozták a gót menekülteket. Fegyveresen jöttek. Az első feszültségnél fegyveresen végig pusztították a Bizánc uralma alatt álló falvakat, aztán egészen Konstantinápolyig végig pusztították Trákiát a hozzájuk csatlakozó keleti gótok és a hunok segítségével. 378-ban egy újabb csatában Valens császárt is megölték. 380-ban a gótok egész Görögországot kirabolták. A gótok nem léptek a rómaiasodás és a polgáriasodás útjára (Váczy, 2010:15-21).

Milyen hasonlóság tapasztalhat jelenleg Európában? Az Európai Bizottság meghatározó befolyásának és a németek Európát „megváltani" szándékozó politikájának eredményeként –amelyhez csatlakoztak más nyugat-európai államok is – a föderalista erők vannak offenzívában és a konföderáció erői védekezni kényszerülnek.

Egy példa: Nyugat-Európában részben letelepítették az erőszakosan érkező, ismeretlen személy azonosságú bevándorlókat, akiknek egyrésze dolgozni akar, másrésze viszont szociális juttatásból él. Egy részükről pedig egyáltalán nem is tudják, hogy hol tartózkodik és éppen merre vándorol. Sokan megszegik a törvényeket, nemi erőszakot és gyilkosságokat követnek el. Fegyveres bevándorlók (hódítók) is érkeznek, akik kiképzett, harcedzett katonák. Nem tudni, hogy ki a menekült közülük. A letelepedés melletti érv az volt, hogy munkát végeznek (kétségtelen az európai munkaerőhiány), részben asszimilálódnak, részben multikulturális társadalmak alakulnak ki, amelyekben a különböző kultúrák és életmódok békésen élnek egymás mellett. Mi történt eddig ténylegesen? Asszimilációs folyamat nem érzékelhető. Részben azért, mert a migránsok nem akarnak asszimilálódni, saját kultúrával, ezen alapuló életmóddal és jogrenddel rendelkeznek és ehhez természetes módon ragaszkodnak több generációs Európai tartózkodás után is, részben azért, mert Nyugat-Európa asszimilációs ereje meggyengült. Kísérteties a hasonlóság a gótok és Bizánc esetével. A keresztény kultúra vergődik és befolyása gyengül, a vallásukat gyakorló európaiak száma csökken, növekvő számban zárnak be templomokat, amelyekben vendéglőket, üzleteket nyitnak.

A multikulturális terv is megbukott. A bevándorlók jelentős része nem ismeri el az európai jogállamiságon alapuló törvényeket. Saját, magukkal hozott törvények szerint élnek. „No go" zónákat alakítanak ki, amelyeket az európai országok rendőrségei nem tudnak ellenőrizni, amelynek hiányában terjed a bűnözés, a bandaháború. A bevándorlási erőszak új szakaszában a migránsok fegyvert használnak, ismert nemzetközi terror szervezetek irányítják és kiter-

jedt csempészbandák – üzleti alapon – szervezik a beáramlást. Ezek már olyan hódítók, akik Európai területeket foglalnak el. Ez még csak az első szakasz?

Az Európai Unió szintjén nincsen olyan döntés, amely ezt a kettős kudarcot belátná és a migrációt Európa külső határainál megakadályozná. Nem szervezik meg a külső határok védelmét, nem tudják kitoloncolni azokat, akik nem menekültek, hanem bevándorlók. Ehelyett kényszeríteni akarják a közép-európai országokat is a migránsok befogadására migráns táborok létesítésére. Céljuk ezekben az országokban az állami szuverenitás megcsonkítása, olyan Európai Egyesült Államok kikényszerítése, amely a föderatív dominancia kikényszerítésével már nem Európa. Ez a második szakasz, ha ez megvalósulna, akkor az európai szuverén államok autonómiákká alakulnának, amelyeket külső „szakértők" irányítanak. Ez azt jelenti, hogy a magyar Szent Korona egyenlővé válna egy svájci sapkával.

Megismétlődik-e a 4. századi Bizánc történelme? Bizonyos, hogy az irányítás kiszaladt a szublimált világnézeti és ideológiai alapon politikát folytató európai központi hatalom kezéből és valahol Európán kívülre került. Érvényesül-e a tehetetlenségi nyomaték? Vagy képesek lesznek-e a szuverén európai államok olyan mértékű befolyást megalapozni, amely megakadályozza az Európába irányuló, szervezett migrációt és a globális erők térhódítását, terület foglalását?

Mi a helyzet a magyar esélyekkel?

A problémakör elemzését történeti áttekintéssel kezdjük. Hogyan alakult ki a magyar etnikai identitás és az állami szuverenitás? A magyarság története – kezdetektől fogva – külső kapcsolatok szövedékében zajlik. Ezek a kapcsolatok a magyarokat sokszor kényszerítették védekezésre külső támadások miatt, amelyek gazdasági, politikai, ideológiai és nemegyszer katonai jellegűek voltak. Sok esetben akadtak belső partnerek is, akiket nem egyszer a magyar hatalom megszerzésének szándéka vezérelt. Másik oldalról viszont olyan esetek is előfordultak, amikor a magyar hatalom a külső kapcsolatokat terjeszkedésre, expanzív politika megvalósítására használta ki.

Ezzel lehetőséget is kívánunk adni a magyar történelem ismeretének gyarapításához, mert ez az ismeret alapvető fontosságú – mint Nemeskürthy István írja: „A múltat nem lehet tőlünk elvenni, de az csak akkor a miénk, ha ismerjük" (Nemeskürthy, 2001:7).

A magyar etnikai identitás eredete

Az Ázsiában, az ugorok Szibéria – voguloknál és osztjákoknál keletebbre – lakó népcsoportját, az ugor-magyarságot érintő, kényszeres jellegű külső, ogur (bolgár) török hatás a magyarság politikai és szervezeti kultúráját magasabb szintre emelte. Az erdei övezetben élő nemzetségi társadalmat „lerántotta" a Mandzsúriától a Dunáig terjedő sztyeppei övezetbe, és a nemzetségi szerkezet meghagyásával, törzzsé szervezte, ezzel egységesítette -cselekvőképes központi hatalmat alakított ki- és katonailag is megszervezte (Hóman, 1941:18-23). Ez gazdasági, szervezeti, jogi és kulturális haladást eredményezett.

A kultúra, a szervezet, a katonaság kiépülése, az erkölcsi szabályozás és a jogrend egyaránt törökös volt, de az ugor eredetű nyelv -török szavakkal gazdagodva- jelentette az etnikai iden-

titást. Ezt a törzset élesen megkülönböztette a többi sztyeppei néptől beszélt nyelve, amely a magyar volt. Az ugor-magyar és az ogur (bolgár) török etnikai keveredés eredményeként kialakult magyar nép olyan nyelvet beszélt, amelyet egyetlen törökös kultúrájú nép sem beszélt, ezért a magyar nyelv vált az etnikai csoport integrációs tényezőjévé. A magyar identitás és a magyar nyelv egymástól elválaszhatatlanok. (A magyar nyelvről lásd részletesen jegyzetek1) Ez a nép tehát nem volt finn-ugor, nem volt bolgár (ogur) török, hanem beszélt nyelve és törökös kultúrája alapján, magyar etnikai identitású volt. A magyar etnikai identitás tehát ugor nyelvi eredet, amelyre törökös kultúra épült rá.

Állami szuverenitásról még nem beszélhetünk, mert a sztyeppei népek -a legelők birtoklása miatt- állandó harcban álltak egymással, de a magyar etnikum elkerülte, hogy rabszolgaként tagozzák be, mert ismerte a lótenyésztést és legelőkkel is rendelkezett. A sztyeppei népek állandó harcaik során számos etnikai piramisokon nyugvó birodalmat hoztak létre (szkíták, szarmaták, hunok, avarok, türkök, kazárok), de ezek labilisak voltak és csak időlegesen álltak fenn. A nomád népek politikai szervezkedése burkolt vagy nyílt hatalomgyakorlást jelentett, amelyet a „felülrétegezés" (az egyik népcsoport megszerzi a felső irányítást) és az ezt követő „rendbeszedés" (az alsó helyzetbe került népcsoport élére vagy külső vezetőt nevezett ki, vagy meghagyta saját vezetőit, de engedelmességre kényszerítette, vagy rabszolgaként különböző népcsoportok között osztotta szét) szabályozott (Deér, 2007:10-13).

A magyarság a sztyeppei övezetben nyugati irányba sodródott önálló etnikai identitással, mint ezt Sudár Balázs írja: „Noha a magyarok csak a 9. század első felétől jelennek meg a történeti forrásokban, de ez nem jelenti azt, hogy azelőtt ne léteztek volna. Éppen csak más néven említettnek, sőt valószínű, hogy a rájuk értett nevek (hun, avar, szabir, onogur, turk, stb.) nem mind ugyanarra a „magyar" népre vonatkoztak, hanem annak egy-egy etnikai összetevőjére. A kora középkori népek kialakulása több szálon futó esemény volt, ekként a különböző hiteles források, ha nem is mindig egyeztethetőek össze, de jól megférhetnek egymással" (Sudár, 2015:128). Vagyis a magyarság identitását törzsi szervezetet alakítva megőrizte, és más etnikumok (alánok, szarmaták, oguz törökök, vagy a hunok és az avarok stb.) csatlakozásával a heterogenitást is növelte, de mindig „rendbeszedték". Eközben magyar etnikai néprészek le is váltak a magyar törzsről különböző irányokba. A kompország-hídország alternatíva még nem vetődött fel.

Szent István keresztény, szuverén magyar államának eredete

A magyarság – a sztyeppei-övezetben – nyugat felé sodródva elérte Etelközt, mint Deér József írja: „Etelköz a nyugat felé tartó népek nagy temetője volt, ahol már beleütköztek a letelepült népek gyűrűjébe, s keleti rokonaik nyomása alatt rendszerint néhány évtized alatt felmorzsolódtak a kétfelé vívott harcokban. A magyarságot ugyanaz a sors fenyegette, mely később ezen a vidéken a besenyők, úzok és kunok törzsszövetségeit is elérte" (Deér, 2007:39).

A magyarság ekkor kihasználta a kazár birodalom gyengülését a megyer törzs „felülrétegezett" még hét törzset. Ezt a hét törzset és a csatlakozó három kabar törzset összevonta és „rendbe szedte". Vérszerződéssel itt alapították meg a magyar államot, azaz a Magyar Nagyfejedelemséget, amely etnikai identitását és nyelvét tekintve heterogén volt, de az írásos források ettől kezdve ezt a törzsszövetséget -a türk elnevezéseket követve - „hétmagyarnak"

nevezték. A magyar állam tehát először – a Magyar Nagyfejedelemség alakjában- jött létre, mint ezt Szabados György megállapítja: „… a magyar az egyedüli, ma is létező európai nép, amelynek nemcsak első állami megszerveződése, hanem etnogenezise is a sztyeppei kultúrkörben zajlott le, és amely ezzel a keleti örökséggel a középkori „Nyugat" szellemi-politikai világába integrálódott, s fejezte ki azon belül saját állami és etnikai ismérveit" (Szabados, 2015:159).

A jelenlegi szuverén európai államokat vagy Róma, vagy Bizánc mintáját követve alapították meg. A magyar államiság, azaz a Magyar Nagyfejedelemség eredetileg a sztyeppei államiságok mintáját követte és történelmileg egyedi alkalmazkodással és az etnikai identitás kontinuitása alapján napjainkig fennmaradt. Jelenleg a szuverén magyar állam kivételes, sztyeppei eredetű „képződmény" Európában.

Ezt követte a Kárpát-medence megszállása. A magyar – a többi itt megfordult sztyeppei néphez hasonlóan – nomád kultúrájú nép volt- mint Deér József írja: Az az új lovasnép, mely a IX. század alkonyán tűnt fel a keleti láthatáron, mindenestül ennek a pogány világnak gyermeke, a keresztény Európával ellenségesen szembenálló nomád kultúrkörnek képviselője volt" (Deér, 2007:28). A keresztény krónikák „nemes egyszerűséggel" „barbároknak" nevezték őket, pedig a nomád kultúrkör rendelkezett sajátos értékekkel. A magyarság nemcsak a pásztorkodást ismerte, hanem a földművelést és a szőlőművelést is, és a közösségeket jogi szabályozással és erkölcsi előírásokkal egységesítette és irányította. Ismerte a rovásírást, a magyar állam nagyfejedelmének hatalmát kozmikus eredet támasztotta alá (a szent turulmadár mítosza) és a fejedelmi család Attilától származtatta magát. Istenélménye is volt. Katonailag számottevő erő volt, ezért a letelepült keresztény népek -akik a hűbéri széthullás állapotában voltak- gyakran hívták egymás elleni harcaik során segítségül.

A Kárpát medence katonai védelme – erős, cselekvőképes központi hatalom alapján – szükséges volt. Nyugati szomszédunk – a német császár, akit a magyarok az avarokra emlékeztették- rögtön, már 907-ben támadást intézett a magyarok ellen, amelynek célja hasonló volt Nagy Károlyéhoz. Ez a külső támadás nem a sztyeppei népek „felülrétegezés-rendbeszedés" logikáját követte, hanem a magyar állam megsemmisítése és a magyar etnikum szétverése – a bajor krónika egyes értelmezései szerint megsemmisítése- volt a célja. Ha ez sikerült volna, akkor a magyarság valószínűleg az Elba menti szlávok sorsára jutott volna. A pozsonyi csatában viszont a németek megsemmisítő vereséget szenvedtek, egészen az Enns folyó melletti Ennsburgig üldözték őket és a német császár is menekülésre kényszerült egészen Passau városáig. (Oberenns várának nevét a magyar népmesék „operenciás tengeren is túl" formulája őrizte meg). Ezzel konszolidálódott az a történelmi folyamat, amelyet már nem szervezett, tömeges betelepedésnek, hanem véglegesen honfoglalásnak nevezhetünk (Hóman 1941:120-121).

A honfoglalást követően a magyarok sztyeppei harcmodorát kiismerték. A Magyar Nagyfejedelemséget két irányú expanzió fenyegette, Bizánc és a Német-Római császárság oldaláról. Harapófogóba került. A sztyeppei elődökhöz hasonló pusztulást – amely a Kárpát medencét az i.e. 6-8 századi szkíta letelepedés óta, az ide beáramló sztyeppei népeket elérte – csak úgy tudta elkerülni, ha felveszi a kereszténységet. A pusztulás veszélyét ismerte fel Géza fejedelem. Árpád után másodszor „rendbeszedte" a magyarságot. Felismerte, hogy mint Deér József írja: „A X. század végének öntudatra ébredt Európájában tehát nem volt többé helye

egy pogányhitű és erkölcsű nomád törzsszervezetnek" (Deér, 2007:56). Géza a törzsi hatalom rovására, erős központi hatalmat épített ki és megindította a kereszténység felvételét. Bizánc és Róma között az utóbbival szövetkezve kezdte meg a kereszténység felvételének megszervezését felülről lefelé haladva. A kereszténység felvételét megkönnyítette, hogy a kinyilatkoztatott egyistenhívő vallásokat a magyarok már a Fekete tenger vidékén megismerték.

Nyugat felé szövetségeseket keresett és ennek egyik jele, hogy a bajor király leányát, Gizellát adta feleségül Istvánhoz, aki a későbbi német-római császár II. Szent Henrik húga volt (Hóman, 1941:171-172). A lengyel és a cseh király ezzel egyidőben csak őrgrófi család leányát feleségül venni, a koronát a német-római császártól kapta, ami azt jelentette, hogy mindketten a császár hűbéresei voltak. Szent István ilyen körülmények között 997-ben, 18 éves korában lett nagyfejedelemmé választva.

István nem a császártól, hanem a pápától kapott királyi koronát, a német-római császár egyetértésével. Ez azt jelentette, hogy nem került hűbéri függésbe a császártól és Apostoli Királyként önálló jogot kapott a keresztény térítésre és az egyházszervezésre. Ezzel Szent István – nyugati legitimációval – egy szuverén, keresztény állam királya lett. Szent István a belső ellenállást legyőzve erős – despotikus vonásokat is mutató – központi hatalmat épített ki. Szétrombolta a törzsi szervezetet és királyi vármegye rendszert épített ki. Kötelező erővel szabályozta a vármegyék katona állítási kötelezettségeit. Hatalmát több tényező alapozta meg. Egyrészt az ország legnagyobb földesura volt, másrészt nálunk nem alakult ki hűbéri függési lánc, mert a király akaratától függően döntötte el, hogy kinek adományoz földet és kitől veszi azt el. Kiépítette a keresztény egyház szervezetét. Érsekségeket és püspökségeket alapított. A közösségeket templomépítésre kötelezte. Szerzetesrendek létrejöttét támogatta. Megnyitotta a biztonságos Szentföldi zarándokutat az országon keresztül. Bekapcsolta országát az európai keresztény élet vérkeringésébe. Bambergben kápolnát alapított, Rómában zarándok templomot és szállást létesített. A clunyi keresztény mozgalommal épített ki szoros kapcsolatokat.

A keresztény Magyar Királyság állami szuverenitását megint a németek veszélyeztették, amikor II. Konrád német király országunkra támadott. Ez az egész német hadsereg fogságba esésével és rabszolgává süllyedésével végződött. A magyarság szervezett katonai hatalma védelmet nyújtott a nyugati és a keleti irányból jövő katonai támadásokkal szemben. Szent István szakított a katonai támadási hagyományokkal és biztos védelmi stratégiát követett. A magyar társadalom heterogenitását növelték a keletről és nyugatról betelepedő külföldi kisebbségek. Hidat alkottunk közöttük.

Szent István keresztény államának lényege Deér József megállapításával jellemezhető – mint írja: „A magyarok állama tehát már születésekor sem volt merő nyugati, vagy pláne germán kultúr import eredménye. Istvánról azt mondani, hogy ő a Nyugatot jelenti történetünkben, szemben az elődei által képviselt Kelettel, kevés és semmitmondó. Fajtája eltiprójának, az idegenek gyámolítójának beállítani hibás és nevetséges" (Deér, 2007:83). Szent István –hatékony és cselekvő központi hatalomra támaszkodva – megteremtette a magyar középkor szuverén keresztény államát, amely akkoriban jelentős európai tényező volt. Nyitott volt a letelepedni szándékozó népek külső keleti és nyugati hatásaira, de nem másolta a hatásokat, hanem a nyugati értékeket a magyarság életkörülményeire és szociálpszichológiai jellemzőire figyelemmel honosította meg. Szent István szuverén állama híd szerepet töltött be.

Magyar állami szuverenitás, kereszténység és etnikai identitás a következő évszázadokban

A magyar állami szuverenitás

A magyar állami szuverenitást alapvetően a feudális széttagoltság, a főúri elitek hatalmi harcai veszélyeztették. A megosztottság a külső befolyás számára kedvező lehetőségeket teremtett. Orseolo Péter és Salamon is – miután a trónharcban gyengébbnek bizonyult – a német császárnak ajánlotta fel a magyar koronát, vagyis a német császár hűbéresévé vált. A feudális széttagoltság kétszer pogány lázadásoknak is kedvezett, amelyek során halomra öltek keresztényeket, köztük papokat és püspököket is. A szuverén, keresztény magyar államiságot a XI. században I. András és Szent László építette fel újra. A rendezett templomépítések folytatódtak, I. Istvánt és Imre herceget szentté emeltették. Nem sodródtunk kompországként.

A tatárjárás majdnem megsemmisítette Magyarországot. A támadás ugyanis nem a sztyeppei népek hagyományos „felülrétegezési", „rendbeszedési" elvét követte, hanem a magyarok kiirtását tűzte ki céljául. Az erős magyar etnikai identitásra alapozva IV. Béla újból hont alapított, védhető várakat épített, városokat létesített, de utána a feudális széttagoltság újból meghatározó tényezővé vált. Szilárd központi hatalmat Károly Róbert tudott kialakítani több évtizedes harc után az ország egyes területein uralkodó főurakkal. Nagy Lajos erős központi hatalma, szuverén állama után, Zsigmond uralkodása alatt, ismét feudális széttagoltság szakasza következett, amelynek Hunyadi Mátyás erős központi hatalmon és hatékony közigazgatáson nyugvó keresztény szuverén állama vetett véget. Halála után újból elhatalmasodott a feudális széttagoltság, az anarchia. A társadalmi összefogás hiánya képtelenné tette a magyarságot, hogy a terjeszkedő Török Birodalom és az expanzív Habsburg Birodalom harapófogójába kerülve ellenállást fejtsen ki. A történet a külső ellenség támadásának és a belső összefogás hiányának együttes következménye volt (Kisfaludy Károlynak igaza volt, amikor azt írta, hogy „ön-fia vágta sebét").

1541-ben a szuverén magyar állam több évszázadra eltűnt. A magyar etnikai identitás azonban nemcsak fennmaradt, hanem a magyar etnikum egységének hajtóerejévé vált.

A magyar szuverén állam beolvadt két birodalomba: kettős kompországgá vált, mert két irányban kötött ki. Felosztották az országot, amely három részre szakadt (Erdély a török birodalom hűbéreseként viszonylagos önállósággal rendelkezett). Közben kudarcot vallottak azok a fegyveres kísérletek, amelyek a szuverén magyar állam helyreállítására törekedtek (Bocskai felkelés, Bethlen Gábor harcai, Zrínyi Miklós törekvései) kellő társadalmi támogatás és összefogás bázisán. A két birodalom fegyveres összecsapásában a magyarok mindkét oldalon részt vettek (vagyis az egyoldalúan a Habsburgok oldalára, vagy a Török Birodalom oldalára állt magyarok nemcsak megbontották a magyar összefogást, hanem még egymást is gyilkolták), végül a Habsburgok győzelme után nemcsak az állami szuverenitás reménye semmisült meg, hanem Lipót császár abszolutisztikus uralommal magyar báb közigazgatást hozott létre és az etnikai identitás megszüntetésére irányuló elnémetesítő politikát is folytatott. Egyirányú kompországgá váltunk.

Ez váltotta ki a vereséggel végződő, trónfosztó Rákóczi szabadságharcot. A század végén a Martinovics összeesküvést Ferenc császár elnémetesítő abszolutizmusa követte,

amelynek a reformkor ugyan lazított a feltételein, de a szuverén magyar államiság újra alapítását célul kitűző 1848/49-es szabadságharc veresége után Schwarzenberg herceg elnémetesítő abszolutizmusa épült ki, Ferenc József császár parancsára. Ezt ideológiai szempontból is megalapozták – mint Julian Chownitz írta, Handbuch für Auswanderer nach Ungarn (Kézikönyv Magyarországba kivándorlók számára) című könyvében: „Az igen alacsony, gazdasági, ipari és kereskedelmi fejlődési fokon álló Magyarország gyarmatosítása mind az osztrák császárállam, mind Németország, mi több: egész Közép-Európa számára létfontosságú". Ehhez még hozzáteszi: „A magyarok minden jót a németektől kaptak; a kultúra áldásait is neki köszönhetik; mikor a magyarok még valahol a Dnyeszter környékén kóboroltak, a mai Magyarország területén már német városok virágoztak. Ezért nem szabad a betelepülő németnek azt érezni, hogy ő itt vendég; ezért nem szabad a magyarokat házigazdának tekinteni. A magyarok csupán elmaradott bennszülöttek (Eingeborenen!), akik alig várják a német civilizáció áldásait" (Idézi: Nemeskürthy, 1981:14-15).

Schwarzenberg rendeletet adott ki a német nyelv és osztrák törvények kötelező használatáról, a vármegyéket megszüntette és helyette körzetekre osztotta az országot, megszüntette a magyar iskolákat és eltüntette a cégtáblákról a magyar feliratokat. Találóan jellemzi a helyzetet Kemény Zsigmond, amikor ezt írja: „Egy parton vagyunk, hová a zivatar vetett ki s nem evezőink vittek" (Idézi: Nemeskürthy, 20121:746).

Pedig Metternich – aki Angliába emigrált– írt egy figyelmeztető levelet Schwarzenbergnek: „A magyarországi bajoknak csak a magyarok közreműködésével vethetünk véget. Ez az ország nem tűri a beolvasztás politikáját; másról, mint kölcsönös együttműködésről nem lehet szó. Magyarország mind kiterjedését, mind belső erőit tekintve a birodalom legfőbb része. A magyar nemzetiséget lehetetlen eltörölni" (Idézi: Nemeskürthy, 2001375).

Szent István királysága

Szent István királysága óta a kereszténység – két vesztes pogány lázadástól meggyengítő hatása ellenére – tovább terjedt az országban és a szerzetesrendek működésének segítségével erősödött. A magyar kereszténység - a következő századokban – időazonosságban élt a keresztény Európával (Paulus De Hungaria domonkosrendi szerzetes Bolognában tanított egyházjogot és Alexander De Hungaria Párizsban volt a hittudomány professzora). Szent László bencés kolostort alapított Somogyváron. A cisztercita számára is kolostorokat építettek (az elpusztult Cikvádor és Zirc). Az alapítással egyidőben II. István támogatta a premontreiek kolostor építkezését. A domonkos és a ferences rend is megtelepedett az országban. Magyar szerzetesrendeket is alapítottak. A stefaniták ugyan rövid idő alatt eltűntek a pálosok azonban még napjainkban is léteznek. A szerzetesrendek tevékenysége révén az országba kerültek új eszmék és könyvek, értékes műalkotások. Ismertté váltak a korszerű kézműipari eljárások, építészeti megoldások, könyvmásolási technikák. A szerzetesrendek meghonosították az országban a legfejlettebb mezőgazdasági eljárásokat. Az írásbeliséget is terjesztették.

A magyarok a keresztes hadaknak – Bouillon Gottfríednak is – számos alkalommal rendezett átvonulást biztosítottak Jeruzsálem felé. A seregek ellátásáról gondoskodtak, vezetőiket gazdagon megajándékozták. III. Béla Lászlót, a lovagkirályt emeltette szentté.

A reformáció a keresztény vallás befolyását tovább erősítette és ennek köszönhető, hogy a magyar etnikai identitás a szuverén állam bukását is túl élte. A magyar nyelv mindennapos használata még a magyar identitás irodalmi, festészeti és kulturális értékeit is gyarapította és a szétszakadt országrészek között a kulturális együttműködés fennmaradt és erősödött. A reformáció megerősítette az időazonosságot, az egyidejűséget az európai kereszténységgel.

A magyar identitás

A magyar identitás területén az 1222-es Aranybulla nyomán kialakult a nemesi nemzet. Werbőczy Hármaskönyve pedig kizárta a nemzetből a jobbágyságot. Az identitás ketté hasadását fokozta, hogy a „harmadik rend", a városok nem tudtak meghatározó befolyást gyakorolni az események menetére. Az etnikai identitás heterogenitása tovább erősödött. Vallonok és szászok települtek be, olaszok és besenyő törzsek is. A király alattvalóiként éltek itt mohamedán borkereskedők, örmény keresztény és zsidó közösségek is. A keleti bevándorlás lényegében megszűnt.

A magyar identitás meghatározó tényezője maradt a magyar nyelv, amelynek emlékei 1150-től kezdve írásban is fennmaradnak (Halotti Beszéd, Miatyánk, Ó-magyar Mária Siralom). Európában egyedülálló, hogy jelenleg is értjük ezt a nyelvet, amely nem mondható el – többek között – a német, az olasz és az angol nyelvről. A magyar állam megszűnt, de a reformáció az etnikai identitásra hatott. A lelkészek magyarul beszéltek nemcsak a templomban, hanem a mindennapi problémák megoldásánál is. A magyar nyelv és a magyar kultúra fejlődésének a reformáció lendületet adott. Az eredményt Horvát István a reformkor idején a következőkben összegezte: „Nyelvünk fokozatosan diplomatikai nyelvvé, a törvények, közigazgatás és a nyilvános tanítás nyelvévé emelkedett, miáltal úgy tudományos kultúránk, mint tökéletesedésünk oly rendkívüli és oly nagyszerű növekedést nyert, hogy V. Ferdinánd alatt a magyar nyelv és irodalom szempontjából méltán új korszak kezdődhetik" (Horvát István: Magyar Irodalomtörténet Pauler Tivadar lejegyzésében. Magyar Irodalmi Ritkaságok, XXVIII. szám. Idézi: Nemeskürthy, 2012:571).

A magyar kultúra Európában elismert értékeket tartalmazott. Ennek csak egyik példája, hogy Eötvös József *A falu jegyzője* című regénye 1850-ben – a Schwarzenberg önkényuralom idején – Angliában is megjelent, 1853-ban jelent meg a második kiadás. A könyv értékeit tizenkét tekintélyes angol folyóirat méltatta, köztük a British Quarterly Review, amikor ezt írta: „Mi is csak néhány íróval dicsekedhetünk, akik ugyanilyen magaslatokra tudnak eljutni. Az a nyelv és irodalom pedig, mely e regény bölcsője volt, a műveltségnek csakis magas fokát képviselheti" (Idézi: Nemeskürthy, 2012: 625).

A kulturális haladás ellenére lényegében 1848-ig fennmaradt a nemesi rend uralma a polgárság periférikus helyzete és a jobbágyság elnyomása, amely elmaradást eredményezett az európai haladás főáramától, a polgárosodástól és a polgári nemzeti fejlődéstől. Azok a belső erők, akik ezt problémának tartották és a polgárosodási irányba mutató elmozdulást tartottak szükségesnek nem tudták megvalósítani elképzeléseiket. Jól példázza ezt a XVIII. században Berzeviczy Gergely, aki könyvében (De commercio et industria Hungariae, Lőcse, 1797), az elmaradottságot úgy kívánja felszámolni, hogy az új társadalomban legyenek a parasztok szabadok, földet is adjanak nekik, a nemesség adózzon és vegyék el az egyházi földbirtokokat. Széchenyi hasonló irányú részletes és hatékony érvelése sem törte meg a maradi erők ellenállását, csak 1848-ban fogadott el a nemesség a polgárosodás irányába mutató törvényeket, de ezek a szabadságharc leverésével lényegében megsemmisültek.

Osztrák-Magyar kiegyezés 1867. Részleges magyar állami szuverenitás

Az 1867-es kiegyezés a nemzeti szuverenitást részlegesen és a magyar etnikai identitás kulturális önállóságát - európai értékeket létrehozva – biztosan és sokoldalúan alapozta meg Szent István államiságának 1541-es elvesztése után. A Habsburg önkényuralom megszűnt.

Deák Ferenc hívei az 1848-as áprilisi törvények maradéktalan teljesülését tekintették a tárgyalások alapjának, míg a 49-esek, Kossuth Lajos a teljes függetlenséget és Magyarország köztársasággá alakítását (vagy magyar király választását) tekintették céljuknak.

A kezdeményező lépést Deák Ferenc tette meg, amikor megjelentette a Pesti Naplóban 1865. április 16-án a „húsvéti cikket". Ebben írta le, hogy felajánlja, hogy a birodalom szilárd biztonságának fennállásában a magyarok partnerek lesznek, feltéve, ha a birodalom elismeri az 1848-as törvényeket.

1865-ben a magyar parlamenti választásokon abszolút győzelmet szerzett Deák Párt vezetőjét, Deák Ferencet tették meg a magyar tárgyalódelegáció vezetőjévé. (Deák Ferenc személyiségéről lásd részletesen „jegyzetek2").

1866-ban a Habsburg birodalmat - a piemonti vereség után – újabb vereség érte, ezúttal Königgrätznél, a poroszoktól. Ez a vereség késztette Ferenc Józsefet Deák javaslatának elfogadására. Megkezdődtek a tárgyalások és a megegyezés után Ferenc Józsefet magyar királlyá koronázták és a magyarok elismerték, hogy a külügyek, a hadügyek és a hozzájuk kapcsolódó pénzügyek- közös ügyek.

Deák Ferenc javaslatára Ferenc József idősebb gróf Andrássy Gyulát kérte fel kormány alakításra 1867. február 17-én. A császár édesanyja, Zsófia főhercegnő szerint Andrássyt 1849-ben ténylegesen fel kellett volna akasztani, ahelyett, hogy csak jelképesen tudták ezt megtenni, mert Andrássy a magyar hadsereg ezredeseként, Kossuth megbízásából a forradalom végén Törökországban tartózkodott. A kiegyezés lényegében az 1848-as Áprilisi Törvényeken alapult, de néhány kiegészítést is tartalmazott. A pontok közül az úrbér, valamint az ősiség eltörlését Ferenc József jóváhagyta a forradalom leverése után, ahogy a jobbágyfelszabadítást is, így azok már a tárgyalások kezdetén is érvényben voltak.

A gazdasági kiegyezésről úgy rendelkeztek, hogy azt tíz évente kötelezően meg kell újítani Ausztria és Magyarország között (Wikipédia, Kiegyezés 2023:8-9). Magyarország a perszonáluniót (a két államnak ugyanaz a feje) leszámítva önálló, szuverén állam lett ismét. A hadseregek főparancsnoka Ferenc József lett, a monarchiát pedig csak és kizárólag a közös külügyminisztérium képviselhette külföldön (vagyis tulajdonképpen ez volt az egyetlen valódi minisztérium a három közös minisztériumból).

A közvetlen következmények nagyon kedvezően alakultak. Az 1868 évi negyvennegyedik törvénycikk leszögezte: „Bármilyen nemzetiségű állampolgár anyanyelvén szólalhatott fel a községi, törvényhatósági és az egyházi gyűléseken, anyanyelvén intézhetett beadványokat valamennyi hatósághoz, a kormányhoz is, s azokra anyanyelvén kellett választ kapnia" (Kolossa Tibor szövegét idézi Nemeskürthy, 2001:387). Európában a nemzetiségi kérdést Magyarországon kívül egyedül Svájc rendezte. A törvénycikk -Deák megfogalmazásban- azt is kimondta: „Magyarország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja" (Idézi: Ne-

meskürthy, 2001:387). Deák ehhez hozzáfűzi: „ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket mindenáron magyarosítsuk, hanem az, hogy velök a magyar viszonyokat megkedveltessük" (Idézi: Nemeskürthy, 2001:388).

A kiegyezés után a vallásfelekezeteket is egyenjogúsították. Deklarálták az egyéni szabadság és a törvényelőtti egyenlőség megvalósításának szükségességét. Ezzel a polgárosodás, a polgári nemzet kialakulásának alapjait megteremtették, megerősítették. Sokoldalú regény és dráma irodalom bontakozott ki, a költészet és a színházi élet is ugrásszerűen fejlődött. Eötvös József a kiegyezéskor ezt írta: „Soha ily alkalom nemzetnek arra, hogy jövő nagyságát megalapítsa nem jutott… de vajon képes lesz-e nemzetünk hivatásának felfogására…S azok, kik a nemzet élén állnak, meg fogják-e érdemelni a bizodalmat, mely őket felkarolta? Ez a nagy kérdés, melyre szorult szívvel gondolok" (Nemeskürthy, 2001:386).

Páratlan mértékű gazdasági fejlődés bontakozott ki, azonban a fejlődés fonákján, pár évtized után - az erősödő szociális feszültségek miatt – élesen jelentkeztek azok a problémák, amelyeket a földosztás hiánya, a paraszti élet kilátástalansága okozott. Ez amerikai kivándorlásban, mélyszegénységben, de még paraszti lázadásban is kifejeződött. A polgárosodásban is fázis késésben maradtunk Nyugat-Európához viszonyítva.

Ferenc József felismerte Andrássy politikai és diplomáciai képességeit és 1871-ben kinevezte a Monarchia külügyminiszterének, ami a Monarchia második emberévé tette Andrássyt. Igazi politikai profi volt, akit Bismarck kancellár partnerének tekintette. Andrássy a Monarchia zsákutcába vezető francia orientációját megakadályozta és porosz-osztrák szövetséget alapozott meg Bismarck kancellár partnerének tekintett. Ahogyan ezt Korniss Gyula írta: „A magyar államférfi világos előrelátása mentette meg a monarchiát a franciák vereségét bizonyára követő német bosszútól és felosztástól. Andrássy logikus észjárása tisztában volt azzal, hogy a porosz hegemónia alatt kialakuló német egység a történeti feltételek szükségszerű eredője, s így Ausztriának régi hatalmi állása vissza nem állítható" (Kornis, 1933-49). Andrássy elfogadtatta az orosz cárral Bosznia-Hercegovina okkupációját. (Andrássy személyiségéről lásd részletesen „jegyzetek3").

A kiegyezés hosszú távú következményei viszont igazolták Eötvös József aggodalmát. A kiegyezést sok magyar még kezdetekben ellenezte. Passzív rezisztenciája mögött reakciós konzervativizmus, patópáloskodás húzódott meg. Csak elleneztek mindent, de semmiféle cselekvési programot nem dolgoztak ki. Mások a külső segítség illúziójában ringatták magukat, mint Vajda János írta: arra vártak, hogy „az angol hajóhad partraszálljon Debrecennél" vagy arra, hogy „Garibaldi léghajó-sereggel" felszabadítja országunkat. (Nemeskürthy, 2012:728-729:).

A századfordulón pedig nem érzékelték a világháború fenyegető katasztrófáját és túl becsülte a magyar nemzet erejét. Például a magyar hadsereg önállóságáért harcolt a magyar parlamentben. Csak gróf Tisza István ismerte fel, hogy így a magyaroknak a közelgő világégésben nincs esélyük, de vereséget szenvedett. A parasztság helyzetén sem javítottak, ezért a parasztság nem vált a nemzeti közösség részévé. A nemzetiségekkel sem kezdtek szövetségi politikát építeni, sőt a szentistváni gondolattal és az 1868-as nemzetiségi törvénnyel ellentétes -többek között a nemzetiségi iskolákat bezáró- erőszakos magyarosítási politikát folytattak. A nemesi réteg is elszegényedett. Az új, liberális államot szociális védőháló kiépítése nélkül akarták megvalósítani. Pedig Babits Mihály szerint: „Azon a 67-es alapon, a töretlen magyar jellem, ősi realizmusával, nagyot és tartósabbat alkothatott volna, semmint az az ország, mely 1918-ban süllyedt el" (Babits, 1939:552-553).

Konszolidáció Trianon után. Az állami szuverenitás helyreállítása

1918-tól a két „forradalmi esemény" és a francia beavatkozás következtében a trianoni béke a Szent Istváni Magyarország helyett még a magyar többség által lakott területeket is elvette. A maradék területen 1920-tól újból független és keresztény magyar államot alapítottak meg. A belső hibák és a külső erőszak miatt itt kötött ki a magyar kompország.

Gróf Bethlen István nevéhez fűződik 1921-től kezdődően a „bethleni konszolidáció", ami a Trianoni béke után a történelmi Magyarországból megmaradt önálló, keresztény magyar állam gazdasági, politikai és kulturális konszolidációját jelentette. Bethlen István kiemelkedő érdemeit még Gróf Edelsheim Gyulai Ilona, Horthy Miklós kormányzó menye is elismerte (Edelsheim, 2001:244). Bethlen politikai konszolidációval kezdte meg tevékenységét. (Bencsik, 2001:107).

A kormányzat a külpolitikában kimondta a Habsburg ház (IV. Károly) trónfosztását, amit a nemzetgyűlés 1921 november 3-án elfogadott. Elérte, hogy a Jugoszlávok kiürítsék a megszállt Észak-Bácska és Baranya magyarok lakta területeit, Burgenlandban pedig Sopron népszavazással döntött arról, hogy Magyarország része lesz (Ezért a Civitas fidelissima -leghűségesebb város- címet kapta a nemzetgyűléstől). Kezdeményezte Magyarország felvételét a Népszövetségbe, ami 1922 szeptember 18-án megtörtént. Ez azt jelentette, hogy az ország külpolitikai elszigeteltsége megszűnt, az ország „szalonképes" európai állammá vált. Lehetővé vált, hogy hivatkozzon a népszövetség alapokmányának19. cikkére, amely a nemzetközi szerződések felülvizsgálatát elvileg lehetővé tette. A kormány előtt új lehetőségek nyíltak az információ szerzésre, szövetségesek keresésére és a határon túl élő magyar kisebbségek védelmére.

Bethlen a Szovjetunió felé is kapcsolatok kiépítésére törekedett. 1924 szeptember 5-én aláírták a szerződést a diplomáciai és konzuli kapcsolatokról, a kereskedelmi forgalommal kapcsolatos megállapodást pedig szeptember 12-én. A minisztertanács pedig a szerződéseket jóváhagyta. Mégsem jött Budapestre szovjet nagykövet, mert Horthy és a nemzetgyűlés ellenezte az egyezményeket, nem is beszélve a fajvédőkről. Csak a nagytőkések támogatták a megállapodásokat. Mi volt a magyarázata Bethlen kapcsolat felvételének? Erre a kérdésre Romsics Ignác válaszol, amikor ezt írja: „Bethlen 1924-26-ban a Szovjetunió felé is kapcsolatokat próbált kiépíteni. Ebben két szempont motiválta. Egyrészt a szovjet piac korlátlan felvevőképessége, amely a magyar gyáripar legtöbb értékesítési nehézségét megoldhatta volna. Másrészt az a körülmény, hogy Moszkva nem ismerte el a Párizs környéki békéket, s Besszarábia miatt Romániával nyílt határvitában állt. Bethlen feltételezte, hogy a besszarábiai kérdés Szovjetunió javára történő megoldása Erdély hovatartozásának a felülvizsgálatára is befolyással lehet" (Idézi: Nemeskürthy, 1995:91). A híd szerep kialakításának törekvése kudarcot vallott.

A külpolitikai elszigeteltségből történő elmozdulásnak ezután a kudarc után viszont sikeresebb fejezete lett a magyar-olasz kapcsolatok alakulása, amely 1927-ben -Bethlen római látogatása után- az olasz-magyar szerződés aláírásában érkezett a csúcspontjához (Nemeskürthy, 1995: 87-88). Ez a kisantant országainak fenyegetését némileg ellensúlyozta. Miként Bethlennek Bulgáriába, Görögországba és Törökországba tett látogatása is. A konszolidációt erősítette, hogy Bethlen Berlinbe, Párizsba, Londonba és Madridba is ellátogatott. Gyakorlatilag Bethlen a miniszterelnökség mellett a külügyminiszteri posztot is betöltötte. Magyarország nemzetkö-

zileg konszolidált helyzetét bizonyította, hogy olyan tekintélyes politikusok látogattak hozzánk, mint Grandi olasz és Zaleski lengyel külügyminiszterek, Izmet Inönü török miniszterelnök.

Széleskörű figyelmet keltett, hogy lord Rothermere angol sajtómágnás lapjában, a Daily Mailben vezércikkben írt Magyarországról és a trianoni béke igazságtalanságáról.

Bethlen csak az igazságtalan határvonalak etnikai alapú kompromisszumos megváltoztatásáról beszélt. 1928-ra azonban már úgy ítélte meg a helyzetet (már a jugoszlávokkal fennálló viszony javításáról is tárgyaltak), hogy a revízió gondolata nyíltan felvethető. Ebben az évben a Debrecenbe tartott beszédében megállapította: „Mi nem tartományokat vesztettünk el. Bennünket feldaraboltak…mi fajunk egyharmadáról örök időkre le nem mondhatunk. Ezt igazságul elfogadni nem tudjuk…Ha valaki a mellényét rosszul gombolta be, öltözékét csak úgy hozhatja rendbe, ha kigombolja, és azután jól gombolja be. Ezekre a határokra egy végleges békét felépíteni nem lehet. Ezekre a határokra fel lehet építeni egy börtönt, amelyben mi vagyunk az őrzöttek és a győzők az őrzők…nekünk más határokra van szükségünk" (Magyarország, 1985:158).

Belpolitikában a kisgazdapártot olyan konzervatív alapállású egységes kormányzópárttá változtatta, amely egyaránt elutasította a baloldali és a jobboldali szélsőséges erőket. A Bethlen-Peyer paktumban (Peyer Károly a Szociáldemokrata Pártvezetője volt) rendezte a kormány viszonyát a szervezett munkásság által támogatott munkáspárttal. A kormány a Friedrich kormány kivételes intézkedéseit, így a cenzúrát is fokozatosan megszüntette. Ezzel az egyezménnyel Peyer újból legálissá tette a munkásság szervezkedését, Bethlen pedig biztosította, hogy ez a szervezkedés szélsőségektől mentes legyen. Bethlen megnyerte a három keresztény egyház támogatását, amelyek közül -katolikus többségű ország lévén- a Csernoch János érsek vezette katolikus egyház támogatása volt a legjelentősebb. A gazdag, nemzetközileg befolyásos bankári pozíciókat betöltő zsidóság (pl. Krausz Simon) is természetes szövetségesként könnyítette meg a magyar állam helyzetét a nemzetközi bankok világában. Ezt Krausz Simon 1937-ben megjelent, Életem című könyve is bizonyítja (Idézi: Nemeskürthy,1995:57).

Bethlen nem vezette be az általános, egyenlő és titkos választójogot. Ehelyett vidéken előírta a nyílt szavazást és a szavazati jogot is előfeltételekhez kötötte. Végeredményben a szavazók száma háromnegyedmillióval csökkent. A magyar parasztság egyenjogúságát biztosító földosztás is elmaradt. Korlátozott földreformot is engedélyezett, ami a parasztság földigénylési problémáit csak kis részben oldotta meg (1millió kataszteri hold földet osztottak szét). A nagy mértékű mélyszegénység miatt az ország szociálisan sebezhető volt. Ezek a konszolidáció gyenge pontjai voltak.

Bethlen 1926-ra stabil, a kormány mögött álló parlamenti többséget hozott létre. A nemzetgyűlés rendezett működését az obstrukcióhoz folyamodó ellenzékkel szemben Tisza Istvánhoz hasonló intézkedéssel biztosította. (Az obstruáló ellenzéket a parlamenti őrséggel távolíttatta el). Trianon óriási gazdasági károkat és szerkezeti aránytalanságokat okozott az országnak. Az infláció leküzdése és a gazdasági kibontakozás érdekében Bethlen -előnytelen feltételek mellett- népszövetségi kölcsönt vett fel. 1924 végére az államháztartás egyensúlya helyreállt, befejeződött a gazdaság újjászervezése. Pengő néven új, stabil értékű pénzt bocsájtottak ki az értékét vesztett korona helyett. Ezt gazdasági fellendülés követte. Élénk, sokszínű szellemi élet bontakozott ki.

Teljesültek Bethlen politikai céljai, amelyeket Makkai János 1937-ben a következő módon foglalt össze: „Bethlen István gróf első célja az, hogy a trianoni Magyarország európai létét és fennmaradását biztosíthassa és megóvja, a központi hatalom megerősítésével, az állami és jogrend helyreállításával és a forrongó kedélyek lecsillapításával. A második célja az, hogy Magyarországon a nemzeti és keresztény irányzatot erősítse meg, életünkből száműzze a baloldali, radikális, marxista és kommunista elemeket" (Idézi: Nemeskürthy, 1995:45). (Bethlen István személyiségéről lásd részletesen (Szegedy–Maszák, 1996:149-150). A gazdasági világválság Magyarországot sem kerülte el. Bethlen – miután nem érezte a kormányzó bizalmát – 1931-ben lemondott miniszterelnöki tisztségéről. (A konszolidációról és a válságról lásd bővebben Magyarország, 1985:126-174). (Bethlen István személyiségéről lásd részletesen „jegyzetek4").

A jelenlegi magyar helyzet

1932 után Németország külső befolyása fokozatosan erősödött, amely 1944-ben Magyarország katonai megszállásában fejeződött ki. Ezzel a magyar állam szuverenitása megszűnt és a németek nyilas hatalomátvételt szerveztek meg.1945 után viszont újabb katonai megszállás következett. Ezért 1990-ig a szovjet birodalom részeként állami szuverenitásról nem beszélhetünk, mint ahogy tudatos nemzet építésről sem. 1947-re kiépült a proletárdiktatúra, amelynek során a fasiszta bűnösök helyett a demokrácia szükséges védelmét hangsúlyozva- minden ellenzéki pártot és mozgalmat betiltottak, felszámoltak azzal az indokkal, hogy veszélyt jelentenek a demokráciára. Ez véres kegyetlenséggel történt (koncepciós perek, egyházi vezetők bebörtönzése, illetve kivégzése, koncentrációs táborok, kitelepítések, rendszeres kivégzések). A háborús bűnösök elleni megtorlást a politikai riválisok kiiktatása váltotta fel. Az erőszakot azzal indokolták, hogy az ellenzéki erők a demokrácia olyan esküdt ellenségei, akikkel nem lehet kompromisszumot kötni. Ezért „kénytelenek" voltak erőszakot alkalmazni. Az egyházakat is a demokrácia ellenségének nyilvánították és perekkel, a szerzetesrendek, az oktatási-, a szociális- és az egészségügyi intézményeik államosításával sújtották azokat. Az etnikai identitás ellen is támadást indítottak. Kompország voltunk, amelyet a történelmi erővonalak először a Német Birodalomba, azután a Szovjet Birodalomba sodortak.

Végül, 1948-ra a hatalomra olyan kisebbség került, amelyet a Szovjet Birodalom választott ki és a hatalom gyakorlásában a megszálló szovjet csapatok katonai erejére támaszkodott. A magántulajdont megsemmisítették, állami és szövetkezeti tulajdont hoztak létre. Ezzel a társadalom tulajdonával egy kis gazdasági elit rendelkezett. A nemzeti eszmét nem választották el a nacionalizmustól, harcoltak az úgynevezett a nemzeti eszme megnyilvánulásai ellen, amelyet „magyarkodásnak" neveztek. Tétlenül és némán tűrték, hogy a szomszédos országokban a magyar nemzeti kisebbség jogait megsértsék.

Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot katonai erővel eltiporták, amit a szovjet katonai megszállás újabb szakasza követett. A rendszerváltás után nyílott csak meg az állami szuverenitás és a nemzet építés lehetősége. 1990 óta az állami szuverenitás egyik sajátossága, hogy mivel a jelenlegi kihívások (gazdasági, pénzügyi, demográfiai, ökológiai) az államokat együttesen érik, ezért a magyar szuverén állam - a többi EU tagállamhoz hasonlóan – átadta

szuverenitásának egy részét az EU-nak. Természetesen ellenőrzési joga van, hogy az EU szintjén olyan döntéseket hozzanak és olyan cselekvési programokat valósítsanak meg, amely a magyar szuverén állam érdekeit szolgálják. Észrevételezi a következetlenségeket, a késedelmeskedést és saját véleményét hangoztatja akkor, ha az EU politikai gyakorlat ellentétes a magyar érdekekkel. Javaslatokat tesz a változtatásokra.

A szuverenitás másik szintje az interdependens szuverenitás, amelyben számos egymással határos szuverén állam egyeztetett módon lép fel valamilyen regionális kihívás ellen. Ezen a területen Közép-Európában kihasználatlan lehetőségek vannak.

Mindkét szint alapvető fontosságú, mert a jelenlegi kihívásokkal egyetlen állam sem tud egyedül sikeresen szembenézni. Ezért teljesen indokolt, hogy az egyes államok átadják szuverenitásuk egyrészét (az ellenőrzési joguk fenntartásával) átfogóbb szintekre. Azonban átadás helyett a szuverenitás elvétele a gazdasági, a politikai vagy az ideológiai nyomás gyakorlás eszközeivel -vagyis nem átadás, hanem erőszakos elvétel- az másik eset. Ez az egyes államok, így a magyar állami szuverenitás esetén is a szuverenitás megcsonkítását jelenti. A magyar állami szuverenitás pedig jelenleg ilyen törekvésekkel néz szembe és küzd ellenük. A megcsonkítás célja a magyar állami szuverenitás meggyengítése addig a mértékig, amikor a szuverenitás már megsemmisíthető az Európai Egyesült Államok létrehozatalával.

A magyar állami szuverenitás megőrzése és a nemzet építés nem pártpolitikai dimenzióban helyezkedik el. A megőrzés és az építés a mindenkori magyar kormány és az államhatalom felelőssége és feladata. Az ezzel ellentétes szándék elfogadása is a mindenkori magyar kormány felelőssége. Minden esetben szükséges az össztársadalmi vélemény kikérése és annak figyelembevétele.

Két alternatíva lehetséges Magyarország esetében. Kompország leszünk-e vagy hídország? Olyan kompország, amely -szuverenitás és társadalmi összefogás hiányában- tehetetlenül ide-oda sodródik az áramlatok változásának megfelelően – amelyben egyirányú nyugati dominancia és alávetettség valószínű- vagy olyan híd, amely -egy megosztott világban- Nyugat és Kelet között jelent járható utat. A két alternatíva logikája ellentétes. A kompország ide-oda hányódik és csak akkor nyugszik meg, ha valamelyik oldalon kiköt. Hol van az a biztos kikötő, ahol nem veszítjük el az állami szuverenitásunkat és nem válik mellékes tényezővé az etnikai identitásunk? A kikötött komp kiszolgáltatott helyzetű, önálló cselekvésre nem képes egy nagy valószínűséggel várható bizonytalansággal teli időszakban.

A híd funkció viszont Magyarország konkrét helyzetére alkalmazva azt jelenti, hogy a Nyugat és Kelet irányába egyaránt érvényesülő és tovább épített nyitottság jelent biztonságot. Miután hosszú távon kalkulálni kell a bizonytalanságokkal, ezért, és geopolitikai szempontból is következik, a nyitottság, a híd szerep kiépítésének szükségessége. A híd szerep kiépítése kiegyensúlyozott és egyre növekvő cselekvési teret biztosíthat a kompország alternatívája viszont nem. Nem jelent azonban abszolút biztonságot. A híd szerep azt jelenti, hogy az Európai Unió jelenlegi stagnálását érzékelve, a magyar állam törekszik az Európai Unió olyan megreformálására, amely a tagállamok érdekeit jobban szolgálja. Emellett törekszik a keleti országokkal is a kapcsolatok fejlesztésére. Kapcsolódik a kínai gazdasági fejlesztésekhez és fontos, hogy a Türk Tanács országai – mivel rokonnak tekintik és szeretik a magyarokat, valamint ismerik és elismerik értékeinket – készek legyenek a gazdasági, a politikai együttműködés és a kulturális kapcsolatok fejlesztésére.

A híd szerepet csak szilárd állami szuverenitás és erős etnikai identitás alapján lehet kibontakoztatni. A híd funkció betöltésének kiinduló feltétele a nemzeti összefogás. Jelenleg a híd-funkció megteremtésének feltételein célszerű gondolkodni és ilyen irányban cselekvési programokat is célszerű kidolgozni. Ez a szuverén állam fenntartásának egyik garanciája.

Minden irányban nyitottnak kell lenni a külső eszmékre és értékekre. A nyitottság akkor szolgálja a nemzeti érdekeket, ha úgy lesznek honosítva, hogy az nem kritikátlan átvételt, vagy megalázkodást jelent. Más a helyzet azokkal a külső beavatkozásokkal, amelyek világnézeti orientáció által vezérelt és irányított, gazdasági, politikai és ideológiai természetű kényszerek.

A globális érdek érvényesítés olyan ideológiai hiedelemrendszert alkotott meg, amely elméletekből, meggyőződésekből és mítoszokból áll és ezt az ideológiát nemzeti érdekként kísérli meg feltüntetni. A nemzeti érdek érvényesítés hiányában ez az ideológia nemzeti szinten üres. Az ideológia ebben a dimenzióban a sajton a lyuk. Az ürességet steril spekuláció, a demokrácia megsértésének vádja, a tények elferdítése, nem a valóságra illő álmodozás és minden fajta kompromisszumra való képtelenség tölti ki. A látószög az ideológiai, világnézeti orientáció miatt eltorzult.

A világnézeti alapozottságú politika másik problémája, hogy csak egy választ ismer a politikai problémákra. A tőle eltérő véleményeket helytelennek tekinti. Semmiféle eltérést nem tekint egyenrangúnak. Ha egyáltalán tárgyal a saját álláspontja helyességéről, akkor meggyőződése, hogy bármely másik álláspont másodrangú vagy hibás. Kizárólag saját álláspontját tekinti demokratikusnak. Ezzel indokolja, hogy kénytelen erőszakkal megvédeni a demokráciát a jogállamiságot sértő ellenzéki erők ellen. A lengyel események egyértelműen mutatják, hogy az ellenzéki pártok esetleges hatalomátvétele esetén erőszakos hatalmi lépések valószínűsíthetők, amelyeket a demokrácia korábbi megsértésével indokolnak. Ezt az Európai Bizottság némán tűri. Pedig a politikában csak kompromisszumok segítségével lehet előre haladni, problémákat megoldani.

Szembe tud-e fordulni a jelenlegi kormányzat és államszervezet a magyar nemzeti érdekeket sértő gazdasági és politikai kényszerekkel, amelyek a magyar állami szuverenitást és nemzeti identitást veszélyeztetik? Szembe tud-e fordulni azokkal a belső erőkkel, akik elfogadják és szolgálják ezeket a külső kényszereket? A külső erők célja belső anarchia vagy a nemzetet megosztó pártviszály kirobbantása és ennek eszközei a nekik engedelmeskedő belső erők. Ezek a belső tényezők (pártok, NGO-k, média) önálló nemzetépítési programmal nem rendelkeznek, csak a globális programok és célok megvalósítására és szolgálatára alkalmasak. Gyakorlatukban a demokrácia demagógiává fajul. A hangzatos jelszavak mögött ugyanis nincs cselekvési program, csak a demokrácia megsértését hangoztató vádaskodás. Pedig a demokrácia – mint minden politikai rendszer – lényege a cselekvési programok megvalósítása.

A nemzetépítésben jelentősen előre haladt az ország. Magyarországon a többségi magyar identitás csak csonka magyarságot jelent. Ezért fontos a további építkezés, amelynek belső garanciája, hogy a politikai szélsőségeket a periférián tartsuk. Vegyük figyelembe Arisztotelész intelmét – mint írta: „Az az állami közösség a legjobb, amely a

középen állók bázisán nyugszik…ennek ad döntő súlyt és így megakadályozza valamely szélsőség túlsúlyát" (Filozófia, Springer Hungarica, 1996:53). Ez csak a vagyonos felső rétegeket, középrétegeket megterhelő szociális felelősség vállalása esetén, a szegénység elleni harcban valósulhat meg. A szociális védőháló kiépítése az állami szuverenitás belső alapja. A nemzetépítés másik, külső veszélye a szomszédos országokhoz fűződő rendezett, együttműködő politika kibontakoztatásának hiánya. Ezen a területen még sok a tennivaló. Ez csak akkor haladhat előre, ha a nemzet építést, a magyar együttműködést összekapcsoljuk az országhatárok megváltoztathatatlanságának tételével.

A kormány a nemzetépítés fontos tényezője, pozitív és negatív értelemben egyaránt. Azonban a folyamat csak a társadalmi mozgalmak, a civil szervezetek és az alapítványok hozzájárulása esetén eredményes.

Veszélyt jelent, ha a kormányok kisajátítják a nemzetépítést és nem tekintik alapvető fontosságúnak a társadalmi mozgalmak és a civil szervezetek aktív, önálló és gyakran a kormány konstruktív kritikájában is megnyilvánuló tevékenységét.

A magyar nemzet stabilitása – más nemzetekhez hasonlóan – az etnikai identitás szilárdságához, az állam szuverenitásához, a közösségi szintek (szomszédsági viszonyok, települések, régiók) összefogásának intenzitásához és akció képességéhez, valamint a család stabilitásához kapcsolódik.

Az etnikai identitás az állami szuverenitás erős támogatója, de a periférián gyenge pontok is fellelhetők. Az etnikai identitás fontos belső összetevője a családi stabilitás. Ezt már évezredekkel ezelőtt Konfucius is felismerte. A „Nagy Tanítás" című művében így ír erről: „Ha valaki országát kormányozni akarja, akkor először saját családját kell rendben tartania. Ha valaki a családját rendben akarja tartani, akkor először saját jellemét kell kialakítani" (Idézi: Filozófia, Springer Hungarica, 1996:23). Arisztotelész a család fontosságára más oldalról világít rá-mint írja:" A család még alapvetőbb, mint a falu, ez pedig még inkább, mint az állam és ezért a családot, mint a társadalom természetes rendjét előnyben kell részesíteni, akkor is, ha az állam lényeges mértékben felelős a fiatalság neveléséért" (Filozófia, Springer Hungarica, 1996:53). Az etnikai identitás akkor válik állami szuverenitást és nemzet építést támogató erővé, vagyis a társadalmi támogatottság akkor erős, ha a helyi közösségekben ez a támogatás szilárd akaratként jelenik meg, amelyet civil szervezetek, társadalmi mozgalmak teremtenek meg és kiegyensúlyozó befolyást gyakorolnak a természetüknél fogva centrifugális hatású pártpolitikai viszonyokkal szemben.

A magyar etnikai identitás és a kisebbségi identitások egységes állami szuverenitást és nemzetépítést támogató ereje alapvetően a belpolitikában dől el. A nemzetépítés a szomszédos országok politikájától is függ. Az állami szuverenitásért folytatott harcban pedig a mindenkori kormány tehetetlen helyzetbe kerül erős, társadalmi-közösségi és nemzeti összefogáson alapuló támogatás nélkül.

Jegyzetek

[1] A magyar nyelv összeragasztó (agglutináló), amig az indoeurópai nyelvek hajlító (flektáló) nyelvek. A névszóragozásban 21 ragos alakot használ, amig az indoeurópai nyelvek 4-5 névszóragozást tartalmaznak. Nem ismerik a nálunk használatos birtokos személyragozást és az ikes és iktelen, az alanyi és tárgyas ragozást sem (Zsirai, 1939:193-217).

[2] „Deáknak köszönhető, hogy a magyarság egésze kitartott a 48-as jogfolytonosság mellett, s nem hallgatott sem az ókonzervatívok álrealisztikus, sem pedig az emigránsok ábrándos ígéreteire. Deák latinos formájú, gyökeres magyarsága, mindig élénk igazságérzete és józan realista pillantása nagy hatással volt nemcsak a politikusokra és arra a vidéki nemességre, mely a politika változásától várta nemzeti követeléseinek megvalósítását, hanem az írók egy körére is…amely a kiegyezés előidejében a klasszikus népnemzeti magyarságot fejlesztette ki" (Szekfü, 1936:451). Kornis Gyula így jellemzi Deák Ferencet: „Deák ereje nem a reformokban, hanem a nemzet törvény biztosította történeti jogainak szívós, de mégis hátra tekintő védelmében rejlik, amely a legtöbb újításban csupán ábrándképeket lát. Amikor a 60-as évek elején a nemzet hite már megerősödik a kiegyezés lehetőségében, Deák, a későbbi kiegyezés atyja, kétségeskedő marad, képzelete nem repül együtt a nemzet reményével, sőt egyenesen korholja az ábrándozókat" (Kornis, 1933:61).

[3] Andrássy kiemelkedően jó vágású, szép férfi volt. Sisi királynéval való kapcsolatához, ezért sok pletyka fűződött. Kétségtelenül nagyon jó barátok, sőt politikai szövetségesek voltak. A magyarokat kedvelő, a bajor Wittelsbach házból származó Erzsébet (Sisi)pedig, egyszer avatkozott életében a politikába: a magyar kiegyezésnél. Természetesen a magyarok oldalán és Zsófia főhercegnő, Ferenc József császár édesanyja ellen. Megjelent Deák Ferenc halottas ágyánál is és Andrássy halálakor nyíltan hangsúlyozta, hogy Andrássyval a legjobb barátját vesztette el és ez a barátság kölcsönös volt. Andrássy a politikai élet óriása és az élet császára volt. A párizsi hölgyek csak a szép akasztottként emlegették, miután tudtak jelképes felakasztásáról. Mikszáth Kálmán így jellemezte a Vasárnapi Újság 1906 december 27-i számában: „Andrássy Gyula gróf csúcsa volt a magyar úri nobilitásnak és a magyar szellemnek. Ha Deák Ferencz a magyar paraszt inkarnációja, azoknak összes bölcsessége egy fejben, Andrássy a magyar úr finomsága, charme-ja és szeretetreméltósága desztillált alakban. Nagy úr tudott lenni, a nélkül, hogy gőgös legyen, mindenkit megnyert, sőt megigézett, a nélkül, hogy leereszkedőnek látszanék" (Tarján M. Tamás https://rubicon.hu/kalendarium).

[4] Általános vélemény, hogy Bethlen István kiemelkedő képességű, a reális politikai lehetőségeket és a szükségszerűségeket felismerő személyiség volt. Szegedy Maszák Aladár véleménye hiteles, hiszen számos személyes beszélgetést folytatott vele. Ezt írta róla az emlékirataiban: „Arra is emlékszem, hogy nagy személyes varázs áradt belőle, s ezt fokozta a természetes közvetlenség és kedvesség, amelyet a már befogadott emberek iránt tanúsított. Mondanivalóját mindig nagyon világosan és logikusan fogalmazta meg, ezekben a beszélgetésekben nem volt kétértelműség, homályosság és érzelmi elemek sem szerepeltek benne. Racionálisan, tárgyilagosan, indulatok nélkül beszélt…Nagyképűségről vagy pózolásról szó sem volt, és türelmesen meghallgatta az ellenvéleményt. Tudta, hogy van tekintélye, ezért sohasem hivatkozott rá, sem közvetve, sem közvetlenül, mert természetesnek tartotta, azt a szerepet sem emlegette, amelyet egykor betöltött, nevekkel nem dobálódzott. Ez a biztonság természetesen részben arisztokratikus is volt, a csontos, szikár, határozott profilú férfiról lerítt a származás. Az arisztides elemek azonban tökéletesen hiányoztak belőle. Természetesen tudott ignorálni embereket, akármilyen rétegből származtak is, de neki nem okozott problémát az, ha olyan személyekkel került össze, akik nem az ő szűkebb társadalmi köréből kerültek ki" (Szegedy-Maszák, 1996:149-150). Tekintélye nem a hatalmi pozícióból fakadt. Ezt bizonyítja, hogy 1935 után, amikor ellenzékbe vonult, rendszeresen tanácsokat adott, mert Horthy és a hatalmi elit más tagjai hívták és meghallgatták őt. Abból bajok származtak, ha nem hallgattak rá. 1935-től aggasztotta a növekvő német befolyás, ellenezte a zsidótörvényeket, felháborodását fejezte ki a délvidéki vérengzés és a munkaszolgálatosokkal szemben elkövetett kegyetlenségek miatt. Bűnös felelőtlenségnek tartotta az ország belépését a II. Világháborúba. Emlékirataiban a belépésről ezt írta: „Nemzeti jelszavak zászlóját lobogtatva öntudatlan és türelmes eszközévé süllyedtünk egy idegen hatalomnak" (Nemeskürthy, 1995:284). Az 1943-as Don kanyarban elszenvedett tragikus vereség után Bethlen a felsőház ülésén éles kritikát fogalmaz meg. Beszédében a következő megállapításokat teszi: „Fel kell vetni a kérdést szükséges és helyes volt-e Oroszországnak hadat üzenni? Tisztá-

zódott-e, kik bombázták Kassát: oroszok vagy szövetségeseink? Szeretném látni a hadat üzenő minisztertanács jegyzőkönyvét, kinek milyen véleményük volt akkor?... A hadsereg vagy nem volt kellőképpen felszerelve, és akkor azokat felelősségre vonni, akik e téren mulasztottak; vagy jól volt felszerelve, de rosszul irányították; akkor pedig az irányítókat, a parancsnokokat" (Idézi: Nemeskürthy, 1995-262:). 1943-ban pedig felvetette Kállay Miklós akkori miniszterelnöknek a következőket: „próbáljon valamilyen formában érintkezésbe lépni a Szovjetunióval. Kállay ezt elhárította, és talán még a muszkavezető kifejezést is használta" (Szegedy-Maszák, 1996:176).

Felhasznált irodalom

Babits Mihály (1939): A magyar jellem történetünkben. 37-87. In: *Mi a magyar?* Szerk: Szekfü Gyula. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest.

Balogh Sándor – Gergely Jenő – Izsák Lajos – Jakab Sándor – Pritz Pál – Romsics Ignác (1985): *Magyarország a XX. században*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Bencsik Gábor (2001): *Horthy Miklós*. Magyar Mercurius, Budapest.

Csath Magdolna (2023): *Közgazdaságról közérthetően*. Kairosz Kiadó, Budapest.

Deér József (2007): *Pogány Magyarság Keresztény Magyarság. Attraktor*. Máriabesnyő-Gödöllő. Eredeti megjelenés: Pogány Magyarság, Keresztény Magyarság. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, h.n. (Budapest), Szent István évében.

Gróf Edelsheim Gyulai Ilona (2001): *Becsület és kötelesség 1*(1918-1944). Európa könyvkiadó, Budapest.

Hegedüs Lóránt (é.n. szerk): Gazdasági élet. In: *A mai világ képe.* Kornis Gyula, Gratz Gusztáv, Hegedüs Lóránt, Schimanek Emil. III. Kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Helmut Schmidt (2010): *Nyugállományban*, Európa Könyvkiadó, Budapest.

Hóman Bálint (1941): Magyar történet. I. kötet. In: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar történet.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Kornis Gyula (1939): *Az államférfi*. Második kötet. Franklin-Társulat, Budapest.

David. C. Korten (1996): *Tőkés társaságok világuralma*. Magyar Kapu Alapítvány EKF Hálózat, Budapest.

Peter Kunzmann – Franz Peter – Burkhard, Franz Wiedmann (1996): *Filozófia*. Springer Hungarica Kiadó Kft, Budapest. Az eredeti mű: dtv-Atlas zur Philosophie (1991): Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH& Co. Kg. München

Nemeskürthy István (2001): *Mi, magyarok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Nemeskürthy István (1995): *Búcsúpillantás*. Szabad Tér Kiadó, Budapest.

Nemeskürthy István (1981): *Parázs a hamu alatt*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Nemeskürthy István (2002): *Mi történt velünk?* Szabad Tér Kft, Budapest.

Nemeskürthy István (2012): *A magyar irodalom története. I. kötet.* Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.

Nemeskürthy István (2012): *A magyar irodalom története. II. kötet*. Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.

Sudár Balázs (2015): A magyarok neveiről. In: *Magyarok a honfoglalás korában*, 2015. Szerkesztette: Sudár Balázs.

Szabados György (2015): A korai magyar államiságról. In: *Magyarok a honfoglalás korában*, 2015. Szerkesztette: Sudár Balázs.

Száraz Miklós György (2018): *Székelyek. Történelemről és hagyományról*. (258) Scolar Kiadó, 2018.

Szegedy-Maszák Aladár (1996): *Az ember ősszel visszanéz*. Európa-História, Budapest.

Szekfű Gyula: Magyar történet. V. kötet. In: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Szinai Miklós – Szűcs László (1972): *Bethlen István titkos iratai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Tarján M. Tamás: Id. Andrássy Gyula lesz a Monarchia külügyminisztere. Rubicon

Zsirai Miklós (1939): Nyelvünk alkata. In: *Mi a Magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. magyar Szemle Társaság, Budapest.

Váczy Péter (2010): A hunok Európában. Attraktor. Máriabesnyő-Gödöllő. Eredeti megjelenés: Váczy Péter: A hunok Európában. In: *Attila és hunjai*. Szerk: Németh Gyula. Magyar szemle Társaság, Budapest, 1940.

Wikipedia: Kiegyezés. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kiegyez%C3%A9s. Letöltve:2023.10.29. 12.33

https://rubicon.hu/kalendarium/1871-november-14-id-andrassy-gyula-lesz-a-monarchia-kulugyminisztere. Letöltve: 2023.11.01. 13.18

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 35–49., DOI: 10.24307/psz.2024.0804

Gellén Márton

Már nincs szükség emberre?

A személyfogalom lebontása technicizált dehumanizáció útján

No need for people anymore?

The Dismantling of the Concept of the Person through Technicised Dehumanisation

Összefoglalás

A mű a technicizált dehumanizáció aktuális állapotát tekinti át, amelynek az a sajátossága, hogy jogi, üzleti, technológiai és ideológiai irányból is megtámogatott érdekek és szabadságok maradéktalan megvalósítása érdekében egy bizonyos, önmagáért kiállni képtelen embercsoport emberi mivoltának szélsőséges megtagadása, elvetése, valami mással való felváltása történik meg. A mű lényegében ezt a cseretranzakciót szemlélteti az abortusz, az eutanázia, az emberkereskedelem, a béranyaság, az autonóm fegyverrendszerek, a szoftverszemély és az egyéb nem humán entitások személlyé nyilvánítása területén. A példák sora nem lezárt, ugyanakkor ma már kellő empirikus ismeretanyag áll rendelkezésre annak az állításnak az alátámasztására, hogy ezek nem elszigetelt jelenségek, hanem egy olyan jelenségegyüttes, amelynek egyes elemeit az köti össze, hogy az emberi minőség megtartása már középtávon is lényegesen nagyobb egyéni és közösségi erőforrásokat fog igénybe venni, mint ahogyan a társadalom túlnyomó része ezt ma véli.

Kulcsszavak: dehumanizáció, abortusz, eutanázia, autonóm fegyverrendszerek, emberi jogok

Summary

The paper gives an overview on the current status of technicized dehumanization typified by certain interests and liberties entirely enhanced by legal, market, technological and ideological means on one hand but on the other hand to the detriment of a group

Dr. Habil. Gellén Márton, egyetemi docens, Gál Ferenc Egyetem (marton.gellen@gfe.hu).

which is incapable of standing up for itself while being categorically disapproved, denied of existence , and replaced with something else in its humanness .
The paper essentially displays this trade-off by the examples of abortion, euthanasia, human trafficking, surrogacy, autonomous weapon system, the issue of the software-person, and the personification of other non-human entities. Although the series of the examples is not closed yet, there are ample evidence to substantiate the proposition that these are not isolated incidences but a unified set of phenomena the elements of which are connected by the projection that sustaining the human quality is expected to absorb decisively vaster individual and collective resources that most of the ordinary society may assume.

Keywords: dehumanization, abortion, euthanasia, autonomous weapon systems, human rights

---

A dehumanizáció fogalmi jellegzetességei

E tanulmányban a személyfogalmat, mint jogi fogalmat tekintjük át olyan szempontból, hogy a személy, mint absztrakció hol szűnik meg emberi személy lenni, illetve az emberi személyt a mai kor által alkalmazott, magas fokú technikai megoldások milyen esetekben fosztják meg emberi mivoltától. A vizsgálat szempontjából azokat a területeket tekintjük át, ahol az emberi mivolttól való megfosztás tagadhatatlan, kétségtelen. Ilyen módon nem a határterületek, hanem a kimondottan határozott körvonalú példák meghatározása és egységes logikai képbe ágyazása e tanulmány célkitűzése. A dehumanizáció esetei közül a pszichológiai fogalomként használt, szubjektív dehumanizációra vonatkozó szakirodalmi említéseket azért alkalmazzuk, hogy megkülönböztethető legyen az objektív dehumanizáció, ami elsősorban nem a szubjektumban létezik, hanem nagy tömegben előforduló üzleti, jogi és technológiai megoldások alapértelmezett tényeként. Minden egyes eset alapfeltétele egy jelentős vagy végletes szabadság-eltolódás, ahol a saját szabadságát egy adott szereplő egy másik emberi személy szabadságának maradéktalan vagy jelentős elvonásával valósítja meg. Lényegében a felsorolt példákban a liberális jogrend csődje figyelhető meg, amely eredeti célkitűzése szerint mindaddig véd egy adott jogot, amíg az más védett jogba nem ütközik. A példákban azonban a reális erőpozíció dönti el, hogy melyik szabadság érvényesül, a reális erőpozíciót pedig az alkalmazott üzleti, jogi és technológiai megoldások, illetve lehetőségek alakítják mindaddig, ameddig egy adott állami autoritás nem lép fel a gyengébb fél érdekében. Az állami be nem avatkozás politikája tehát a felsorolt esetekben nem a szabadság kiteljesítése, hanem a szabadság elvonása, megszüntetése, felváltása irányába hat.

Történeti kitekintés: személyek és dolgok megkülönböztetése, illetve meg nem különböztetése

A személy kulcsfontosságú, ókori eredetű jogi fogalom. Annak a római jogi rendszerező koncepciónak az eredménye, amely a valós életben felmerült jogi problémák szerkezeti elemeit kereste. A római jogtudósok által elemzett valós jogesetek értelmezéséhez és megoldásához helyesnek látszott a személy (persona) és a dolog (res) fogalmának megkülönböztetése. Ez a megkülönböztetés lehetővé tette a két fogalmi kör közötti viszonyok pontos meghatározását a személyekkel és dolgokkal kapcsolatos jogok és kötelezettségek körében. A személy és a dolog megkülönböztetése az ókorban a legkevésbé sem deduktív, morálfilozófiai jellegű volt. Ellenkezőleg, az élő jog eredendően induktív jellegű volt, nem valamely eszményt kívánt érvényesíteni az életviszonyokban, hanem a valós életviszonyokban kitermelt problémák megnyugtató rendezését célozta. Ebből fakadt az a tény, hogy a rabszolgákat (sclavus, servus) a bizonyos életkor alatti gyermekeket nem vagy nem feltétlenül tekintették személynek (Radin, 1925). Az ma is érezhető, hogy a római jogban is jelentkezett némi morális bizonytalanság az ember tárgyként kezelése körül. A jól ismert romai regula, miszerint a „rabszolganő gyermeke nem gyümölcs" ezt a dilemmát fejezi ki. Az erkölcsi problémát az okozta, hogy ha valaki a rabszolganő gyermekét úgy tekintette rabszolgának, ahogyan bármely haszonállat szaporulatát a haszonállat természetes hasznának tekintette, akkor jogilag valóban nem volt különbség a rabszolganő és a haszonállat között. Ennek feloldására szolgált volna az idézetben kifejezett megoldás, azonban a valóságban nehéz elképzelni, hogy hogyan lehetett a tényleges jogérvényesítés szempontjából szabadnak és embernek tekinteni a rabszolga státuszba született gyermekek többségét. E példák annak jelzésére szolgálnak, hogy már az ókorban is összeütközésbe került a hatékonysági-racionalitási szemlélet az erkölcsileg elfogadhatónak vagy megnyugtatónak tekinthető kategóriákkal, aminek áthidalására különböző, máig létező jogi fikciók alakultak ki.

A magyar kontextus egyes elemei a liberális racionalitás és a morális fenntarthatóság összeütközése kapcsán

A liberális-racionalitási szemlélet és a morális fenntarthatóság összehangolását célzó jogi fikciók körében például említhető, hogy a magzat bizonyos életkor alatt nem számít emberi lénynek (1992. évi LXXIX. törvény 6. § (1)-(3) bekezdés), illetve, hogy a magzat csak abban az esetben jogképes, ha a későbbiekben élve születik (Ptk. 2:2. § (1) bek.). Jellemző módon az 1991-es Alkotmánybíróság még kereste a módját annak, hogy elkerülje annak kimondását, hogy a magzat nem ember.

„Az abortusz esetében azonban nem személytelen kockázatról, hanem előre meghatározott egyedi élet szándékos kioltásáról van szó. Ez az individualitás akkor is fennáll, ha óvatosságból pusztán 'potenciális életről' beszélünk. Ezért a terhességmegszakítást csak akkor lehet az 54. §-ból folyó relatív, intézményes életvédelem hatálya alá tartozónak venni, ha a magzat individualitását jogilag nem ismerik el. Az abortusz, mint tett egyediségét és szándékosságát nem lehet megszüntetni, ezért *a személytelenséget kell a másik oldalon a végletekig fokozni*. A terhességmegszakítás ezért csak akkor „vonatkozik" az Alkotmány 54. §-ában biztosított élethez

való jognak egyedül az objektív oldalára, úgy tehát, hogy ugyanezt a jogot alanyi jogként ne kelljen szintén figyelembe venni, *ha a magzat jogilag nem ember*." (64/1991 AB határozat C) 3. c) pont).

A „dehumanizáció" kifejezés szubjektív, pszichológiai értelmezései és az objektív dehumanizáció

Haslam (2016) meghatározása szerint azt a magatartást lehet dehumanizációnak tekinteni, amely azt feltételezi, vagy úgy kezeli a másik embert, hogy az egyáltalán nem, vagy valamilyen tekintetben kevésbé ember. Röviden úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a dehumanizáció nem más, mint az emberi mivolt megtagadása valakitől, aki ember.

Az utóbbi évtizedeknek a dehumanizáció fogalmával kapcsolatos fejlődését szinte lehetetlen bemutatni, azonban néhány aspektus bemutatható ezen írás keretei között. A modern tudományos közleményeket uraló angolszász gondolatvilágban az egyes etnikai, illetve faji (race) csoportok egymás iránt táplált megvetését szokás dehumanizációnak nevezni a következők szerint. Az első kategóriába azok a megközelítések sorolhatók, amelyek azt vizsgálják, hogy bizonyos szerepek, helyzetek vagy társadalmi interakciók kedveznek annak, hogy „A" csoport tagjai „B" csoport tagjait kevésbé tekintik embernek, alacsonyabb rendűnek tartják, vagyis dehumanizálják őket.

- Andrighetto és szerzőtársai (2014) szerint a segélydolgozók szubjektumában alakultak ki dehumanizációs tendenciák egyes segélyezett csoportokkal (haitiak és japánok) szemben.
- Goff és szerzőtársai (2014) a fekete bőrszínű fiúgyerekekkel kapcsolatban tanúsított előítéletekre vonatkoztatják a kifejezést.
- Kteily és szerzőtársai (2015) a dehumanizáció fogalmát abban az értelemben használják, hogy egy adott csoport valamely másik csoport tagjait nyíltan ember-alatti kategóriába sorol, és megvetését nyílt szóbeli vagy tettleges erőszakkal ki is fejezi.
- Mekawi és szerzőtársai (2016) az USA lőfegyverhasználattal összefüggő, a másik rassz tagjaira vonatkozó dehumanizáció fogalmát használják.
- Prati és szerzőtársai (2016) a csoportközi dehumanizáció fogalmát az arabok (Arabs) vonatkozásában használják, mint a nemzetközi kapcsolatok egyik tudat alatti alakító tényezőjét.
- Fincher és szerzőtársai (2016) egyes faji-etnikai csoportokhoz tartozó személyekkel kapcsolatosan a bűnüldözésben dolgozók véleményében, előítéleteiben figyeltek meg bizonyos dehumanizációs tendenciákat.
- Trifiletti és szerzőtársai (2014) úgy vélik, hogy segítő munkakörben dolgozók szubjektumában kialakulhat az a kép, különösen tartós munkahelyi stressz esetén, hogy az ellátott személyek kevésbé vagy kisebb mértékben emberek, mint mások. Ugyanez a megfigyelés Wiener és szerzőtársai (2014) szerint az ellátott idős személyek irányában is megállhat.
- Yang és szerzőtársai (2015) szerint az ön-dehumanizáció lehet az önleértékelés, a tanult tehetetlenség és a depresszió egyik forrása.

A fenti szubjektív, pszichológiai, illetve percepciós kategóriáktól különböző, objektív dehumanizáció körében említhetők a következő elemzési tárgyak.

Az objektív dehumanizáció lényege szerint már nem azt tartalmazza, hogy valamely egyéni- vagy csoport-szubjektum számára bármely okból egy adott másik személy vagy csoport kevésbé tűnik embernek, hanem arról, hogy egyes embereket, emberek egy csoportját vagy a teljes emberi sokaságot ténylegesen nem emberként, kevésbé emberként vagy alacsonyabb rendű entitásként kezelik. E ponton már csak az a kérdés, hogy ki kezeli az adott embert, csoportot vagy sokaságot kevésbé emberként, azonban erre a kérdésre nem minden esetben lehet választ adni, mivel az észlelt személy és az észlelő személy nem feltétlenül találkozik vagy vesz egymásról tudomást. Kettejük között vagy valamely intézmény (például: egészségügyi vagy szociális ellátórendszer), szoftver-hardver interfész (technicizált dehumanizáció) vagy egyszerűen egy jogi rezsim áll, aminek szemléltetésére a fenti ókori és kortárs példák is alkalmasak.

Az élet kezdeti periódusában történő dehumanizáció

Az abortusz esetében a dehumanizáció megtörtént az első olyan, liberális, szabállyal, ahol az egyéni önrendelkezéshez való jog a fent idézett végletes személytelenség útján legitim módon, állami kikényszeríthetőség birtokában érvényre jutott. Itt tehát egy szabadságjog maradéktalan érvényesülése szerepel a mérleg egyik serpenyőjében, míg a másikban az a fikció, hogy a magzat jogilag nem ember. Mindez akkor jelent átfogó társadalmi problémát, ha a dehumanizáció nem csak kivételképpen, egy-egy esetben történik, hanem technicizált dehumanizációvá fejlődik a technikai lehetőségek, a hatékonyság műszaki és szervezési feltételeinek bővülése, a gazdasági ösztönzők bekapcsolása és a tömegkommunikációs tudatformálás tényezői által. Ez lényegében a technicizált dehumanizáció receptje, aminek eklatáns példája a magyar abortusz-statisztika. E szerint az abortuszok száma akkor ugrott meg, amikor az állami ellátórendszer és autoritás is a technikai-műszaki lehetőség mögé állt.

A fenti ábra túlmutat önmagán. Nem csak azt mutatja be, hogy az abortuszok és élveszületések száma hogyan alakult, hanem azt is, hogy abban az esetben, ha a lehetőség és az ösztönzés adott, egy egész társadalom képes felvenni egy olyan új magatartást, amely egyébként erkölcsi meggyőződésével, vágyaival, ösztöneivel, sőt, hosszú távú megmaradási törekvéseivel sem hozható fedésbe. Szintén leolvasható az ábráról, hogy az átfogó dehumanizációs folyamatoknak többgenerációs hatása is van, hiszen a dehumanizációs tendenciáknak kitett személyek, kisebb vagy nagyobb mértékben, az abortusz esetében pedig teljes mértékben kiesnek a generációs reprodukció folyamataiból. Ez a számok nyelvére lefordítva annyit jelent, hogy ha a ma, 2024-ben termékeny korban lévő 20 és 40 közötti népességet tekintjük, az 1984 és 2003 közötti 20 évre tekintettel 1.515.637 darab legális abortusszal számolva ennek megközelítőleg 50%-ára, 757.000 főre tehető a megfogant, de meg nem született leányok száma, akik ma 20 és 40 közötti életkorban lennének. A ma termékeny korban lévő, megközelítőleg 1.130.000 20 és 40 év közötti nőnek tehát a meg nem született nők által meg nem szült népességet is pótolni kellene, ami hosszú távon is irreális elképzelés.

1. ábra: Abortuszok és élveszületések száma Magyarországon 1950-2022. között

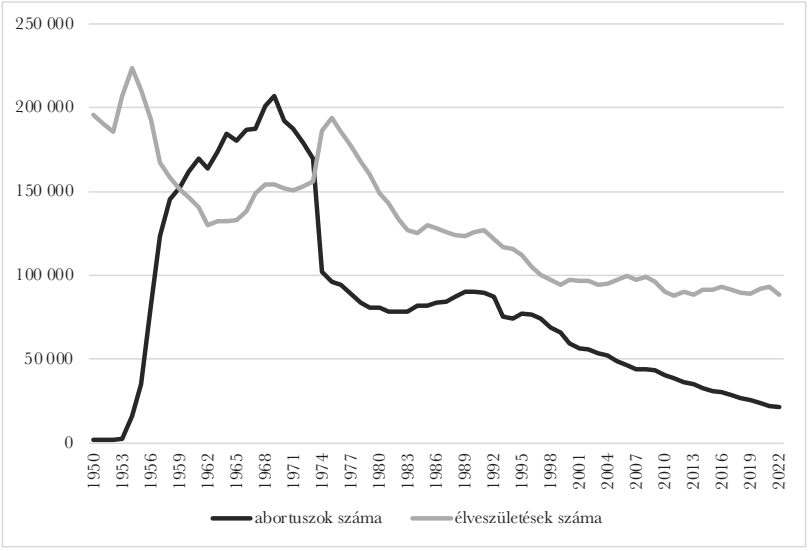

Forrás: KSH, saját szerkesztés

Az abortumok jogi sorsa szintén felveti azt a kérdést, hogy lehet-e szélsőségesen dehumanizált állapotban tartani egy adott embercsoportot, vagy a dehumanizáció egyszerűen fenntarthatatlan bizonyos körülmények között. Ha ugyanis a magzat nem ember, akkor az abortum sem, és nem is része a jogilag védett emberi testnek. Logikailag nem lehetséges olyan helyzet, hogy a magzat nem ember, az abortum viszont emberi test része, hiszen ekkor kellene lennie egy olyan mozzanatnak, amely az abortum ember voltát „feléleszti" vagy „létrehozza". Ennek ellenére mégis emberi test részeként tekintünk az abortumokra, hiszen a Btk. 175. § (5) bekezdése az emberi test tiltott felhasználása szempontjából az anya testéből kikerült embriót is jogi védelemben részesíti. Paradox módon tehát a hatályos jog szerint az abortuszt elszenvedő magzat nem ember, az anya testéből kikerült embrió viszont – halott – emberi test.

Az abortumokkal kapcsolatos szélsőséges dehumanizáció akkor következik be, amikor egyébként életképes magzat kerül az anya testéből eltávolításra. Ilyen esetek az úgynevezett késői stádiumú abortuszok során fordulnak elő, amelyeknek a számosságágára csak becslések állnak rendelkezésre. Az ide vonatkozó publikus adatok eléggé eltérőek, Egyesült Államokban évi 10.000[1] és mintegy 5.500 darab[2] közé helyezik az ilyen esetek előfordulását, ami a teljes abortusz darabszámot tekintve csekély arány, azonban az abszolút számot tekintve mégis igen magas. Ilyen esetekben tehát pontosan nem átlátható az életképes, de abortumnak nyilvánított magzatok sorsa. Indirekt módon mégis arra lehet következtetni, hogy ma az ilyen magzatok (gyermekek?) utólagosan elpusztításra kerülnek. Az indirekt következtetés alapját az képezi, hogy az Egyesült Államok Szenátusa előtt második olvasatban szerepel az Alsóház (House) által már elfogadott „Born-Alive Abortion Survivors Protection Act"[3], melynek lényege, hogy az abortuszt túlélőket mégiscsak megilleti az élethez és az egészséghez való jog,

tehát úgy kell őket ellátni, mint bármely más személyt. A törvényjavaslat tehát az életképes abortumokat ismét humanizálná, hiszen egészségügyi ellátás jogosultjaivá tenné, ezzel együtt embernek is nyilvánítaná őket. Feltételezhetjük, hogy így az életképes abortumok elpusztítása értelemszerűen emberöléssé minősülne, ami ugyan nem szerepel a törvényjavaslatban, de logikus következménye lenne a majdani szabályozásnak, amennyiben arra sor kerül.

Az emberi élet utolsó periódusát érintő dehumanizáció

Az életkezdeti dehumanizáció mellett az életvégi dehumanizáció szintén rávilágít az emberfogalom leépülésére. Az eutanáziára vonatkozó összes eset elemzése túlmutat ezen írás keretein, de a legkétségesebb, legproblematikusabb esetkör rámutat arra az összefüggésre, hogy egy adott személy maradéktalan dehumanizálása egy másik személy maradéktalan szabadságjoga lehet adott esetben, ami nem más, mint az egyik ember feláldozása a másik ember javára, ami nyilvánvalóan a jogegyenlőség és az emberi méltóság védelmének megszüntetését, illetve valami mással való felváltását jelenti. A konkrét vizsgált eset az aktív eutanáziával kapcsolatos gyakorlati tapasztalatok köre, melyre nézve Kono és szerzőtársai (2022) 140 ide vonatkozó tanulmány feldolgozásával megállapították, hogy az eutanáziával, ezen belül az aktív eutanáziával kapcsolatban meghozott döntések utólagos vizsgálata során korántsem megnyugtató mértékben volt igazolható a kötelező feltételek előzetes megléte. Ennek oka a családok részéről az orvosokra nehezedő nyomás, a döntésre szánható idő szűkössége, sőt, legalább egy esetben igazolódott a pénzfizetésért cserébe végzett aktív eutanázia (contract killing, Kono, et al., 2022:705). A családok és az érintett egyének álláspontja, illetve az egymás álláspontja iránti keresztkérdezés eredménye gyakran nem volt fedésben. (Ganzini, 2006), ami a klasszikus ellenérdekeltséget: az örökség vagy más vélt vagy valós előny megszerzését, mint motivációt is sejtetni engedi.

Belgiumban korhatár nélkül végezhető eutanázia, Hollandiában pedig 12 éves kortól,[4] ami a beleegyezés tudatosságával kapcsolatos kérdések megnyugtató megválaszolását lényegében kizárja. A szubjektív feltételek (mentális állapot, fájdalomérzet, önkéntesség) tekintetében nem lehet utólag egzakt megállapításokat tenni. Szintén nem lehet elhatárolni a mentális állapot miatti fájdalomérzet, illetve a mentális állapot miatti halálvágy kérdését az egyéb megalapozó körülményektől. Szintén adatok merültek fel arra, hogy az eljáró orvosok saját lelkiismeretük ellenére, kényszer hatására jártak el egyes esetekben, ami az idézett kutatásokba bevont személyek szerint nagy mértékű stresszt és lelkiismeret-furdalást okozott. Tehát Kono és szerzőtársai (2022) kutatásai nem elvi, hanem konkrét gyakorlati tapasztalatok alapján rögzítik a tényt, hogy azokban az országokban, ahol legális az aktív eutanázia (Kanada, Belgium, Hollandia, Luxemburg, Kolumbia, Spanyolország, Új-Zéland), a gyakorlatban megvalósul, hogy egyes emberek nem számítanak embernek, hiszen velük szemben jogilag nem emberölés történik, ugyanakkor saját beleegyezésük vagy szándékuk az esetek egy részében nem állapítható meg, vagy jogilag eleve kizárt akár fiziológiai- vagy mentális állapotuk, akár életkoruk miatt.

Az emberi minőség tartalmának dehumanizációja

Az emberi minőség tartalmának direkt vagy indirekt korlátozása, dehumanizációja a következő kategóriák szerint fogalmazható meg.

- Az emberi minőség direkt korlátozása az emberi test árucikké minősítése.
- Indirekt dehumanizáció: Az emberi minőség inflációja más, nem humán entitások személlyé nyilvánítása útján.

Az emberi minőség direkt korlátozása körébe tartozik a prostitúció liberalizációja (Meyer, 1993-1994), az emberkereskedelem különböző formái, illetőleg a béranyaság piaci formái. Cho (2016) 149 országra kiterjedő vizsgálata szerint a prostitúcióra vonatkozó modern, liberális politikák arra irányultak, hogy a modern állam biztosítson munkavállalói jellegű védelmet a munkakörülmények javításával és a kényszer-prostitúció elleni küzdelem lépéseivel. Ennek ellenére Cho (2016) szerint kimutatható, hogy a liberális állami politikák valójában a prostituáltak elnyomásának és kihasználásának maradéktalanságát mozdították elő. McPherson (2020) a beleegyezés valódiságát és relevanciáját vitatja, amelyet véleménye szerint nem lehet állami politikák alapjául szabni. A probléma volumene tagadhatatlan, bár pontos számossága ismeretlen. Egyes internetes források 2024-ben 52 millióra teszik a prostituáltak számát, akik közül 80% nő, 20% pedig férfi.[5] Ez a szám nagyjából összhangban van az emberkereskedelem áldozatainak számával, amely a Global Slavery Index 2023-as adatai szerint 49,6 millió főre tehető.[6] Mindez természetesen csak becslés, hiszen a jelenség túlnyomó része a felszín alatt húzódik meg, ugyanakkor egyes, az illegális migrációt erősítő politikák az emberkereskedelem, illetőleg a prostitúció növekedése irányában hatnak, az ide vonatkozó liberálisnak tekintett jogi rezsimek lényegében kimerültek (Dandurand–Jahn, 2020). Az emberkereskedelemmel összefüggésben az az általános meggyőződés, hogy államok nem végeznek és nem segítenek elő emberkereskedelmi tevékenységet, hanem üldözik őket a vonatkozó mintegy 12 globális és 300 bilaterális emberkereskedelmet tiltó egyezménynek megfelelően (Cockayne, 2015). Azonban a valóság sokkal árnyaltabb. A közbeszerzések világában létező fő amerikai és európai szabályozási rezsimek kialakították azokat a megoldásokat, amelyekkel nem feltétlenül számít jogsértésnek kényszermunkával előállított termékeket vásárolni (Gellén, 2024). Ezen túl számos konkrét esetre derült fény, amikor vezető liberális demokráciák tudatosan kényszermunkával előállított termékeket és szolgáltatásokat vásároltak az adófizetők pénzéből. E példák körében említhető az Egyesült Államok szövetségi vámhatóságának döntése, amely a COVID időszakban vészhelyzetre hivatkozva nem alkalmazta a kényszermunkával előállított termékek beszerzésére vonatkozó tilalma (US Customs and Border Control, 2020). Szintén ide tartozik az Egyesült Királyságban fellelhető, nem egyedi jelenség, miszerint bizonyos kiszervezett közszolgáltatásokat modern kori rabszolgákkal látják el (modern day slavery) mindaddig, ameddig az ki nem derül, tekintettel az ajánlatok előnyös árára, kihasználva, hogy a tiltó szabályok nem alkalmazhatók évi 36 millió angol font (16.805.160.000 forint a 2024. július 1-én adott MNB középárfolyamon számítva) alatti árbevételű közszervezetekre (Emberson and Trautrims, 2019). E példákban a gazdasági hatékonyság és a szűkös adófizetői forrásokkal való racionális gazdálkodás követelménye szerepel a mérleg egyik serpenyőjében, míg a másikon egyes emberi személyek ember voltának szélsőséges tagadása. A különböző dehumanizációs esetköröknek megfelelően

az államilag támogatott vagy eltűrt kényszermunka esetében is azonos logikai séma bontakozik ki: egy bizonyos, önmagáért kiállni képtelen embercsoport ember mivoltának megszüntetése, felváltása valami mással egy másik érdek vagy szabadság maradéktalan kiteljesítése érdekében.

A munka-célú, szexuális célú, illetőleg szervkereskedelmi célú emberkereskedelem hagyományosnak tekinthető ágazatai, a dehumanizáció szélsőséges példái. Ezek mellett azonban a béranyaság kérdése is egyre növekvő mértékben játszik szerepet. A béranyaság esetében is azt tapasztaljuk, hogy két szabadság, az egyéni élet és a gondoskodás iránti természetes ösztön konfliktusából az az eredmény születik, hogy a pénzzel, illetve érdekérvényesítő képességgel rendelkező fél vásárlóvá, az elszenvedő fél pedig a szó legszorosabb értelmében árucikké válik. Ez teljesen egyértelművé válik, ha bárki ellátogat például a findsurrogatemother.com-ra vagy bármelyik hasonló szolgáltatást kínáló oldalra. Egy ilyen oldalon az igénybevevő ügyfél a következő lehetőségek közül választhat: ország, város, régió, hajlandó-e személyesen közreműködni, lehet választani hagyományos vagy terhességi béranyát, ki lehet választani a béranya nemzetiségét, 9 előre megadott rassz közül lehet választani, 24 előre megadott vallás képviselői közül lehet választani, továbbá ki lehet választani a béranya képzettségi szintjét és az általa beszélt nyelvet. A dohányzás, a hajszín, szemszín, hogy ügynökséggel dolgozik-e, hogy mikor képes kezdeni, az életkor, a családi állapot és a fényképes elérhetőség további specifikálást tesz lehetővé. A szolgáltatás egynemű párok, illetve egyedülálló személyek számára is elérhető. Az interneten elérhető adatok szerint a béranyaság, a szolgáltatás milyenségétől függően 50.000 és 230.000 USD közötti összegbe kerül. A béranyaság morális dilemmáival kapcsolatos szakirodalom még viszonylag fejletlen. Az egyik kézenfekvő felvetés az anyai test árucikké vagy inkább homogén erőforrássá tétele (commodification, Balzano, 2020), mely kapcsán megállapítható, hogy létezik egy globális piac, melynek méretét 2022-ben a CNBC televíziós csatorna 14 milliárd dollárra becsülte azzal, hogy a globális kilátások nagyon „kedvezőek", és 2032-re évi 129 milliárd dolláros forgalom várható.[7]

Watson (2016) morális szempontból nem tartja fenntarthatónak a béranyaság semmilyen formáját, Ekman (2014) pedig lényegében az emberkereskedelem egy fajtájaként azonosítja tekintettel arra, hogy a bérbe vett anya és a bérlő között szélsőségesen egyenlőtlen, kiszolgáltatott viszony jön létre. Emellett az átadásra került gyermek árucikként történő kezelése, noha szélsőséges dehumanizáció, viszonylag kevés szerzőnek jelent problémát, Ekman (2014) a kevés kivétel közé tartozik. Mások nem foglalkoznak a kérdés morális vagy jogi részével, pusztán a politikai vita szerkezete szempontjából tekintik a kérdést (Gunnarson, 2022). A béranyaság szélsőségesen dehumanizáló jellegére világítanak rá azok az esetek, amikor a COVID, illetőleg az ukrajnai háború miatt nem lehetett a béranya-központokban felvenni a „megrendelt" és „leszállított" gyermekeket, így a gyermekek kellő gondoskodási kapacitás nélkül felhalmozódtak.[8] Merőben átláthatatlan a béranyák által szült beteg[9] illetve iker[10] gyermekek kérdése, akikre nézve korántsem megnyugtató anekdotikus információk állnak rendelkezésre.

A béranyaság összességében a technicizált dehumanizáció szélsőséges példáját adja, ahol adott az ember árucikként történő kezelése, adottak államok, ahol ez törvényes gyakorlat, így kialakul egy kecsegtető befektetési lehetőségeket rejtő világpiac, amely magasabb szinten képes reprodukálni önmagát azzal, hogy egyes további gyönge államokat győz meg, illetve a tudatformálás eszközeivel vonzónak mutat be egy szélsőségesen dehumanizáló gyakorlatot.

Az emberi személyeket pusztító autonóm fegyverrendszerek kérdése

Az autonóm fegyverrendszerek olyan robotizált rendszerek, amelyek elindításuk után önállóan, emberi közbeavatkozás nélkül kiválasztják és megsemmisítik célpontjaikat (Scharre, 2018). A fegyverrendszer hordozóeszköze lehet repülő-, vízi-, vagy szárazföldi drón, de lehet rakétarendszer is. Lényegében a műszaki fejlődés szabja csak meg a határokat. Az embereket elpusztító gép kérdése felveti természetesen a Genfi Egyezménnyel való összeegyeztethetőség kérdését is, hiszen az önmagát megadó katonát vagy civil személyeket nem lehet szándékosan elpusztítani (Gubrud, 2014). E kérdéskörben felvethető a „szoftverszemély" problematikája, amelynek kapcsán felmerül, hogy egyes valóságos személyek ne tartanák-e kívánatosnak a szoftver „tévedése" mögé bújni, hogy esetleges háborús bűncselekményeiket elfedjék. A felelősség kérdése különösen kritikus, mivel az autonóm fegyverrendszerek valójában nem képesek teljesíteni a Genfi Egyezmény által megkövetelt feltételeket (Garcia, 2015), ami döntően növeli a veszteségeket (Limata, 2023). Az algoritmusok által kialakított megoldás egyáltalán nem biztos, hogy működőképes a helyszíni körülmények között. A részletek további említése nélkül rögzíthető, hogy az autonóm fegyverrendszerek esetében az emberi lény elpusztítását gép végzi úgy, hogy a konkrét döntést is a gép hozza meg. Az ember tehát átadja a másik ember elpusztításának felelősségét az általa létrehozott gépnek, ami lényegében megszüntetése, kiüszöbölése az emberi méltóság fogalmának (Sharkey, 2019).

Természetesen az autonóm fegyverrendszerek globális piaca már létezik, és biztosan állítható, hogy jelentős bővülés előtt is áll, azonban a piac átláthatatlan jellegével összefüggésben a piac volumenéről nem lelhető fel megbízható publikus információ.

Az emberi személy indirekt dehumanizációja szoftver-hardver interfészen keresztül

Az emberi személy fogalmának időben vagy tartalmában való lebontása, korlátozása, csökkentése maga a dehumanizáció, ami magában hordja az adott személy vagy csoport emberi méltóságának alacsonyabb szintjét vagy megszüntetését. A következőkben olyan példák kerülnek tárgyalásra, amelyek a szoftver-hardver interfészen keresztüli tömeges, indirekt dehumanizáció eseteiként értékelhetők. Ezekben az esetekben nem az emberi személy biológiai teste válik el az emberi minőséget konstituáló emberi méltóságtól, hanem a konkrét emberi személy sajátos derivátuma kapcsán merül fel a dehumanizáció kérdése.

Andrejevich és Selwin (2020) szerint, ahol a gyermekek iskolai irányítása (menedzsmentje) arcfelismerő algoritmus segítségével történik, ott a gyermek személyiségének egésze helyett egy szélsőségesen redukált, numerikus kód, metaadat keletkezik, és a további intézkedések már kizárólag ezen metaadat-halmaz alapján történnek. E nyilvánvaló tényeken alapuló okfejtés mintájára minden más arcfelismerésen alapuló alkalmazásra is igaz, így az arcfelismerés lényegében egy valóságszűrőként (filterként) működik, melyen csak a numerikus kód jut át, és olyan, a történelem során igen nagy erőfeszítésekkel létrehozott értékek, mint a rasszizmus elutasítása, már nem jelennek meg. Különösen a rasszizmus elutasításának, mint alapértéknek

az arcfelismerő szoftverek alkalmazása során való figyelmen kívül hagyása számos tanulmány alapjául szolgált (Bacchini–Larusso, 2019, Johnson et al., 2022), amelyek felvetik, hogy nem „rasszista"-e maga az arcfelismerő algoritmus, amikor túlságosan leegyszerűsíti a valóságot illetve a statisztikai valószínűséget egyedüli szempontként alkalmazza.

Az arcfelismerő, mozgás-felismerő, illetve a metaadat-gazdálkodás kérdésköre a technológiai-kereskedelmi dehumanizáció kérdéskörébe ágyazódik (Marques, 2017), ahol az oktatástól a gondoskodáspolitikán át a kultúráig mindent a monetáris vagy egyéb kvantifikálhatóság határoz meg, matematizált algoritmusok döntik el az egyes cél-értékeket, és szükség esetén eszerint avatkoznak be, miközben a nem kvantifikált elesettségek, az ember-ember kapcsolat sokszínűsége vagy pusztán az ember emberként való kezelése kívül esik az érdeklődésen. Az emberek kezelése, mint adat-gazdasági probléma természetesen beláthatatlan gazdasági érdekeket is rejt (Zuboff, 2019), amelyek már érintőleges bemutatása is meghaladja e mű kereteit.

A nem emberi „személyek" kérdése

A dehumanizáció következő esete egyes in-silico nem humán entitások emberként vagy emberszerű lényekként való kezelése. Ennek legszembetűnőbb esete az Európai Parlament Jogi Bizottságának szabályozási javaslata a szoftverszeméllyel kapcsolatban (2015/2103, INL), amely szerint ki kellett volna dolgozni azt a jogi konstrukciót, amellyel jogi értelemben vett személlyé lehetett volna nyilvánítani egy vagy több mesterséges intelligencia algoritmust.[11] A megoldás lényege szerint az önvezető autókat irányító algoritmust lehetett volna felelőssé tenni az esetlegesen okozott balesetek miatt, kiváltva ezzel a gyártói felelősség hagyományos alakzatait, és megkímélve a gyártókat az egyebek mellett az Egyesült Államokban is gyakorlott büntetőkártérítés hátrányos következményeitől. Az Európai Bizottság végül indirekt módon elhárította a kezdeményezést azzal, hogy mesterséges intelligencia stratégiájába nem került bele ez a fogalom. Ennek ellenére a szakirodalomban nem mindenki zárkózott el attól, hogy jogi értelemben is – tehát állami kényszerítő autoritást hozzárendelve – személyfogalomként történjen a (vagy egyes) mesterséges intelligencia szoftverek jogi státuszának meghatározása (Čerka et al., 2017). Jelen pillanatban a kérdés függőben van, de a mesterséges intelligenciával kapcsolatos üzleti érdekek fényében nem nagy kockázat előre vetíteni, hogy valamilyen formában rövidesen megjelenik a gyártói mentesség. Azonban az, hogy ezt a gép, mint entitás jogi felemelésével is elképzelhetőnek tartják, azt jelenti, hogy a személyfogalom inflációja mellett az emberi személy fogalma elértéktelenedik.

A „szoftverszemély" problematikájához hasonlóan megkezdődött más, nem emberi személyek „megszemélyesítése" is, amelyek minden, egyébként adott esetben méltányolható vallott céljuk ellenére bizonyos „személyinflációt" idéznek elő, amivel relatív értelemben kissebbé teszik az emberi személyek jogi védettségét.

Ide sorolhatók egyes állatok megszemélyesítésére tett törekvések, amelyek a bulvársajtó visszatérő témáját adják, mint Carl Lagerfeld macskájának állagörökössé, ezáltal polgári jogilag jogképessé tétele,[12] vagy az önmagáról szelfit készítő majom esete, ahol a majom szellemi alkotás jogosultja lett volna.[13] Ezek az esetek komolytalanságukban is jelzik a közgondolkodás változását, amely az emberi attribútumok állatokra való kiterjesztését már nem tartja feltét-

lenül elképzelhetetlennek. E példáknál komolyabb kihívást jelent az emberi személyre a bioszféra egyes elemeinek vagy egészének személlyé nyilvánítása. Ez az új, úgynevezett „Earth System Law", ami a környezeti kihívást igazságossági problémaként értelmezve igyekszik a sérelmet elszenvedő felet, vagyis a bioszférát magasabb jogi státuszba helyezni, és így megvédeni (Kotzé–Kim, 2019). A nem humán entitások jogi megszemélyesítése – ami egyben az állami autoritással való kikényszeríthetőséget is magában hordozza – az emberi személyekkel szemben áll fenn, akik túlságosan a jog középpontjában voltak mindeddig (Gellers, 2021). A megoldás pedig nem más – ezen iskola állítása szerint –, mint, hogy az évezredeken keresztül sérelmeket elszenvedő nem humán entitásokat is bevonjuk az emberekkel való „igazságközösségbe" (Ott, 2020). Ezt az erősen panteista megközelítést tehát egy morálisan helyeselhető cél, a környezet megvédése arra ösztönzi, hogy az emberekkel szemben más, nem humán entitásokat nem csupán közpolitikai intézkedésekkel, hanem az ember relatíve védett és kiemelt jogi státuszának kikezdésével védjen meg. Ha ezt a gondolatot továbbvisszük, akkor logikusan eljutunk Teubner (2006) következtetéséig, aki szerint az állatok és a mesterséges intelligencia jogilag értelmezett személyként való szerepeltetése a ma társadalmi realitása és a holnap politikai szükségszerűsége. E gondolat lényegében a szó legszorosabb értelmében vett általános dehumanizáció állapotát programként tételezi, amelyben bármely védett entitás jogainak védelmében adott humán vagy nem humán személy fogja igénybe venni az állami autoritást vagy jogos önhatalmat egy másik humán vagy nem humán személlyel szemben.

Összefoglalás

Az e műben felsorolt példák rendszerbe állítása azt vetíti előre, hogy a jogi értelemben vett személyfogalom, ezzel együtt a materiális értelemben vett emberfogalom nagyarányú leépítése zajlik. Ez a folyamat különösen olyan esetekben tekinthető erőteljesnek, ahol az ember fogalmának megkérdőjelezése, helyettesítése vagy kihívás elé állítása üzletileg is jelentős hasznot hoz. A jelentős üzleti haszon egyes, az adott kérdésben liberális politikát folytató államokon belül szabadon képződhet, ezt követően pedig megkezdődhet a még ellenálló államok és államcsoportok szemléletének erőteljes marketing eszközökkel való átformálása. A piaci motiváció tehát egyértelmű a legtöbb szélsőséges esetben.

A felsorolt példák azt vetítik előre, hogy azoknak az embereknek (humán entitásoknak), akik arra számítanak, hogy mind maguk, mind gyermekeik ugyanazt a hagyományos értelemben vett „emberi" életet tudják élni, mint eddig, tehát úgy érezhetik, hogy az anyaméhtől a hétköznapi életen át a harctérig joguk van bizonyos alapvető emberi méltósághoz, a jövőben kénytelenek lesznek azzal szembesülni, hogy a technicizált dehumanizáció üzleti, technológiai és információs folyamatai e várakozásuk ellenében fognak megnyilvánulni.

Jegyzetek

[1] https://thehill.com/opinion/healthcare/4182865-yes-late-term-abortions-are-real-and-they-happen-everyday/ Letöltve: 2024. 06. 27.

[2] https://en.wikipedia.org/wiki/Late_termination_of_pregnancy Letöltve: 2024. 06. 27.

[3] https://www.congress.gov/bill/118th-congress/house-bill/26 Letöltve: 2024. 06. 27.

[4] https://www.government.nl/topics/euthanasia/euthanasia-assisted-suicide-and-non-resuscitation-on-request- Letöltve: 2024. 06. 28.

[5] https://bedbible.com/prostitution-statistics/ Letöltve: 2024. 06. 28.

[6] https://www.walkfree.org/global-slavery-index/ Letöltve: 2024. 06. 28.

[7] https://www.cnbc.com/2023/03/07/womb-for-rent-more-women-are-working-in-commercial-surrogacy-industry.html Letöltve: 2024. 06. 29.

[8] https://www.theguardian.com/world/2020/mar/26/surrogacy-new-parents-stuck-in-us-amid-covid-19-shutdown illetve: https://www.thesun.co.uk/news/11623646/ukraine-babies-coronavirus-lockdown/ , továbbá: https://www.cbsnews.com/news/russia-ukraine-surrogates-babies/ Letöltve: 2024. 06. 30.

[9] https://www.today.com/parents/down-syndrome-baby-left-behind-dark-side-surrogacy-1d80024922 Letöltve: 2024.06. 30.

[10] https://www.cbc.ca/radio/thecurrent/the-current-for-december-5-2017-1.4431966/how-a-surrogate-twin-pregnancy-turned-into-a-custody-battle-over-unrelated-babies-1.4431969 Letöltve: 2024. 06. 30.

[11] https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&amp=&reference=2015/2103(INL) Letöltve: 2024. 06. 26.

[12] https://www.nytimes.com/2020/01/21/style/karl-lagerfeld-choupette.html Letöltve: 2024. 06. 30.

[13] https://en.wikipedia.org/wiki/Monkey_selfie_copyright_dispute Letöltve: 2024. 06. 30.

Felhasznált irodalom

Andrejevic, Mark – Neil Selwyn (2019): Facial recognition technology in schools: critical questions and concerns. *Learning, Media and Technology*, 45(2), 115–128. https://doi.org/10.1080/17439884.2020.1686014

Andrighetto, Luca – Cristina Baldissarri – Sara Lattanzio – Steve Loughnan – Chiara Volpato (2014): Humanitarian aid? Two forms of dehumanization and willingness to help after natural disasters. *British Journal of Social Psychology*, 53: 573-584. https://doi.org/10.1111/bjso.12066

Bacchini, Fabio – Ludovica Lorusso (2019): Race, again: how face recognition technology reinforces racial discrimination. *Journal of Information Communication & Ethics in Society*, August 2019. DOI: 10.1108/jices-05-2018-0050

Balzano, Angela (2020): Biology commodification and women self-determination. Beyond the surrogacy ban. *Italian Sociological Review, 10(3), 655-677. 10.13136/isrv10i3.374.*

Cockayne, James (2015): *Unshackling development: Why we need a global partnership to end modern slavery.* United Nations University. The Freedom Fund. https://freedomfund.org/wp-content/uploads/Unshackling-Development-FINAL-FOR-EMAIL.pdf Letöltve: 2024. 07. 01.

Čerka, Paulius – Jurgita Grigienė – Gintaré Sirbikytė (2017): Is it possible to grant legal personality to artificial intelligence software systems*?, Computer Law & Security Review*, Volume 33, Issue 5, pp. 685-699, https://doi.org/10.1016/j.clsr.2017.03.022.

Cho, Seo-Young (2016): Liberal coersion? Prostitution, human trafficking and policy. *European Journal of Law and Economics*. Vol. 41. pp. 321-348.

Ekman, Kajsa, Ekis (2014): *Being and being bought: Prostitution, surrogacy and the split self*. Victoria: Spinifex Press

Fincher, Katrina, M. – Tetlock, Philip, E. (2016): Perceptual dehumanization of faces is activated by norm violations and facilitates norm enforcement. *Journal of Experimental Psychology: General, 145*(2), 131–146. https://doi.org/10.1037/xge0000132

Dandurand, Yvon – Jessica Jahn (2020): The Failing International Legal Framework on Migrant Smuggling and Human Trafficking. In: Winterdyk, J., Jones, J. (eds) *The Palgrave International Handbook of Human Trafficking*. Palgrave

Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-63058-8_47

Ganzini, Linda – Tomasz M. Beer – Matthew C. Brouns (2006): Views on physician-assisted suicide among family members of Oregon cancer patients. *Journal of Pain and Symptom Management* 32, 230–236. doi:10.1016/j.jpainsymman.2006. 04.004

Garcia, Denise (2015): Killer Robots: Why the U.S. Should Lead the Ban. *Global policy* 6 (1): 57–63. https://doi.org/10.1111/1758-5899.12186

Gellers, C. Joshua (2021): Earth system law and the legal status of non-humans in the Anthropocene, *Earth System Governance*, Volume 7, https://doi.org/10.1016/j.esg.2020.100083.

Gellén Márton (2024): Can Public Procurements Contribute to Fighting Trading in Persons? *Public Organization Review*. https://doi.org/10.1007/s11115-024-00779-9

Goff, Phillip Atiba – Matthew Christian Jackson – Brooke Allison Lewis Di Leone – Carmen Marie Culotta – Natalie Ann DiTomasso (2014): The essence of innocence: Consequences of dehumanizing Black children. *Journal of Personality and Social Psychology, 106*(4), 526–545. https://doi.org/10.1037/a0035663

Gubrud, Mark (2014): Stopping killer robots. *Bulletin of the Atomic Scientists* 70 (1) 32-42. https://doi.org(10.1177/0096340213516745

Jenny Gunnarson Payne – Mika Handelsman-Nielsen (2022): The surrogacy question, unresolved: surrogady policy debate as a hegemonic struggle over rights. *Critical Policy Studies*, 17(3), 372-389. https://doi.org/10.1080/19460171.2022.2105736

Haslam, Nick – Mitchelle Stratemeyer (2016): Recent research on dehumanization, *COPSYC – Current Opinion in Psychology*, http://dx.doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.03.009

Johnson, L. Thaddeus – Natasha N. Johnson – Denise McCurdy – Michael S. Olajide (2022): Facial recognition systems in policing and racial disparities in arrests. *Government Information Quarterly*, Volume 39, Issue 4, https://doi.org/10.1016/j.giq.2022.101753.

Kono, Madoka – Arai Nana – Yoshiyuki Takimoto (2023): Identifying practical clinical problems in active euthanasia: A systematic literature review of the findings in countries where euthanasia is legal. *Palliative and Supportive Care* 21, 705–713. https://doi.org/10.1017/ S1478951522001699

Kotzé, Louis J. – Rakhyun E. Kim (2019): Earth system law: the juridical dimensions of earth system governance. *Earth System Governance,* 1, pp.1-12.

Kteily, Nour – Emile Bruneau – Adam Waytz – Sarah Cotterill (2015): The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization. *Journal of Personality and Social Psychology, 109*(5), 901–931. https://doi.org/10.1037/pspp0000048

Limata, Teresa (2023): Decision Making in Killer Robots Is Not Bias Free, *Journal of Military Ethics*, 22:2, 118-128, DOI: 10.1080/15027570.2023.2286044

McPherson, David (2020): Consent Is Not Enough: A Case Against Liberal Sexual Ethics. In. B. Fisher (ed.) *College Ethics. A Reader on Moral Issues that Affect You*, 2nd ed. Oxford University Press, UK.

Marques, Fernando Pereira (2017): Topics of Technological and Commercial Dehumanization. *Revista Lusófona de Estudos Culturais / Lusophone Journal of Cultural Studies*, vol. 4, n. 2, 2017, pp. 237 – 242

McDonald, Melissa – Roni Porat – Ayala Yarkoney – Michal Reifen Tagar – Sasha Kimel – Tamar Saguy – Eran Halperin (2017): Intergroup emotional similarity reduces dehumanization and promotes conciliatory attitudes in prolonged conflict. *Group Processes & Intergroup Relations*, *20*(1), 125-136. https://doi.org/10.1177/1368430215595107

Mekawi, Yara – Konrad Bresin – Carla D. Hunter (2016): White fear, dehumanization, and low empathy: Lethal combinations for shooting biases. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology, 22*(3), 322–332. https://doi.org/10.1037/cdp0000067

Meyer, Carlin (1993): Decriminalizing prostitution: liberation or dehumanization. *Cardozo Women's Law Journal, 1,* 105-120.

Ott, Konrad (2020): Grounding claims for environmental justice in the face of natural heterogeneities. *Erde*, 151 (2–3), pp. 90-103

Prati, Francesca – Silvia Moscatelli – Felicia Pratto – Monica Rubini (2016): Predicting Support for Arabs' Autonomy from Social Dominance: The Role of Identity Complexity and Dehumanization. *Political Psychology*, 37: 293-301. https://doi.org/10.1111/pops.12274

Radin, Max (1925): The Exposure of Infants in Roman Law and Practice. *The Classical Journal*. Vol. 20, No. 6, pp. 337-343

Sharkey, Amanda (2019): Autonomous weapons systems, killer robots and human dignity. *Ethics Information Technol*ogy 21, 75–87. https://doi.org/10.1007/s10676-018-9494-0

Scharre, Paul (2018): *Army of None: Autonomous Weapons and the Future of War*. New York: Norton.

Trifiletti, Elena – Gian Antonio Di Bernardo – Rosella Falvo – Dora Capozza (2014): Patients' humanness and nurses' stress. *Journal of Appllied Social Psychology*, 44: 768-777 https://doi.org/10.1111/jasp.12267

Teubner, Gunther (2006): Rights of non-humans? Electronic agents and animals as new actors in politics and law. *Journal of Law and Society*. 33 (4), pp. 497-521

US Customs and Border Control Archived Content (2020): www.cbp.gov/newsroom/national-media-release/cbp-revokes-withhold-release-order-disposable-rubber-gloves Letöltve: 2024. 07. 01.

Watson, Clara (2016): Womb Rentals and Baby-Selling: Does Surrogacy Undermine the Human Dignity and Rights of the Surrogate Mother and Child? *The New Bioethics*, *22*(3), 212–228. https://doi.org/10.1080/20502877.2016.1238582

Wiener, Richard L. – Sara J. Gervais – Ena Brnjic – Gwenith Nuss (2014): Dehumanization of older people: The evaluation of hostile work environments. *Psychology, Public Policy, and Law, 20*(4), 384–397. https://doi.org/10.1037/law0000013

Yang Wenqui – Shenghua Jin – Surina He – Fan Qian – Yijie Zhu (2015): The Impact of Power on Humanity: Self-Dehumanization in Powerlessness. *PLoS ONE* 10(5): e0125721. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0125721

Zuboff, Shoshana (2019): *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. Profile Books, UK, London

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 50–62., DOI: 10.24307/psz.2024.0805

Túróczi Imre – Varga Alexandra – Fenyves Veronika

Tervezés és ellenőrzés – preventív és reaktív szemlélet a közpénzügyekkel történő gazdálkodás gyakorlatában

Planning and Control – Preventive and Reactive Approach in Public Finance Management Practice

Összefoglalás

Az intézményi menedzsmentet támogató rendszerek és folyamatok – kiemelten a tervezés és az ellenőrzés – célja a hatékony gazdálkodás elősegítése, valamint az erőforrások optimális felhasználásának biztosítása. A tervezés kalkulációk és elemzések készítésével támogatja a szervezet vezetőit a jövőbeli stratégiák kidolgozásában. A tervezés – amely kalkulációk és elemzések készítésén keresztül támogatja a vezetőket a jövőbeli stratégiák kidolgozásában – egy dinamikus folyamat, amely állandó nyomon követést, mérést és értékelést igényel. Ezt a célt hivatott szolgálni az ellenőrzés, amely tényfeltáró, értékelő tevékenysége révén a tervezés során felállított víziók, előzetes beszámoló elemek elérésének fokát értékelik. Fontos része az irányítási folyamatnak, mivel segíti a szervezeteket a fejlesztendő területek azonosításában. A kutatásom célja áttekintő képet nyújtani a jogszabályok adta lehetőségekről, valamint a jelenleg alkalmazott gyakorlatról. Célkitűzésem feltárni a ma Magyarországon a közszférában alkalmazott tervezési és ellenőrzési módszereket, valamint felhívni a figyelmet azokra a hiányosságokra, amelyek tekintetében van tere a fejlődésnek a hatékony gazdálkodás elősegítése érdekében. A kutatási eredmények rámutatnak arra, hogy a közszféra tervezése nem követi le a 21. század technológiai változásait, továbbra is fentről-lefelé irányú és rugalmatlan. A tervezés jellemzően az éves költségvetést és annak intézményi alábontását jelenti. Az Állami Számvevőszék és a Magyar Államkincstár ellenőrzéseihez a szükséges jogszabályi

Dr. Túróczi Imre, főiskolai tanár, Debreceni Egyetem (turoczi.imre@econ.unideb.hu); Varga Alexandra Ildikó, PhD Hallgató, Debreceni Egyetem (varga.szandii@gmail.com); Prof. Dr. Fenyves Veronika, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem (fenyves.veronika@econ.unideb.hu).

és intézményi feltételek rendelkezésre állnak, lehetőségük van a jogszabályi megfelelőség, valamint a teljesítmény ellenőrzésére. A gyakorlatban az elmúlt években az előbbi volt jellemző, amelynek szükségszerű eredménye, hogy az intézmények könyvvezetése és beszámolása megfelel a jogszabályi előírásoknak, azonban azok hatékonyságát, eredményességét és célszerűségét és ezáltal annak tervhez való viszonyát csak korlátozottan vizsgálta.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H61, H72, M40, M42
Kulcsszavak: tervezés, ellenőrzés, kontrolling, közszféra, közpénzügyek, pénzügy, eredményesség, hatékonyság

Summary
The aim of the systems and processes supporting institutional management - especially planning and control - is to promote efficient management and ensure the optimal use of resources. Planning supports the organization's managers in developing future strategies by preparing calculations and analyses. Planning - which supports managers in developing future strategies through calculations and analysis - is a dynamic process that requires continuous monitoring, measurement and evaluation. This purpose is served by the audit, which, through its fact-finding and evaluation activity, evaluates the degree of achievement of the visions and preliminary reporting elements set up during planning. It is an important part of the management process, as it helps organizations identify areas for improvement. The purpose of my research is to provide an overview of the possibilities provided by the legislation, as well as the currently applied practice. My objective is to explore the planning and control methods used in the public sector in Hungary today, as well as to draw attention to the shortcomings in which there is room for development in order to promote efficient management. The research results show that the planning of the public sector does not follow the technological changes of the 21st century, it is still top-down and inflexible. Planning typically means the annual budget and its institutional breakdown. The necessary legal and institutional conditions are available for the audits of the State Audit Office and the Hungarian State Treasury, and they have the opportunity to check legal compliance and performance. In practice, in recent years, the former has been typical, the necessary result of which is that the institutions' bookkeeping and reporting comply with the legal requirements, but their efficiency, effectiveness and expediency, and therefore their relation to the plan, are only examined to a limited extent.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H61, H72, M40, M42
Keywords: planning, control, controlling, public sector, public finance, finance, effectiveness, efficiency

Problémafelvetés, célkitűzés

A gazdaságos és eredményes működés alappillére – függetlenül a szervezet tevékenységi körétől és működési formájától – a tevékenységhez kapcsolódó pénzügyek, azaz a várható bevételek és a felmerülő költségek tervezése és mérése. Ezen számítások képezik a működéssel kapcsolatos vezetői döntések alapját, amelyek nélkül megalapozott és rentábilis működés megvalósíthatatlan. A két tevékenység egymáshoz szorosan kapcsolódik, egymásra épül, azonban a legfőbb különbség, hogy a tervezés előre mutató, preventív jellegű tekintettel arra, hogy a tevékenység megkezdése előtt készül, víziókat és kalkulációkat tartalmaz és célja a rendelkezésre álló erőforrás optimális felhasználásának biztosítása. Ezzel ellentétben az ellenőrzés a gazdasági esemény megtörténtét követően valósul meg, a tény adatokat értékeli és legfőbb feladata a tervezés fázisában felállított célok elérésének fokát visszamérni, valamint indikátor adatokat szolgáltat a következő időszaki tervezésre.

A vezetői döntések megalapozottságát a tervezés és az ellenőrzés összehangolt működése szolgálja. A tervezés célja a rendelkezésre álló erőforrások pénzügyileg hatékony működtetésével kapcsolatos alapvető döntések kifejezése, míg az ellenőrzés a tervezés során meghatározott célok elvárásoknak megfelelő megvalósítása érdekében végzett tényfeltáró, értékelő és javaslattevő tevékenység. A tervezési és ellenőrzési tevékenységet szolgálja a szervezeten belül a kontrolling és a vezetői számvitel, amely területek a vezetői döntéshozatal két legmeghatározóbb támogató területe (Laáb, 2017). A hatékony gazdálkodás kiemelt fontossággal bír az államháztartás területén, hiszen a közfeladatok ellátásának lehetősége és színvonala a rendelkezésre álló források hatékony felhasználásától függ (Túróczi et. al., 2023).

A tanulmány célja áttekintő képet adni a tervezés és az ellenőrzés definíciójáról, összefüggéseiről, valamint annak szervezeten belül betöltött szerepéről és jelentőségéről. Áttekintést kívánok nyújtani a tervezés és az ellenőrzés speciális helyzetéről a közszférában Magyarországon, valamint a közszféra legfőbb külső ellenőrzést végző intézményeiről. Bemutatásra kerül az Állami Számvevőszék, mint az ország legfőbb pénzügyi-gazdasági ellenőrző szervezete által a 2022. évben lefolytatott ellenőrzések legfőbb ismérvei és eredményei.

A tervezés és az ellenőrzés kapcsolata, a PDCA ciklus

Eredetét tekintve a PDCA modell Dr. Edwards Deming, amerikai minőségirányítási szakértő nevéhez fűződik, egy strukturált vezetési és folyamatszemléleti módszert jelentett, amelyet a minőségirányítási folyamatok és az üzleti folyamatok hatékonyságának javítására dolgoztak ki. Napjainkban azonban már a PDCA ciklus egy négy lépéses, általános érvényű folyamatos fejlesztést jelölő modellt jelent. A PDCA ciklus egy dinamikus és folyamatosan ismétlődő folyamat, amely lehetővé teszi a folyamatos fejlődést és a hatékonyság javítását. A folyamat – az alapmodell szerint – 4 fázist különít el az esetleges eltérések figyelésére és kiigazítására (Isniah et al., 2020).

1. ábra: A PDCA ciklus és a controlling folyamata

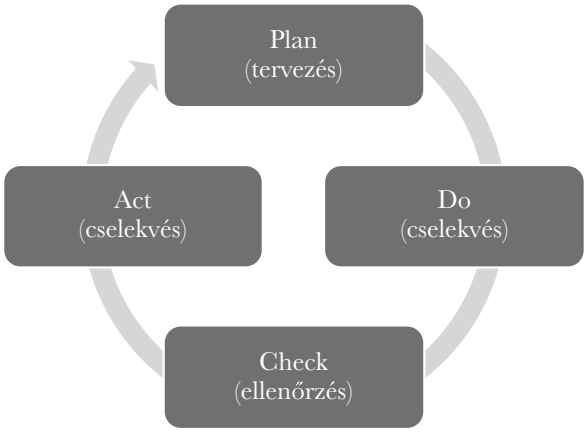

Forrás: Saját szerkesztés

A PDCA ciklus négy lépéséből álló folyamatot jelöl, amelyből jelen témában két érintett terület összefüggéseit vizsgáljuk:

- Plan (tervezés): Az első lépés a probléma azonosítása, majd a célkitűzések és a megoldási stratégia kidolgozása. Ebben a fázisban meghatározzuk a szükséges erőforrásokat, a határidőket és az elvégzendő feladatokat.
- Do (cselekvés): A második lépés a tervezési fázisban meghatározott célok megvalósítása. A cselekvés fázisban a tervezési eredményeket alkalmazva végrehajtjuk a feladatokat és megvalósítjuk a tervezett célokat.
- Check (ellenőrzés): A harmadik lépés a végrehajtott tevékenységek eredményeinek, az elvégzett munka minőségének ellenőrzése, és a célok elérésének ellenőrzése. Az ellenőrzési fázis során összehasonlítjuk a tervezett eredményeket a valós eredményekkel, és értékeljük a teljesítményünket.
- Act (cselekvés): Az utolsó lépés az eredmények értékelése és azok alapján az újabb tervezési fázis elindítása. Az Act fázis során tanulunk a sikereinkből és hibáinkból, és javítjuk a folyamatot a jövőbeli célok elérése érdekében (Isniah et al., 2020)

A prevenció legfőbb eszköze: A tervezés

A tevékenység megkezdését megelőzően elengedhetetlen a tervezés, amelynek során célkitűzéseket, megoldási javaslatokat határozunk meg, valamint hozzárendeljük a megvalósításhoz szükséges anyagi és humán erőforrásokat, határidőket és feladatokat. Az, hogy az egyes részfeladatokat ténylegesen ki látja el, elsősorban a szervezet nagyságától függ. Fontos azonban megjegyezni, hogy a tervezés nem csak valamennyi tevékenység megkezdését megelőző-

en, hanem annak folyamatában – újratervezésként – is értelmezhető. A tervezés akkor lehet hatékony, ha szisztematikusan kialakított és egy jól felépített rendszert alkot. Ennek egyik elengedhetetlen feltétele, hogy a szervezet rövid-, és hosszútávon egyaránt rendelkezzen koncepcióval. A legjelentősebb szakirodalmi források a tervezés tekintetében három időhorizontot különíthetünk el, amelyek egymással összhangban kerülnek kialakításra:

- Stratégiai/Hosszútávú tervezés (>5 év)
- Taktikai/Középtávú tervezés (1-5 év)
- Operatív/Rövidtávú tervezés (<1 év) (Hanyecz, 2011).

Tervezés módszerei

A tervezés formáját meghatározza, hogy a tervezésben résztvevő személyek, szervezeti egységek milyen sorrendben, milyen hatáskörrel és feladatokkal vesznek részt a tervezés folyamatában. Ennek alapján a tervezés három különböző típusát különböztetjük meg:

- TOP-DOWN, a felülről lefelé tervezés: A felső vezetés meghatározza a legfontosabb vállalati célokat, és a főbb keretszámokat, amelyek alapján az irányítás alsóbb szintjein elkészíthetik saját részterveiket.
- BOTTOM-UP, az alulról felfelé tervezés: A tervezési folyamat a szervezet alsóbb szintjein kezdődik. A felsőbb szintek elsődleges feladata a tervek összehangolása. A szervezeti célok és a szervezet egészére vonatkozó tervek mindössze a tervezési folyamat befejezésekor alakulnak ki.
- Ellenáramú tervezés, a két módszer kombinációja (Musinszki, 2013).

A tervezés valamennyi részterületen értelmezhető (gyártás, marketing, kommunikáció, stb.) azonban a továbbiakban a fókusz a pénzügyi és költségtervezés területére kerül. A tágan értelmezett tervezés során a pénzügyi terv minden vállalati résztevékenység hatását megfogalmazza pénzformában, célzottan mérleg- és pénzforgalmi szemléletben. Ennek részeként a szűken értelmezett terv fókuszában kisebb szervezeti egységek, részterületek (pl. likviditás, pénzforgalom, finanszírozás, stb.) áll. A fókuszterületek és a gazdálkodási tevékenység működésének ismeretében belátható, hogy a két terület egymással szoros együttműködésben alkalmazható hatékonyan.

Pénzügyi tervezés

A pénzügyi tervezés olyan folyamat, illetve eljárás, amelynek során a gazdasági döntések összes hatását mérlegelik. A pénzügyi tervezés előzetes számítás egy időszak várható bevételeiről és kiadásairól, jövedelmeiről, a realizálható nyereségről, a vállalkozás vagyonának, forrásainak bővüléséről, adott esetben a hitel- és fizetésieszköz-állomány alakulásával kiegészítve (Zéman-Béhm, 2019).

A pénzügyi tervezés outputjai:

- Likviditási terv
- Finanszírozási terv
- Előzetes eredménykimutatás
- Előzetes mérleg
- Előzetes cash-flow

A tervezés preventivitását mutatja, hogy a tevékenység outputjai tervek, valamint előzetes beszámolók és kimutatások. Ennek megfelelően a tervezés során meghatározottak teljesülését mérni szükséges, tekintettel arra, hogy a tervben meghatározottak nem kötelező érvényűek, a megvalósítás során azoktól el lehet térni és nincs garancia arra vonatkozóan, hogy a tevékenységek ennek mentén valósulnak meg.

Tervezés a közszférában

A tervezés fogalma a közszférában a szakirodalmi definíciótól némileg eltér. A közszférában a tervezéssel kapcsolatos definíciók leszűkítik a fogalmat azáltal, hogy a tervezést a költségvetés-készítéssel azonosítják. A tervezéssel kapcsolatos átfogó előírásokat a 2011. évi CXCV. törvény az államháztartásról (továbbiakban Áhtv.) és a 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól (továbbiakban Mötv.) szabályozza. A tervalkotási folyamatra vonatkozó előírások elsősorban az éves költségvetéstervezésre koncentrálnak, a középtávú és a hosszú távú tervezést érintő feladatok csupán érintőlegesen szerepelnek a jogszabályokban. Az Áhtv. szerint megfogalmazott tervezési célkitűzésből levezethető a tervezés fogalma is, amely a közszektorban az éves költségvetés elkészítésére szűkül. Ez a megközelítés ugyanakkor a tervezés folyamatjellegére helyezi a hangsúlyt (Sisa-Veres, 2014).

A közszférában a tervezés jellemzően pénzforgalmi szemléletű, felülről lefelé (top-down) típusú, tekintettel a magyar államháztartás rendszerének felépítésére, az éves központi költségvetés kialakítására és szerkezetére. A kiindulópont minden esetben Magyarország központi költségvetése, amely az államháztartás szintjein egyfajta lépcsőzetes szerkezetben kerül lebontása. Az éves elemi költségvetés egy átfogó kép, amely az intézmények évesített adatait tartalmazza, azok alábontása – fenntartói, tulajdonosi jóváhagyás mellett – az intézmények feladata. Az intézményi költségvetések hivatottak a szervezeti felépítésnek megfelelően a vezetést támogatni (Pavlik, 2017). A tervezés egyik legfontosabb szerepe, hogy a tulajdonos – a közszférában közvetett vagy közvetlen módon az állam – előzetesen meg tudja becsülni, hogy a tervezett évben ellátandó feladatok várhatóan milyen költségekkel fognak járni, ezáltal gondoskodni tud arról, hogy a rendelkezésre álló erőforrások a lehető leghatékonyabb elosztására (Menifield, 2020).

A költségvetés-tervezés hasznos szerepet tölt be az állami szervezetek – társadalom részéről történő – elszámoltathatóságában is, tekintettel arra, hogy az éves tervek, valamint azok teljesülésének nyilvánosságra hozatala biztosítja az átlátható működést, valamint információt nyújt a tulajdonosok számára az által nyújtott források felhasználásáról (Bandy, 2023).

Reaktív eszköz: Az ellenőrzés

Az ellenőrzés, mint közgazdasági definíció egy olyan funkciót jelöl, amely a kitűzött célok megvalósítását szolgálja és egyben alkalmas a gazdasági folyamatokban rejlő bizonytalanságok kezelésére (Kovács, 2010). Az ellenőrzés tevékenység szempontú megközelítésben a tervezés során meghatározott célok elvárásoknak megfelelő megvalósítása érdekében végzett ténymegállapító, követelményhez viszonyító, értékelő és javaslattevő tevékenység.

Az alkalmazott ellenőrzési módszerek, eljárások, valamint a folyamatokra gyakorolt hatások alapján különböztetjük meg az ex ante, az ex post ellenőrzési típusokat.

- Az ex ante ellenőrzés azt jelenti, hogy a gazdasági esemény lezajlása előtt megtörténik a kívánt és a bekövetkezés esetén előálló állapot összehasonlítása. Lényegében egy engedélyező funkcióról van szó, ami megakadályozza a nem kívánt esemény bekövetkezését. Az előzetes és a folyamatos megfigyelési rendszeren (monitoring) és beépített kontrollokon alapuló ellenőrzés – a dolgok logikájából adódóan – hat az ellenőrzött folyamatra. Az ellenőrzés ezen típusaihoz az elemzési, eljárási és folyamatszervezési elvek mellett beavatkozási eszközök is hozzátartoznak.
- Az ex post ellenőrzés lényege az „események utániság". Az utólagos ellenőrzés tipikus esete az audit. Az audit „szemlélődő", elemző, jellemzően utólagos, a vizsgált folyamattól elkülönülten, arra közvetlenül vissza nem ható, jelentéstétellel végződő ellenőrzés. Az audit függetlenségének jelentése ebben az összefüggésben az, hogy közvetlenül nem hat az ellenőrzött folyamatra.

Az ellenőrzés céljának, eredményének, célcsoportjának és várható hasznosulásának függvényében végezhető belső ellenőrzés, valamint felhatalmazást kaphat erre külső szerv. Az ellenőrzés mindig meghatározott érdekeket szolgál. A külső ellenőrzés a tényleges gazdálkodási folyamaton kívül elhelyezkedőkhöz köthető. Ilyen érintett a vállalati gazdálkodás esetén a tulajdonos, a vállalat partnerei (vevők, szállítók, hitelezők stb.), az állam, mint adóbeszedő, egyáltalán a vállalat tevékenysége által érintett gazdasági szereplők. A kormányzati szektorban ilyen külső érintettek a választók, illetve az általuk delegált (választott) törvényhozói hatalom. Külső ellenőrzés esetén arról van szó, hogy egy gazdasági szervezet tevékenységét különböző felhatalmazásokkal, különböző állami és nem állami ellenőrző szervek meghatározott szempontok szerint ellenőrizhetik, és megállapításaikat meghatározott körben tehetik meg.

A belső ellenőrzés a gazdálkodási folyamaton belüli, a gazdálkodáson belül elkülönült irányító, vezető funkciókat gyakorlókat szolgálja, s mint ilyen, az irányítási és vezetési folyamat része. A belső ellenőrzési rendszer a tulajdonosok által delegált testületek (igazgatótanács, felügyelőbizottság) és a menedzsment, az államháztartási szektorban a végrehajtó hatalom és a vezető állami alkalmazottak irányító, vezető tevékenységét szolgáló eszköz. A belső ellenőrzés e tekintetben kevésbé korlátozott, hiszen tárgya az azt elrendelők szándékától függ. Az eredményeivel kapcsolatos visszacsatolások is belső ügyek. Fontos és gyakran félreértésekre okot adó tény, hogy a külső és belső ellenőrzés sok esetben hasonló „technológiát" alkalmaz.

Az ellenőrzés típusai az ellenőrzés tárgya alapján:

- *pénzügyi* (financial) ellenőrzés, amely vizsgálja, hogy az ellenőrzött szervezet pénzügyi (például pénzkezelési) tevékenysége megfelelő volt-e,
- *megfelelőségi/szabályszerűségi* (compliance) ellenőrzés során az ellenőrzés során előzetesen meghatározott (jellemzően jogszabályi) követelmények betartását ellenőrzik,
- *teljesítmény* (performance) ellenőrzés célja az az intézmény gazdasági tevékenységének hatékonyság, eredményesség és elszámoltathatóság tekintetében való vizsgálata, és
- *funkcionális* ellenőrzés azt vizsgálja elsődlegesen, hogy az adott intézmény a közfeladatait milyen mértékben látta el. (Vigvári, 2008)

Az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének állami pénzügyi ellenőrzése külön tevékenységi terület. Az állami pénzügyi ellenőrzés tárgyai a pénzügyi források kialakításának, felhasználásának és elosztásának folyamatai a vezetés minden szintjén. Az államháztartás ellenőrzése ezen a területen elsősorban az államháztartás megfelelő és hatékony felhasználását, az állami vagyon okos felhasználását szolgálja. A Kincstári szervek megalakulása szilárd alapot teremtett az államháztartás hatékony ellenőrzéséhez és a szigorú szabályozáshoz. ésszerű használatának ellenőrzése. Mindenekelőtt a Magyar Államkincstár teljesíti az állami költségvetés végrehajtásából származó bevételeket, valamint az egységes kincstárjegyből származó összes kiadást. A pénzügyi felügyeleti hatóságok speciális jogköröket kaptak a pénzügyi felügyeleti szervekben, illetve a pénzügyi rendszerben meglévő problémák kiküszöbölése érdekében. Az államháztartás formálásának fő forrása az adózás, amely az adózók jogszabályi betartásának ellenőrzésével biztosítja a költségvetésbe befolyó adóbevételek időben történő és teljes csökkentését. Így a testület tevékenységének radikális megreformálása a hiányosságok keretein belül napjaink sürgető kérdései közé tartozik (Pénzügyminisztérium, 2023).

A közszféra legfőbb ellenőrzést végző intézményei

A közszférában a külső ellenőrzések két fő intézménye az Áhtv. VIII. fejezete értelmében az Állami Számvevőszék és a Magyar Államkincstár. Az államháztartási kontrollok célja az államháztartás pénzeszközeivel és a nemzeti vagyonnal történő szabályszerű, gazdaságos, hatékony és eredményes gazdálkodás, a beszámolási és adatszolgáltatási kötelezettség szabályszerű teljesítésének biztosítása.

A közszférában a megfelelőségi ellenőrzés jellemző, amely az adott tevékenység meghatározott kritériumoknak való megfelelőségét vizsgálja (ÁSZ, 2020). Az ellenőrzési kritérium jellemzően az ellenőrzés alá vont időszakban hatályos, alkalmazandó jogszabályok összessége (Bábosik, 2017).

Az ellenőrzéseket a rá vonatkozó jogszabályokban meghatározottaknak megfelelő éves terv alapján a 3E követelményét érvényesítve kell végrehajtani. Az ellenőrzéseket gazdaságosan kell végrehajtani, azaz az ellenőrzéshez szükséges legkevesebb erőforrás felhasználásával. Hatékonyan kell elvégezni, hogy a rendelkezésre álló idő és kapacitás korlátozott. Mindezekre tekintette az eredményességre kell törekedni, azaz minél kevesebb erőbefektetéssel kell eredményre jutni az ellenőrzéseket illetően (MÁK, 2022).

Állami Számvevőszék

Az Állami Számvevőszék az Országgyűlés legfőbb pénzügyi és gazdasági ellenőrző szerve, amely az Országgyűlésnek alárendelve látja el feladatát. Az Állami Számvevőszék általános hatáskörrel végzi a közpénzekkel és az állami és önkormányzati vagyonnal való felelős gazdálkodás ellenőrzését. Az Állami Számvevőszékről szóló 2011. évi LXVI. törvény (továbbiakban ÁSZ tv.) egyebek mellett egyértelműen megfogalmazza, hogy az intézmény ellenőrzési tevékenysége során minden más szervezettől független. Az Állami Számvevőszék a tevékenységét az ÁSZ tv. 3. §-ban foglaltaknak megfelelően ellenőrzési terv alapján végzi, amit az elnök hagy jóvá, azonban az elnök döntése alapján az ellenőrzési tervben nem szereplő ellenőrzést is végezhet.

Az Állami Számvevőszék az ÁSZ tv.-ben meghatározott feladatkörében köteles ellenőrzést lefolytatni az Országgyűlés döntése alapján, a Kormány felkérésére vagy a NATO, az Európai Unió, illetve olyan nemzetközi szervezet felkérésére, amelynek Magyarország tagja, továbbá az Országgyűlés vagy a Kormány által vállalt nemzetközi szerződésből eredő kötelezettség teljesítésére.

A legfőbb ellenőrző intézmény a demokratikus működése alapvető intézménye, mivel lehetővé teszi az államhatalom gyakorlásának ellenőrzését. E funkció fenntartása érdekében az Állami Számvevőszék működésében függetlennek kell lennie, valamint a legfőbb ellenőrző intézménnyel szemben egyre inkább elvárás, hogy az ellenőrzések és azok eredményei a költségvetés végrehajtása szempontjából is relevánsak és hasznosak legyenek, aminek egyik legfőbb eszköze lehet a teljesítmény-ellenőrzés (Triantafillou, 2020). A korábban alkalmazott megfelelőségi ellenőrzéseken túl az elmúlt években a teljesítményellenőrzések szerepe felértékelődni látszik. Számos kutatás foglalkozott annak jelentőségével és hasznosságával, valamint az egyes országok és régiók közötti különbségek okainak és következményeinek feltárásával. Az egyik legfrissebb kutatás szerint alapvető különbség, hogy az Egyesült Királyságban és a skandináv országokban az ellenőrzött szervezetek költségmutatókkal, teljesítménymutatókkal és meghatározott célkitűzésekkel rendelkeznek, amelyek lehetővé teszik a legfőbb ellenőrző intézmények számára, hogy könnyebben végezzenek gazdaságossági, hatékonysági és eredményességi ellenőrzéseket. A germán területeken gyakrabban találnak költségmutatókat, mint teljesítménymutatókat, ami magyarázatot ad arra, hogy ezen intézmények teljesítmény-ellenőrzési tevékenysége miért a gazdaságossági témákra összpontosul (Torres et. al., 2019).

Az Állami Számvevőszék az általa végzett tevékenységről minden év lezártát követően beszámolót készít az Országgyűlés felé. Az Állami Számvevőszék a 2022. évben 5 552 szervezetet ellenőrzött, amelyhez 71 jelentést adott ki. Az ellenőrzési jelentéseken túl további 70 javaslatot fogalmazott meg, valamint 2 932 címzettet figyelemfelhívó levélben szólított meg, hogy intézkedjen az ellenőrzés során feltárt jogszabálysértő gyakorlat, illetve a vagyon rendeltetésellenes vagy pazarló felhasználásának megszüntetése érdekében. Az Állami Számvevőszék utóellenőrzés keretében 54 szervezetnél értékelte, hogy az általa lefolytatott ellenőrzések során tett megállapítások alapján, az ellenőrzött szervezet az általuk készített intézkedési tervükben foglalt intézkedések végrehajtásával hasznosították-e a számvevőszéki jelentésben a hiányosságok megszüntetése, a kockázatok csökkentése érdekében tett megállapításokat. A Számvevőszék 46 esetben kezdeményezte a költségvetési támogatás folyósításának felfüggesztését, az ellenőrzés során feltárt hiányosságok megszüntetése, és az ellenőrzött szervezet szabályos működésének helyreállítása érdekében (ÁSZ, 2022).

Az Állami Számvevőszék által a 2022.évben lefolytatott ellenőrzés típusok:

- *Megfelelőségi ellenőrzés:* A megfelelőségi ellenőrzés a számvevőszéki ellenőrzések azon típusa, amely annak megállapítására irányul, hogy az ellenőrzés tárgyát képező tevékenység vagy működés – minden lényeges szempontból – megfelel-e az ellenőrzött szervezetre vonatkozó normáknak, ellenőrzési kritériumként azonosított szabályozásoknak és követelményeknek.
- *Teljesítményellenőrzés:* A teljesítményellenőrzés a számvevőszéki ellenőrzések azon típusa, amely annak megállapítására irányul, hogy a közpénzekkel és a nemzeti va-

gyonnal való gazdálkodás megfelel-e a gazdaságosság, hatékonyság, eredményesség elveinek, illetve van-e lehetőség a teljesítmény javítására.

- *Megfelelőségi és teljesítmény ellenőrzés*: A megfelelőségi ellenőrzés és a teljesítményellenőrzés egyidejű lefolytatása.
- *Vélemény/értékelés*: Az Állami Számvevőszék véleményezi Magyarország éves központi költségvetéséről szóló törvényjavaslatát, valamint a 2021. évi XLIX. törvény 2. §-ában foglaltaknak megfelelően elkészítette és közzétette éves összefoglaló jelentését a közélet befolyásolására alkalmas tevékenységet végző civil szervezetekről.

Az Állami Számvevőszék a preventív tevékenységben is fontos szerepet tölt be ugyanis a törvényi kötelezettségének eleget téve támogatja az Országgyűlés tevékenységét és döntéshozatalát azáltal, hogy minden évben véleményezi Magyarország következő évi költségvetéséről szóló törvényjavaslatát.

Az Állami Számvevőszék által a 2022. évben ellenőrzött szervezetek számát, valamint a 3 ellenőrzési típus és a vélemények számát a 2. számú ábra tartalmazza.

2. ábra: Az Állami Számvevőszék ellenőrzéseinek és jelentéseinek száma (2022)

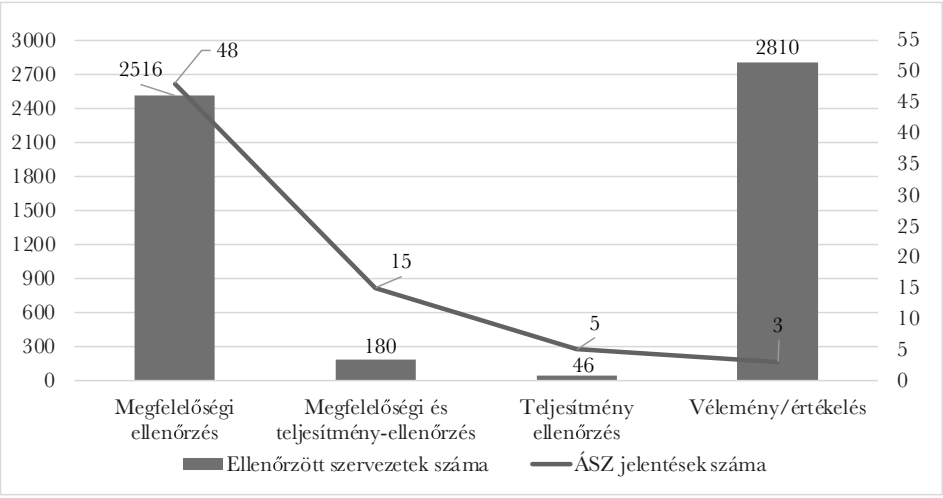

Forrás: Saját szerkesztés ÁSZ, 2023 alapján

Fontos azonban megjegyezni, hogy a legfőbb ellenőrző intézmények ellenőrzéseinek hatékonysága attól függ, hogy a szervezetek milyen mértékben hasznosítják az Állami Számvevőszék jelentéseiben tett megállapításokat, illetve, hogy az abban foglaltakkal összhangban milyen intézkedéseket és változásokat eszközölnek (Reichborn-Kjennerud et al., 2018). A legfőbb ellenőrző intézmények ellenőrzési tevékenységének eredményeinek javításának kulcsfontosságú tényezője, hogy nagy hangsúlyt fektessenek a nyomon követési eljárásokra, amellyel nyomon tudják követni az ellenőrzési ajánlásaik hatásait (Bonollo, 2019).

Magyar Államkincstár

A Magyar Államkincstár, mint ellenőrző szerv által lefolytatott ellenőrzés fókuszában a beszámolás és adatszolgáltatás szabályszerű teljesítésének biztosítása áll. Az államháztartásról szóló 2011. évi CXCV. törvény végrehajtásáról rendelkező 368/2011. (XII. 31.) Korm. rendelet (a továbbiakban: Ávr.) 115/A. § alapján, a kincstári ellenőrzést az államháztartásért felelős miniszter által jóváhagyott éves terv alapján végzi. A szabályszerűségi pénzügyi ellenőrzés lefolytatása során a Magyar Államkincstár ellenőrzési jogköre az Áhtv. 68/B. § (1) bekezdése szerint a helyi önkormányzat, nemzetiségi önkormányzat, társulás, térségi fejlesztési tanács és az általuk irányított költségvetési szerv. Amennyiben egy település kiválasztásra kerül, valamennyi vele azonos székhelyű nemzetiségi önkormányzat, társulás és az irányításuk alá tartozó költségvetési szervek ellenőrzését is el kell végezni, amelyről egy ellenőrzési jelentés készül. A vizsgálat az ellenőrzött szervezet éves költségvetési beszámolójának elkészítését megelőzően, a beszámolóra vonatkozó időszakot érintő gazdálkodásra, könyvvezetésre, illetve adatszolgáltatásra terjed ki. Az ellenőrzések célja, hogy az évközi ellenőrzés során feltárt hibák az éves költségvetési beszámoló készítéséig javításra kerüljenek, biztosítva ezzel, hogy a beszámoló lényeges, a valós összképet torzító hibá(ka)t ne tartalmazzon. További cél megbizonyosodni, hogy az éves beszámoló mérlegadatai megfelelő részletező nyilvántartásokkal alátámasztottak-e, az eszközök és források a bemutatott értékben állnak-e a szerv rendelkezésére.

A Magyar Államkincstár által éves terv szerint végzett szabályszerűségi pénzügyi ellenőrzés célja, hogy a terv szerinti vizsgálat évére vonatkozóan elvégzett ellenőrzések alapján, az eredményeket a teljes sokaságra kivetítve megállapítsa, hogy az önkormányzati alrendszer éves beszámolói valóban megbízhatóak, valós képet mutatnak és jelentős hibát nem tartalmaznak. Az ellenőrzés hosszú távú célja az adatszolgáltatások megbízhatóságának növelése.

A Magyar Államkincstár által lefolytatott szabályszerűségi pénzügyi ellenőrzés szakmai szabályait és módszereit az Áhtv. 68/B. § (3) bekezdésének előírása alapján a Magyar Államkincstár az államháztartásért felelős miniszter egyetértésével alakítja ki. Az ellenőrzések során alkalmazott Módszertan a Pénzügyminisztérium honlapján mindenki számára nyilvánosan hozzáférhető.

További ellenőrző szervek

Ellenőrzés lefolytatására jogszabályi felhatalmazás alapján több intézmény jogosult, azonban azok ellenőrzési hatóköre a Magyar Államkincstár és az Állami Számvevőszék által lefolytatott ellenőrzésekhez mérten korlátozott.

Ellenőrzésre jogosult további szervezetek a teljesség igénye nélkül:

- A NAV az adótörvényekben és más jogszabályokban előírt kötelezettségek teljesítésének vagy megsértésének megállapítása, a kötelezettségek teljesítésének előmozdítása érdekében ellenőrzést folytat.
- A KEHI A kormányzati ellenőrzést a kormány által erre kijelölt szerv látja el, amely szervezet tevékenységét kormányrendelet szabályozza. A kormányzati ellenőrzés szabályszerűségi és célszerűségi ellenőrzéseket foglal magában. A KEHI hatásköre ki-

terjed a kormánydöntések végrehajtásának ellenőrzésére, a központi költségvetés, az elkülönített állami pénzalapok, a társadalombiztosítás pénzügyi alapjai, a központi költségvetési szervek kormányzati ellenőrzésére, valamint a gazdálkodó szervezeteknek, a közalapítványoknak, a köztestületeknek, az alapítványoknak, a kistérségi, megyei, térségi és regionális területfejlesztési tanácsoknak és a társadalmi szervezeteknek a központi költségvetésből meghatározott célra ingyenesen juttatott vagyon felhasználásának ellenőrzésére.

– Az EUTAF Az Európai Támogatásokat Auditáló Főigazgatóság (továbbiakban: EUTAF) a közösségi jogszabályokban, illetve nemzetközi szerződésekben meghatározott ellenőrzési hatóság feladatait látja el, amely kizárólag az uniós és egyéb nemzetközi támogatásból finanszírozott projektek megvalósítását vizsgálja, tevékenysége a hazai támogatásokra nem terjed ki. Az EUTAF az államháztartásért felelős miniszter irányítása alá tartozó önállóan működő költségvetési szerv, melynek tevékenységére vonatkozó szabályokat az Európai Támogatásokat Auditáló Főigazgatóságról szóló 210/2010. (VI. 30.) Korm. rendelet tartalmazza.

Összegzés

A vállalati menedzsmentet támogató rendszerek és folyamatok – kiemelten a tervezés és az ellenőrzés- célja a hatékony gazdálkodás elősegítése, a költségek csökkentése, valamint az erőforrások optimális felhasználásának biztosítása. A tervezés kalkulációkat, elemzéseket készít és támogatja a szervezet vezetőit a jövőbeli stratégiák kidolgozásában. A tervezés egy dinamikus folyamat, amely állandó nyomon követést, mérést és értékelést igényel annak érdekében, hogy a szervezet jó úton haladjon céljai elérése felé. Ezt a célt hivatott szolgálni az ellenőrzés, amely tényfeltáró, értékelő tevékenysége révén a tervezés során felállított víziók, előzetes beszámoló elemek elérésének fokát értékelik. Fontos része az irányítási folyamatnak, mivel segíti a szervezeteket a fejlesztendő területek azonosításában, a költségek csökkentésében és a hatékonyság növelésében.

Magyarországon a közszféra tervezése nem követi le a 21. század technológiai változásait, továbbra is fentről-lefelé irányú és rugalmatlan. A tervezés jellemzően az éves költségvetést és annak intézményi alábontását jelenti. Az Állami Számvevőszék és a Magyar Államkincstár ellenőrzéseihez a szükséges jogszabályi és intézményi feltételek teljeskörűen rendelkezésre állnak. A hatókörük lehetővé teszi a teljesítmény, valamint a jogszabályi megfelelőség ellenőrzését, azonban a gyakorlatban utóbbi volt a jellemző. Ennek szükségszerű eredménye, hogy az intézmények könyvvezetése és beszámolása megfelel a jogszabályi előírásoknak, azonban azok hatékonyságát, eredményességét és célszerűségét és ezáltal annak tervhez való viszonyát csak korlátozottan vizsgálta.

Felhasznált irodalom

Állami Számvevőszék (2020): *Módszertani útmutató a megfelelőségi ellenőrzéshez* URL: https://www.asz.hu/files/modszertani_utmutato_a_megfelelosegi_ellenorzeshez.pdf [Letöltve: 2023. május 18.]

Állami Számvevőszék (2023): *Éves beszámoló az Országgyűlés részére az Állami Számvevőszék 2022. évi szakmai tevékenységéről, az intézmény működéséről és gazdálkodásáról* URL: https://www.asz.hu/files/ASZ__orszaggyulesi_beszamolo_2023.pdf. [Letöltve: 2023. június 8.]

Bábosik Mária (2017): *Vezetés a közjó szolgálatában: közpénzügyi gazdálkodás és menedzsment.* Typotex Kiadó, Budapest URL: https://journals.lib.pte.hu/index.php/mm/article/view/803/678 [Letöltve: 2022. december 19.]

Bandy, Gary (2023): *Financial management and accounting in the public sector*. Routledge, London.

Bonollo, Elisa (2019*): Measuring supreme audit institutions' outcomes: current literature and future insights*. Public Money & Management, vol. 39., no. 7., 468-477.

Hanyecz Lajos (2011): *Modern vezetői controlling* Gazdálkodás - Menedzsment Saldo Kiadó, Budapest.

Isniah, Sarah – Purba, Humiras Hardi – Debora, Fransisca (2020): *Plan do check action (PDCA) method: literature review and research issues.* Jurnal Sistem dan Manajemen Industri. vol. 4., no. 1., 72–81. URL: https://e-jurnal.lppmunsera.org/index.php/JSMI/article/view/2186/1438 [Letöltve: 2023. február 2.]

Kovács Árpád (2010): *Közpénzügyek.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

Laáb Ágnes (2017): *Döntéstámogató számvitel – érthetően, szórakoztatóan.* Wolters Kluwer Hungary Kft, Budapest.

Magyar Államkincstár (2022): *Szabályszerűségi pénzügyi ellenőrzés módszertana helyi önkormányzatokra, nemzetiségi önkormányzatokra, társulásokra, térségi fejlesztési tanácsokra és az általuk irányított költségvetési szervekre*, Budapest. URL: https://tcs.allamkincstar.gov.hu/pfile/file?path=/onkormanyzatok/szabalyszerusegi-penzugyi-ellenorzes/a-szabalyszerusegi-penzugyi-ellenorzes-modszertana/Modszertan_2022.pdf1&inline=true [Letöltve: 2023. január 23.]

Menifield, Charles E. (2020): *The Basics of Public Budgeting and Financial Management: A Handbook for Academics and Practitioners*. Hamilton Books, United Kingdom.

Musinszki Zoltán (2013): *Kontrolling OKTATÁSI SEGÉDLET munkaügyi és társadalombiztosítási igazgatási mesterszakos hallgatók számára*, Miskolc. URL: https://gtk.uni-miskolc.hu/files/10120/Kontrolling+%28%C3%81JK%29+k%C3%A9zirat+2016.pdf?download=1 [Letöltve: 2022. november 27.]

Nyikos Györgyi – Szabó Ildikó (2018): *Államháztartási ellenőrzési ismeretek.* Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest. URL: https://antk.uni-nke.hu/document/akk-uni-nke-hu/%C3%81llamh%C3%A1ztart%C3%A1si%20ellen%C5%91rz%C3%A9si%20ismeretek_k%C3%A9zirat_fin_ISBN.pdf [Letöltve: 2023. január 10.]

Pavlik Lívia (2017): *Verseny és controlling a közszféra egy fontos szegmensében, a felsőoktatásban.* Pénzügyi Szemle, 62. évf. 1. szám, 2017. április, 48-70. o. URL: https://www.penzugyiszemle.hu/upload/documents/pavlikl-2017-1-mpdf_20170406155237_65.pdf [Letöltve: 2022. december 29.]

Pénzügyminisztérium (2023): *A hazai államháztartási belső kontroll rendszer bemutatása* URL: https://2010-2014.kormany.hu/download/1/03/a0000/Compendium%B6zz%C3%A9t%C3%A9telreNE.pdf [Letöltve: 2023. február 27.]

Reichborn-Kjennerud, Kristin – Carrington, Thomas – Klarskov, Jeppesen – Taro, Külli (2018): *A New Organisation of Public Administration: From Internal to External Control.* In: Bureaucracy and Society in Transition (Haldor Byrkjeflot – Fredrik Engelstad), Emerald Group Publishing, Bingley. 225-243.

Sisa Krisztina – Veress Attila (2014): *Felmérés a települési önkormányzatok tervezési módszereiről*, Statisztikai Szemle, 92. évfolyam 5. szám, 2014. május, 447-473. o. URL: https://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/2014/2014_05/2014_05_447.pdf [Letöltve: 2023. január 28.]

Torres, Lourdes – Yetano, Ana – Pina, Vicente (2019): *Are performance audits useful? A comparison of EU practices.* Administration & Society, vol. 51., no. 3., 431-462.

Triantafillou, Peter (2020): *Playing a zero-sum game? The pursuit of independence and relevance in performance auditing.* Public administration, vol. 98., no. 1., 109-123.

Túróczi Imre – Fenyves Veronika – Tóth Róbert – Szentesi Ibolya (2023): A kontrolling szerepe az államháztartás gazdálkodásában. Polgári Szemle, 19. évfolyam 4-6. szám, 2023, december, 133-146.

Vigvári András (2008): *Pénzügy(rendszer)tan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Zéman Zoltán – Béhm Imre (2019): *Módszertan vállalkozások pénzügyi teljesítményének mérésére.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 63–74., DOI: 10.24307/psz.2024.0806

Tobak Julianna – Krisán László – Tóth Róbert

TONA modell: Elméleti megközelítés a családi vállalkozások fejlődési szakaszainak mérésére, értékelésére

The TONA Model: Theoretical Approach for Assessing the Development Stages of Family-Owned Businesses

Összefoglalás

A családi vállalkozások működésének megértése és vizsgálata világszerte fontos, ugyanis ezen vállalkozások jelentős gazdasági hatással bírnak, munkahelyeket teremtenek, és hozzájárulnak a fenntartható, hosszú távú üzleti gyakorlatok kialakításához. Érdemes ezen vállalkozásokat a családi, az üzleti és a tulajdonosi dimenziók alapján megvizsgálni és értékelni. A TONA modell egy olyan módszertan, amely lehetővé teszi a családi vállalkozások fejlődési és érettségi életciklusainak átfogó értékelését. A modell alkalmas egy vagy több vállalat együttes elemzésére. A különböző dimenziók együttes vagy különálló vizsgálata segíthet a családi vállalkozásoknak saját helyzetük felmérésében, de segítségével végezhető nemzetközi vagy ágazatok közötti statisztikai összehasonlító elemzés is. A TONA modell értékes betekintést nyújt a családi vállalkozások piaci helyzetének megértéséhez.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L26, D22
Kulcsszavak: dimenziók, fejlődési és érettségi életciklus, statisztikai összehasonlítás

Dr. Tobak Júlia PhD, tudományos munkatárs, Pannon Egyetem (tobak.julia@gtk.uni-pannon.hu); Krisán László, vezérigazgató, KAVOSZ Zrt. (krisan@kavosz.hu); Dr. Tóth Róbert PhD, egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, stratégiai és digitális fejlesztési igazgató, Kavosz Zrt. (toth.robert.nemeth@gmail.com).

Summary
Understanding and studying how family businesses operate is important worldwide, as they have a significant economic impact, create jobs, and contribute to sustainable, long-term business practices. It is worth examining and evaluating these enterprises from the family, business, and ownership dimensions. The TONA model is a methodology that allows for a comprehensive assessment of the development and maturity life cycles of family businesses. The model can be used to analyze one or more companies together. The concurrent or separate analysis of the different dimensions can help family businesses assess their own situation, and it can also be used for international or cross-sectoral statistical comparative analyses. The TONA model provides valuable insights into understanding the market situation of family businesses.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: L26, D22
Keywords: dimensions, development and maturity life cycles, statistical comparative analysis

---

Bevezetés

A családi vállalkozásokkal kapcsolatos ismeretek bővítése kiemelkedő jelentőséggel bír, hiszen ezek a vállalkozások jelentős mértékben járulnak hozzá a GDP-hez és a munkaerő jelentős részét foglalkoztatják. A családi tulajdonban és családi irányítás alatt működő cégek világszinten hozzávetőlegesen a vállalkozások kétharmadát alkotják, a globális GDP 70-90%-át teszik ki, valamint a legtöbb országban a lakosság 50-80%-át foglalkoztatják (The Institutionalization On Family Firms, 2020).

Az EY és a St. Gallen Egyetem 2023-as Családi Vállalkozások Indexe szerint a világ legnagyobb 500 családi vállalkozása összesen 8,02 billió dollár bevételt generált, ami 10%-os növekedést jelent a 2021-es adatokhoz képest. Ezek a vállalkozások világszerte 24,5 millió embert foglalkoztatnak és ha önálló gazdaságot alkotnának, akkor a világ harmadik legnagyobb gazdaságát képviselnék az Egyesült Államok és Kína után. Az Index szerint ezek a vállalkozások kétszer gyorsabban növekednek, mint a fejlett gazdaságok és másfélszer gyorsabban, mint a feltörekvő piacok (EY, 2023).

Az Egyesült Államokban a családi vállalkozások az ország GDP-jének 64%-át adják és a munkaerő 62%-át foglalkoztatják, ami mintegy 24,2 millió családi vállalkozást jelent (Van Der Vliet, 2021; EY, 2023). Európában a családi vállalkozások az összes vállalkozás 65-80%-át képviselik és az EU-ban átlagosan a munkahelyek 40-50%-át biztosítják (Birdthistle–Hales, 2023). Az Indexhez 78 vállalat adataival járul hozzá Németország. 1,13 billió dollár bevételt generálnak és 3,35 millió embert foglalkoztatnak ezek a vállalkozások (EY, 2023).

Ázsiában és a csendes-óceáni térségben a családi vállalkozások száma növekvő tendenciát mutat. A Family Business Index-ben szereplő, e térséget képviselő 79 vállalkozás összesen több, mint 1 billió dolláros bevételt generálnak. Az Indexben szereplő legnagyobb családi

vállalkozás egy dél-koreai családi vállalkozás, mely a régió bevételének 30%-át adja. A régió átlagos bevételnövekedése 15% volt (EY, 2023).

Az Index adatai nemcsak a vállalkozások méretére és bevételeire vonatkoznak, hanem azok kor szerinti megoszlását is bemutatják. Ez különösen fontos, mert rávilágít arra, hogy a családi vállalkozások milyen hosszú távú hatással bírnak a gazdaságra. Az alábbi ábra ezen vállalkozások kor szerinti eloszlását szemlélteti, bemutatva a több generációra visszatekintő cégeket (1.ábra).

1.ábra: Indexet alkotó családi vállalkozások megoszlása kor szerint

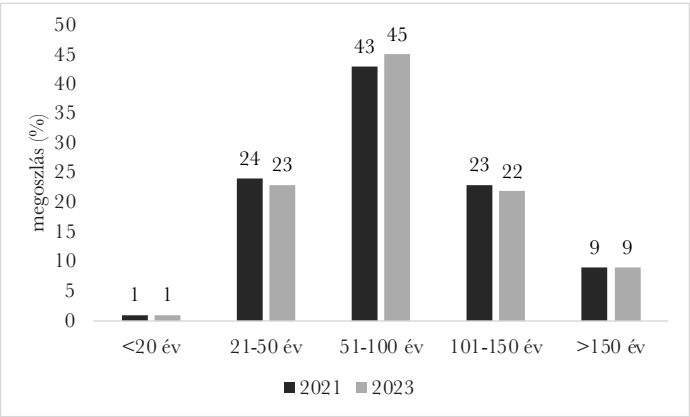

Forrás: Saját szerkesztés EY (2023) alapján

A családi vállalkozások helyi és globális gazdaságokban betöltött szerepe jelentős, ezért ezen vállalkozások működésének és működésük hatásának megértése meghatározó.

A nemzetközi szakirodalomban egyre több családi vállalkozások működésével kapcsolatos kutatás jelenik meg, azonban még nem születtek olyan kutatási eredmények melyek ezen vállalkozások nemzetközi összesített, ágazatközi összehasonlítását teszik lehetővé.

A tanulmány célja, hogy bemutassa a TONA modellt, amely alkalmas a családi vállalkozások nemzetközi összehasonlító elemzésének elvégzésére.

Irodalmi áttekintés

A családi vállalkozás szerte a világon népszerű forma. Számos megfogalmazás létezik a családi vállalkozásokról, ám nincs egységesített, egységesen elfogadott definíció, azonban a meghatározásokban fellelhetőek közös pontok, melyeket mindenképpen figyelembe kell venni, vizsgálni szükséges ahhoz, hogy valamely szervezetről azt lehessen állítani, hogy az családi vállalkozás (Miller et al., 2007; Cano-Rubio et al., 2017; Csákné Filep, 2013; Tobak et al., 2018).

A családi vállalkozások meghatározásában használt, általánosan elfogadott elemek a tulajdonlásra, a vezetésre, az ellenőrzésre, a generációkra és a vállalkozás családon belüli to-

vábbadásának szándékára vonatkoznak (Ramadani–Hoy, 2015; De Massis et al., 2012; Nagy, 2007). A családi vállalkozás olyan szervezet, amelyben az irányítási és vezetési feladatokat általában ugyanazon család tagjai látják el több generáción keresztül (Miller et al., 2007).

A hagyományos vállalkozás esetében kizárólag a tulajdon és az üzlet kapcsolatáról, míg a családi vállalkozások esetében a család – üzlet – tulajdon kapcsolatáról/egyesüléséről beszélhetünk. Ez a fogalomhármas meghatározó szerepet játszik a családi vállalatok definiálásánál. Az úgynevezett három kör modell - mellyel többek között Tagiuri-Davis (1982) és Matsuhashi (2013) foglalkozott, kulcsszerepet játszik jelen tanulmányban is.

Gersick, és szerzőtársai (1997) a vállalkozások életciklusainak vizsgálata alapján alakították ki modelljüket. Modelljük a családi vállalkozásokat a már tárgyalt három dimenzióban ábrázolja (család – üzlet – tulajdon) és lehetővé teszi a három dimenzió szerinti elemzések elvégzését is (2. ábra).

2. ábra: A családi vállalkozás életciklusai

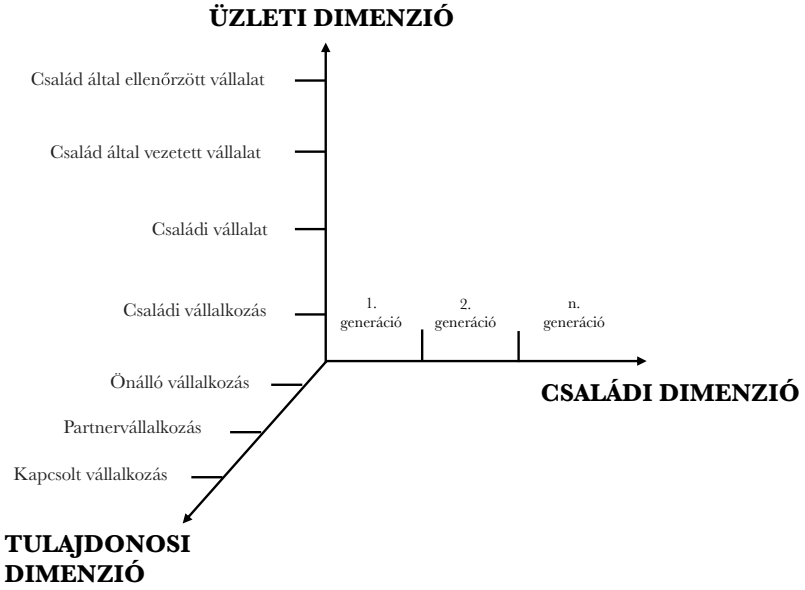

Forrás: Gersick et al., 1996. alapján saját szerkesztés

Gersick és szerzőtársai (1997) megközelítése alapján a családi vállalkozások a következő 4 típusba sorolhatók:

- első generációs vállalkozások, amelyek az alapító tulajdonában és irányításával működnek;
- testvérek tulajdonában lévő, gyorsan növekvő, befutott vállalkozások;
- érett, unokatestvérek konzorciumának tulajdonában lévő komplex vállalkozások;
- a generációváltásra készülő vállalkozások, amelyeket a vállalkozás átadására készülő család irányít (Csákné Filep, 2013; Tobak et al., 2018; Nábrádi et al., 2016).

Módszertani megközelítés

A tanulmány célja egy elméleti modell bemutatása, mely Gersick, Hampton, Lansberg és Davis (1996) munkáját veszi alapul (3. ábra). A háromdimenziós modell továbbfejlesztett változata alkalmas különböző ágazatokban működő családi vállalkozások nemzetközi, statisztikai, összehasonlító elemzésének elvégzésére. A TONA modell lehetővé teszi a családi vállalkozások újszerű elemzését és összehasonlítását a család-üzlet-tulajdon dimenziók mentén.

3. ábra: TONA modell

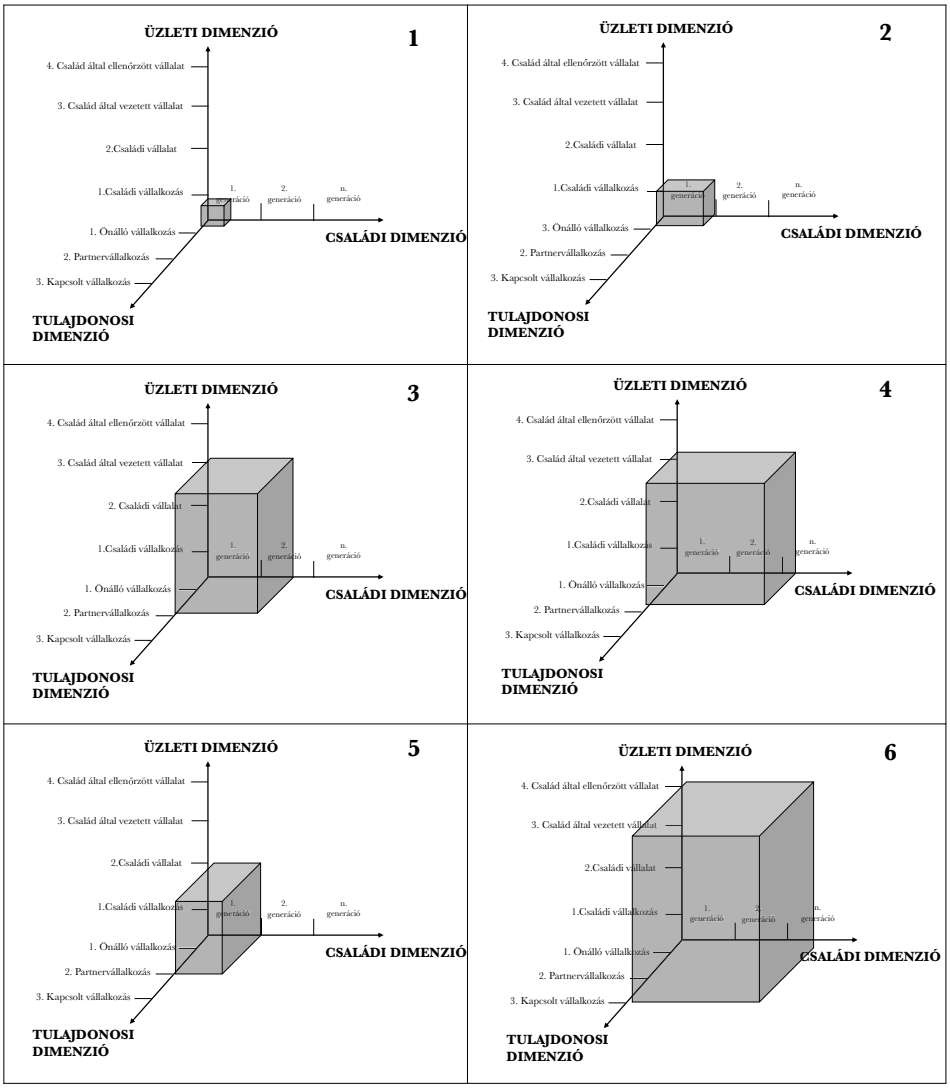

Forrás: Saját szerkesztés (2024)

A TONA modell lehetővé teszi a családi vállalkozások attribútumainak mérését, értékelését és elemzését mind önállóan, mind kombinálva. A modell alkalmas egy vagy több vállalat aggregált elemzésére. A dimenziók fejlődésének összevont vagy különálló vizsgálata segítheti a családi vállalkozásukat saját helyzetük felmérésében és alkalmas egy országosan vagy nemzetközi szinten releváns adatbázis összeállításához.

A TONA módszer segítségével lehetőség nyílik a családi tulajdonú vállalkozások ágazatok közötti és nemzetközi összehasonlító statisztikai elemzésére. A TONA modell alkalmazható a családi vállalkozások fejlődésének mérésére és látványos ábrázolásával szemléltethetőek az egyes ágazatok vagy országok közötti különbségek. Az összehasonlító elemzések elvégzéséhez és az együttes ábrázoláshoz szükség van a családi vállalatok adataik begyűjtésére mindhárom dimenzió mentén.

A dimenziók különálló és együttes vizsgálata lényeges annak érdekében, hogy átfogó képet kapjunk a vállalkozás aktuális helyzetéről és fejlődési szakaszáról, különösen a generációváltás és az üzleti növekedés szempontjából, mivel ezek a tényezők nagyban befolyásolják a vállalkozás jövőbeli sikerét.

Család

Gersick és szerzőtársai (1996) által javasolt modellben a család fejlődési szakaszai 4 különálló, egymásra épülő fázissal írhatók le. A modell kritikai elemzése során Tobak és szerzőtárai (2018) a generációváltás fázisait újragondolták és az 1. táblázat szerint foglalták össze.

1. táblázat: A családi (CS) dimenzió egyes szakaszainak és kapcsolódó jellemzőinek összefoglalása

Szakasz	**Megnevezés Gersick et al. (1996)**	**Megnevezés Tobak et al. (2018)**	**Leírás**	**TONA érték n=generációk száma**	**A szakaszt kifejező %-os érték**
1.a	Fiatal család	Vállalkozásindítás	Fiatal, induló vállalkozás, tipikusan első generációs vállalkozás. Vállalkozás alapítása.	n-0,8	20%
2	Vállalkozás elkezdése	Tapasztalatok átadása	Tapasztalatok gyűjtése jellemző. A generációkon átívelő vállalkozások esetében a tapasztalatok átadása történik.	n-0,6	40%

Szakasz	**Megnevezés Gersick et al. (1996)**	**Megnevezés Tobak et al. (2018)**	**Leírás**	**TONA érték n=generációk száma**	**A szakaszt kifejező %-os érték**
3	Együtt dolgozás	Tanulópálya	Az „együtt dolgozás" elve érvényesül. Az elől és az utódgenerációk együtt dolgoznak. Az utód a vállalkozási feladatokban egyre nagyobb a felelősséget kap. Már önállóan dolgozik.	n-0,4	60%
4		Tulajdonosi és döntési jogok átadása	A több generációs vállalatok esetében a tulajdonosi és döntési jogkörök átadása ebben a szakaszban kezdődik meg.	n-0,2	80%
5	Staféta-bot átadása	Teljes átadás/ támogatás	A vállalkozás teljes átruházásával a jogutód generáció birtokolja és működteti a fő vállalatok. A teljes átadás szakasza a többgenerációs családi vállalkozások esetében megegyezik az új generáció szakaszával (1.b).	n	100%
1.b	-	Új generáció Nevelés	Egy új generációs ciklus kezdete. Az üzletet legalább a második vagy egy későbbi generáció működteti.	n-0,8	min. 120% (a második generáció esetében)

Forrás: Saját szerkesztés (2024) Tobak-Nábrádi (2020) alapján

A meghatározott ciklusok minden új generációnál ismétlődnek. A második generációtól kezdve a ciklus 5 szakaszból áll, amely az 1.b „új generáció" szakaszával kezdődik. A meghatározott százalékos értékek ennek megfelelően változnak, például a második generáció esetében ez az érték 120 százalék (1. táblázat).

A családi dimenziót az üzletmenetet éppen irányító generáció sorszáma határozza meg. Ha a cél az ágazatok közötti vagy nemzetközi összehasonlító elemzések elvégzése, akkor elegendő annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy: „Hányadik generáció irányítja jelenleg a családi vállalkozást?"

A TONA modell alkalmas arra is, hogy a lehető legpontosabban, kvantitatív módon meghatározza és kifejezze, hogy hol tart a családi vállalkozás a generációváltás folyamatában.

Üzlet

Gersick és szerzőtársai (1996) javaslata szerint a vállalkozási (üzleti) dimenzió 3 szakaszra osztható. A kezdés, kiteljesedés és érettség szakaszai függetlenül értelmezhetők az üzlet formájától. A TONA modell üzleti dimenziójának kialakításakor a Family Business Network által megfogalmazott fejlődési szakaszok kerültek figyelembevételre. A dimenzió tartalmának összeállításakor fontos szempont volt annak hangsúlyozása, hogy az üzlet családi alapon működik és megfelel a családi vállalkozásokat leíró definíciónak. Az üzleti dimenzió választ ad arra, hogy a vezetési és a tulajdonosi funkciók hogyan különülnek el. A mai családi vállalkozások fejlődése négy szakaszra osztható. A dimenzió meghatározó tulajdonságai közé tartozik, hogy a családtagok mekkora tulajdoni hányaddal rendelkeznek, illetve mennyire kapcsolódnak be az operatív, taktikai és stratégiai tevékenységekbe (FBN-H, 2017). Az egyes szakaszok pontos jellemzéséhez az adott szakaszban jellemző vállalkozási méret is feltüntetésre került (European Comission, 2005).

Az üzleti dimenzió szakaszainak összefoglalását a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat: Az üzleti dimenzió (Ü) egyes szakaszainak és kapcsolódó jellemzőinek összefoglalása

Szakasz száma	**Szakasz megnevezése**	**Jellemzők**	**TONA érték**
1	Családi vállalkozás	– első generációs – a család rendelkezik a többségi tulajdonnal – mikro- és kisvállalkozások	1/4=0,25
2	Családi vállalat	– második generációs – ellenőrző tulajdoni hányaddal rendelkeznek a családtagok (51%) – mikrovállalkozások és KKV-k	2/4=0,5

Szakasz száma	Szakasz megnevezése	Jellemzők	TONA érték
3	Család által vezetett vállalat	– több generáció van jelen együttesen – a stratégiai és üzleti döntéseket a család hozza meg – részben külsős menedzsment jellemző – jellemzően KKV-k és nagyvállalatok	3/4=0,75
4	Család által ellenőrzött vállalat	– családi vállalkozást már teljes egészében külsősök irányítják – több generáció van jelen (legalább 2-3) – az egyenesági kapcsolatok (gyerek, házastárs) jellemzőek – teljes külsős menedzsment irányít – jellemzően KKV-k és nagyvállalatok	4/4=1

Forrás: Saját szerkesztés (2024) Tobak-Nábrádi (2020) alapján

Tulajdon

A klasszikus modell értelmezésében a tulajdonosi tengely 3 kategóriát különít el. A fejlődési szakaszok meghatározásakor Gersick és szerzőtársai (1996) a családi és egyéb kapcsolatokat helyezte középpontba, így fogalmazták meg a tulajdonosi dimenziót leíró kategóriákat: egy tulajdonos, testvérek vállalkozása, unokatestvérek konzorciuma.

A TONA modell megfogalmazásakor alapfeltétel volt, hogy a tulajdonosi szakaszok könnyen mérhetőek, lehatárolhatóak és az információk különböző adatbázisok alapján is hozzáférhetőek legyenek. Így esett Tobak-Nábrádi (2020) választása az Európai Bizottság KKV kézikönyvében szereplő három kategóriára: önálló vállalkozás, partnervállalkozás és kapcsolt vállalkozás (European Comission, 2005).

A tulajdonosi dimenzió képet ad a vizsgált vállalkozások tulajdonosi státuszáról és szerkezetéről. Az objektív mérhetőség érdekében a tulajdonosi dimenzió szakaszainak leírására egy indexszám került kialakításra (3. táblázat).

3. táblázat: A tulajdonosi (T) dimenzió

Szakasz száma	Szakasz megnevezése	Megosztott tulajdonosi hányad	TONA érték
1	Önálló vállalkozás	0-25%	1/3=0,33
2	Partnervállalkozás	25-50%	2/3=0,67
3	Kapcsolt vállalkozás	>50%	3/3=1

Forrás: Saját szerkesztés (2024) Tobak-Nábrádi (2020) alapján

A három tulajdonosi kategória értékeléséhez szükséges a tulajdonosi struktúra felmérése a résztulajdonosi hányadokat beleértve. Ha egy másik vállalkozás is rendelkezik tulajdoni

hányaddal a cégből és annak a vállalkozásnak egy családtag is tulajdonosa, akkor a két vállalkozást együttesen érdemes vizsgálni. A tulajdonosi kérdések esetében fontos a jogi értelembe vett irányítást, üzletmenet felett gyakorolt ellenőrzést is figyelembe venni főként a kapcsolt vállalkozások esetében.

A TONA modell elméleti alkalmazása

Ahogy már az előző fejezetekben is kiemelésre került a TONA modell alkalmazható a dimenziók együttes és különálló vizsgálatára is. Vannak azonban olyan esetkombinációk, amelyek értelmezése nem lehetséges. A leírt meghatározások alapján ilyen eset például egy első generációs családi vállalkozás, amely nem tekinthető család által vezetett vagy család által ellenőrzött vállalkozásnak.

A 4. ábra több teoretikus esetet is bemutat. Az aggregált TONA érték egyenlő a téglatest térfogatával. A térfogat kiszámításához a dimenziókat meghatározó pontos értékek ismeretére van szükség.

4. ábra: Családi vállalkozások teoretikus ábrázolása a TONA modell alapján

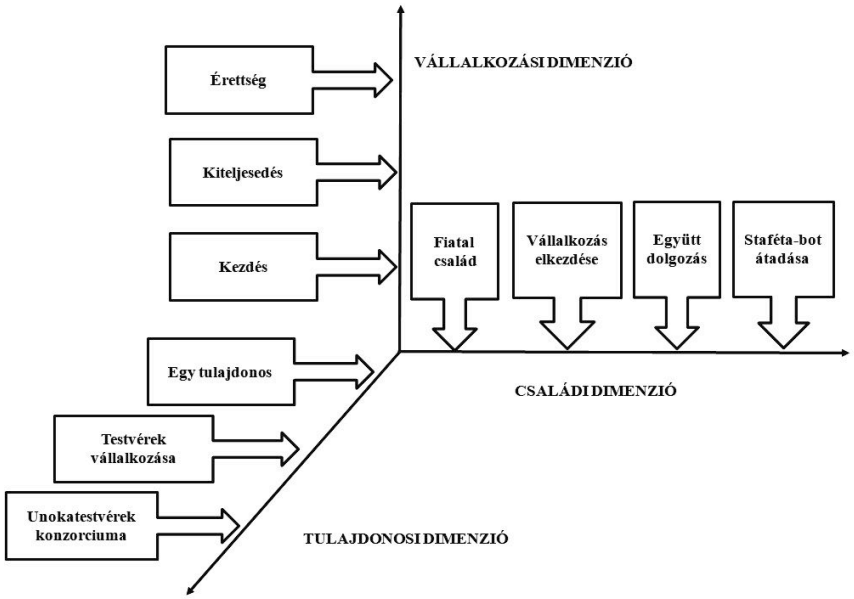

Forrás: Saját szerkesztés (2024) Tobak-Nábrádi (2020) alapján

A 4. táblázat foglalja össze a TONA modell 4. ábrán bemutatott 6 db elméleti esetét. Az összesített TONA érték kifejezi a téglatest térfogatát, szemléletesen és objektív módon fejezi ki a vizsgált vállalkozás vagy vállalkozások (családi vállalkozások, vállalatcsoportok, ágazatok, iparágak vagy nemzetek) állapotát.

4. táblázat: A fentiekben bemutatott fiktív példák TONA modell szerinti értelmezése

Eset száma	Leírás	TONA értékek			TONA érték téglatest térfogata (CS*Ü*T)
		Család (CS)	Üzlet (Ü)	Tulajdon (T)	
1	Fiatal, induló családi vállalkozás, mely önálló vállalkozási formában működik.	1-0,8=0,2	1/4=0,25	1/3=0,33	0,0165
2	Első generációs, érettebb szakaszban lévő családi vállalkozás, mely önálló vállalkozási formában működik.	1-0,2=0,8	1/4=0,25	1/3=0,33	0,066
3	Második generációváltáshoz közeledő család által vezetett vállalat, mely partnervállalkozási formában működik.	3-0,2=2,8	3/4=0,75	2/3=0,67	1,407
4	Az n., új generációként megjelenő, család által vezetett vállalat, mely partnervállalkozási formában működik.	n	3/4=0,75	2/3=0,67	0,5025n
5	Az első generációváltásnál járó családi vállalat, mely partnervállalkozási formában működik.	1-0,2=0,8	2/4=0,5	2/3=0,67	0,268
6	Egy n. generációs kapcsolt, család által ellenőrzött vállalat.	n	4/4=1	3/3=1	1n

Forrás: Saját szerkesztés (2024) Tobak-Nábrádi (2020) alapján

Összefoglalás és következtetések

A tanulmány egy újszerű módszertan bevezetését javasolja a családi vállalkozások fejlődési/érettségi életciklusainak értékelésére. A módszer alkalmas összehasonlító statisztikai elemzések végzésére és lehetővé teszi a családi vállalkozások egyéni vagy összehasonlító elemzését három dimenzió mentén. A család-üzlet-tulajdon dimenziók objektív, kvantitatív módon fejeznek ki egy állapotot, mely segítségével ágazati és nemzetközi összehasonlító statisztikai elemzések végzése válik lehetővé.

A módszer családi dimenziójának alaposabb elemzése hozzásegítheti a családi vállalkozásokat ahhoz, hogy hatékonyabban meghatározzák helyzetüket a generációváltás folyamatában, ami az utódlási stratégia kialakításában értékes információ lehet. A nemzetközi összehasonlító elemzések végzésekor érdemes és tanulságos lehet megvizsgálni és/vagy feltenni azt a kérdést, hogy a vállalkozás konglomerátumnak tekintendő-e. A többgenerációs családi

vállalkozások esetében beszélhetünk a konglomerátum előfordulásáról, ahol már olyan kiterjedt családi kapcsolatok vannak jelen, amelyek lehetővé teszik, hogy több szektorban is tevékenykedjenek egyszerre nagyvállalati vagy vállalatcsoport szinten.

A TONA modell gyakorlati használhatóságának tesztelésére további kutatásokat kell végezni, illetve gyakorlati teszteléseket kell futtatni, melyek alapján a dimenziókat meghatározó tényezők és a teljes módszertan finomítása lehetővé válik.

Felhasznált irodalom

Birdthistle, Naomi – Hales, Rob (2023): *The meaning of being a family business in the 21st century.* In Attaining the 2030 Sustainable Development Goal of Responsible Consumption and Production (pp. 11-20). Emerald Publishing Limited. ISBN: 978-1-80455-843-0, eISBN: 978-1-80455-840-9. doi:10.1108/978-1-80455-840-920231002

Cano-Rubio, Myriam – Fuentes-Lombardo, Guadalupe – Vallejo-Martos, Manuel Carlos (2017*):* Influence of the lack of a standard definition of "family business" on research into their international strategies. *European Research on Management and Business Economics,* 23(3), 132–146. doi:10.1016/j.iedeen.2016.10.002

Csákné Filep Judit (2013): *Családi vállalkozások – Fókuszban az utódlás*. Doktori disszertáció

De Massis, Alfredo – Sharma, Pramodita – Chua, Jess – Chrisman, James J. (2012): *Family business studies: an annotated bibliography.* Cheltenham. Edward Elgar. ISBN: 978-1781002971

European Commission (2005): *The new SME definition. User guide and model declaration. Enterprise and Industry Publication*. https://ec.europa.eu/docsroom/documents/42903/attachments/1/translations/en/renditions/pdf

EY (2023): *EY Family Business Index. How the largest family enterprises are outstripping global economic growth.* Retrieved from https://www.ey.com/en_gl/insights/family-enterprise/family-business-index

Felelős Családi Vállalatokért Magyarországon Egyesület - FBN-H (2017): Családi vállalkozások fejlődési szakaszai

Gersick, Kelin E. – Davis, John A. – Hampton, Marion McCollom – Lansberg, Ivan (1997): *Generation to generation: Life cycles of the family business.* Boston, Massachusetts: Harvard Business School Press

Matsuhashi, Kalli (2013): *An introduction to the challenges & rewards of family owned businesses.* Retrieved from http://www.slideshare.net/kmatsu81/family-business-101

Miller, Danny – Le Breton-Miller – Isabelle, Lester – Richard H. – Canella, Albert A. (2007): Are family firms really superior performers? *Journal of Corporate Finance*, 13, 829–858

Nábrádi András – Bárány László – Tobak Júlia (2016): Generációváltás a családi tulajdonú vállalkozásokban: Problémák, konfliktusok, kihívások, elméleti és gyakorlati megközelítés. *Gazdálkodás*, 5, 427–461

Nagy Adrián (2007): *Analysis of the Expected Income of several family types*. Apstract - Applied Studies in Agribusiness and Commerce I, 1, 49–51

Ramadani, Veland – Hoy, Frank (2015): *Context and uniqueness of family businesses.* Springer International Publishing. Switzerland

Tagiuri, Renato – Davis, John A. (1982): Bivalent attributes of the family firm. *Reprinted in the Classics section of Family Business Review*, 9(2), 199-08, Summer 1996

The Institutionalization Of Family Firms (2020): https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/centres/gpei/docs/the-institutionalization-of-family-firms-europe.pdf

Tobak Júlia – Nábrádi, András (2020): The TONA model: A new methodology for assessing the development and maturity life cycles of family owned enterprises. *Journal of Innovation & Knowledge,* 5, 236-243

Tobak Júlia – Nagy Adrián – Pető Károly – Fenyves Veronika – Nábrádi András (2018): *The main factors determining effective operation in case of a family business*. International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1108/IJEBR-04-2018-0203

Van Der Vliet, Daniel (2021): Measuring the financial impact of family businesses on the US economy. *Entrepreneur & Innovation Exchange*. https://familybusiness.org/content/measuring-the-financial-impact-of-family-businesses-on-the-US-ec

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 75–88., DOI: 10.24307/psz.2024.0807

Buskó Tibor László

Az okos fenntartható város fogalma a hazai tervezési gyakorlatban

The Concept of a Smart, Sustainable City in Domestic Planning Practice

Összefoglalás

Magyarországon a fenntartható város fogalma 2021-ben került be a fejlesztéspolitikai diskurzus főáramába. A 256/2021 (V. 18.) Korm. rendelet a legjelentősebb magyar városok számára fenntartható városfejlesztési stratégiák elkészítését írta elő. A tanulmány a diskurzuselemzés módszertani eszközét felhasználva arra keresi a választ, hogy az EU által inspirált okos fenntartható város koncepció hogyan tükröződik a magyarországi városfejlesztés helyi (önkormányzati) szintjén. Az empirikus vizsgálat fő forrásául szolgáló fenntartható városfejlesztési stratégiák elemzése azt mutatja, hogy ezeket inkább a tagállami szinten megfogalmazott, technológiaközpontú okos város koncepcióhoz való alkalmazkodás jellemzi, de a fogalom uniós és tagállami szintű meghatározásában rejlő bizonytalanságok elvileg elegendő mozgásteret biztosíthatnak ahhoz, hogy a helyi szint menedzsmentközpontú értelmezései is a diskurzus aktív összetevőjévé váljanak.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H7, O18, Q01, Q5, R5
Kulcsszavak: diskurzuselemzés, okos város, fenntartható város, városfejlesztés, Magyarország

Summary

In Hungary, the concept of sustainable cities entered the mainstream of development policy discourse in 2021. Government Decree 256/2021 (18 May 2021) called for the preparation of sustainable urban development strategies (hereafter: SDS Documents) for the most important Hungarian cities. Using the methodological tool of discourse analysis, the paper seeks to answer the question of how the concept of a smart sustainable city is reflected at a local

Dr. Buskó Tibor László PhD, adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem (Busko.Tibor.Laszlo@uni-nke.hu).

(municipal) level in Hungarian urban development. The analysis of the SDS documents, which serve as the primary source for the empirical study, shows that Hungarian cities are characterized more by adapting to the technology-centered smart city concept formulated at a Member State level. However, the uncertainties inherent in the definition of the concept, both at the EU and national level, could in principle provide sufficient scope for management-oriented interpretations at a local level to also become active components of the discourse.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H7, O18, Q01, Q5, R5
Keywords: development policy discourse, smart sustainable; smart city; Hungary

Bevezetés

Az okos fenntartható város (smart sustainable city) fogalma iránt az utóbbi időben egyre erősebb érdeklődést tanúsít mind az akadémiai, mind pedig a fejlesztéspolitikai diskurzus, összhangban az okos (smart) és a fenntartható (sustainable) város fogalmainak térnyerésével. Ami az okos város fogalmát illeti, Ayyoob Sharifi és szerzőtársainak 2021-ben publikált vizsgálata alapján az ilyen tematikájú tudományos publikációk száma az angol nyelvű szakirodalomban 2018-tól a hivatkozott tanulmány befejezéséig már meghaladta az 1991 és 2018 közötti időszak teljes termését (Sharifi et al., 2021). Egy másik kutatás a fenntartható és az okos fenntartható város fogalmainak esetében is kimutat egy efféle exponenciális tendenciát, bár azoknak a publikációknak a száma, amelyek explicit módon használják ez utóbbi fogalmakat (valószínűsíthetően azért, mert a technológiai szemléletű munkákban még mindig az okos város fogalma a domináns), lényegesen kisebb. Az okos fenntartható városra irányuló tematika mindenesetre már itt, a fogalom előfordulási gyakoriságának szintjén is figyelemreméltó: az „okos fenntartható város(ok)" fogalmát explicit módon használó publikációk száma 2019-ben már nem sokkal maradt a „fenntartható város(ok)" fogalmát tartalmazóaktól (Janik et al., 2020).

A tisztánlátáshoz azonban túl kell lépnünk a fogalmak explicit említésein. Bár az okos város eredendően inkább egy technológiai szemléletű megközelítésben (Albino et al., 2015; Cohen, 2015), a fenntartható város pedig egy ökológiai megközelítésben gyökerezik (Heymans et al., 2019), az idő előrehaladtával egyre erőteljesebb konvergencia figyelhető meg a két fogalom között (Ahvenniemi, 2017). Ez a folyamat pedig a fejlett infokommunikációs (IKT) eszközöket a hatékonyság, a fenntarthatóság, a méltányosság és az életminőség javításának kontextusában értelmező „okosabb város" (smarter city) fogalmán át végül törvényszerűen vezetett el az okos fenntartható városig (Bibri és Krogstie, 2017:192). Eltekintve azonban az okos város és a fenntartható város fogalmai közötti tagadhatatlan konvergenciától, a fogalom lényegét a konkrét városfejlesztési célok sokfélesége miatt nem egyszerű megragadni. A legfontosabb ilyen kísérlet az International Telecommunication Union (ITU) 2014-es tanulmánya, amely 116 korábbi, az okos fenntartható város fogalomköréhez kötődő definíció alapján alkotta meg saját javaslatát. Eszerint „az okos fenntartható város olyan innovatív város, amely az IKT-k és más eszközök segítségével javítja az életminőséget, a városi működés és szolgáltatások hatékonyságát, valamint

a versenyképességet, miközben biztosítja, hogy gazdasági, társadalmi és környezeti szempontból megfeleljen a jelen és a jövő generációk igényeinek" (ITU, 2014:1). A definíciók magas száma bizonyos szempontból csalóka, hiszen a felhasznált 116 szöveghelyből mindössze 23 ír kifejezetten „okos fenntartható város(ok)ról", a többi inkább általában véve vett okosváros-tematikájú publikáció. Ettől függetlenül az ITU gyűjtése kétségtelenül rámutat arra, hogy az okos és a fenntartható város fogalmai közötti konvergencia – ha az utóbbi időben fel is gyorsult – nem a legutóbbi időszak terméke. Ebből kiindulva a folyamat máig érvényes irányai a következők:

- a „fenntarthatóság" dimenziójához kapcsolódóan: a projektek pénzügyi megalapozottságára eső fókusz (Popova, 2020) helyett a természeti és az emberi szféra interakcióját hangsúlyozó ökológiai természetű megközelítés, ezzel párhuzamosan pedig egy még ennél is komplexebb, a fenntarthatóság gazdasági, társadalmi és környezeti pilléreit (Lehtonen, 2004:200) egyaránt figyelembe vevő megközelítés kerül előtérbe (Toli–Murtagh, 2020). Az IKT megoldások bevezetését ennek megfelelően egyre inkább túlhaladott önmagáért való célokként értelmezni, azok fokozatosan a komplex értelemben vett fenntartható városfejlesztés eszközeivé változnak át;
- az „okos" (smart) dimenzióhoz kapcsolódóan: az okos város fogalomtörténetében a kezdeti, technológia-vezérelt szakaszt követő időszakban, a 2010-es évek második felétől egyre hangsúlyosabbá válik a nem feltétlenül technológiai értelemben vett innováció fogalma (Nilssen, 2018). Ezek térnyeréséhez kapcsolódóan az egyedi szolgáltatások – illetve az ezekhez kötődő digitális technológiai megoldások – helyett a szolgáltatásszervezés általában véve vett hatékonyságának kérdései kerülnek domináns pozícióba, előtérbe helyezve a legkülönfélébb menedzsmentközpontú megközelítéseket (Mora et al., 2023).

Módszertan

Korábban már többször is kísérletet tettem arra, hogy a hazai smart fejlesztéspolitikák intézményesülését a diskurzuselemzés (Gee–Handford, 2021) módszertani eszköze segítségével értelmezzem. Eszerint a diskurzus fogalmát a szélesebb értelemben vett társadalmi gyakorlat irányába kitágító kontextuális jellegű megközelítéseken belül konstruktivista és kritikai altípusok különböztethetők meg (Phillips–Hardy, 2002). A konstruktivista altípus a diskurzus eredményének tekinthető jelentéstartalmak előállításának törvényszerűségeire kíváncsi, míg a másik végpont kritikai altípusa „az uralom (újra)termelésében vagy annak megkérdőjelezésében szerepet játszó diskurzus" (Van Dijk, 1993:249) sajátosságainak feltárásán keresztül azokra a hatalmi relációkra összpontosít, amelyek az imént említett konstrukciós folyamatok hátterében állnak. Az okosfalu-diskurzus magyarországi intézményesülése kapcsán – már csak a vidékfejlesztés eredendően bottom-up jellege miatt is – inkább a konstrukciós folyamatra, annak konszenzuális összetevőire hívtam fel a figyelmet (Buskó, 2023b). Az okosváros-diskurzus intézményesülési folyamatát ellenben egy ennél kritikaibb jellegű diskurzuselemzés segítségével írtam le és értékeltem (Buskó, 2023a), hiszen a városi térségek nagyobb gazdasági, szociális és területi jelentősége miatt a központi szint Magyarországon sokkal direktebb módon avatkozik be az okos város fogalmának alakításába, illetve a kapcsolódó fejlesztési irányok kijelölésébe és megvalósításába, mint a periférikus vidéki települések, térségek esetében.

Az okos fenntartható város imént bemutatott fogalmát nehéz egyértelműen elhelyezni a konstruktivista-kritikai tengely valamelyik végpontjának közelében. Egyik oldalról elköteleződhetnék egy kritikai értelmezés mellett. Ez esetben az okos fenntartható város meghatározásában az uniós szint játszaná a vezető szerepet, a diskurzus alárendelt szereplői – a tagállami és még inkább a helyi szintek – pedig a fenntartható városfejlesztésre elkülönített források reményében inkább passzívan alkalmazkodnának a felsőbb szint(ek) elvárásaihoz. Másik oldalról viszont az sem zárható ki, hogy az alsóbb szintek maguk is a jelentéskonstrukció folyamatának aktív szereplőivé váljanak. Az, hogy ezek közül az értelmezések közül melyik jár közelebb az igazsághoz, természetesen csak a diskurzus működésének leírásán/értelmezésén keresztül, az ebből a szempontból centrális fontosságú uniós, tagállami és helyi szintű szakpolitikai dokumentumokból kiindulva dönthető el.

Magyarországon az okos fenntartható város fogalma 2021-ben került be a fejlesztéspolitikai diskurzus főáramába. A 256/2021. (V. 18.) Korm. rendelet 69. § (1) bekezdés annak érdekében, hogy a 2021-27-es európai uniós költségvetési ciklus fenntartható városfejlesztési forrásai felhasználhatóvá váljanak, fenntartható városfejlesztési stratégiák (ezentúl: FVS dokumentumok) elkészítésére hívta fel azokat a városainkat vagy várostérségeinket, amelyeket a vármegyei önkormányzatok által elkészített integrált területi programok erre kijelöltek. Vizsgálatomban ezekre az FVS dokumentumokra, mint elsődleges forrásokra koncentrálok, figyelembe véve két nehézséget:

- Az FVS dokumentumok elkészítésének módjára vonatkozó konkrét iránymutatásokat a Pénzügyminisztérium Regionális Fejlesztési Programok Irányító Hatósága által 2021 júliusában kiadott Fenntartható Városfejlesztési Stratégia 2021-2027 Módszertani Kézikönyv, a továbbiakban: PM-Kézikönyv (Pénzügyminisztérium, 2021) tartalmazza, ami azonban – ahogy az a vezetői összefoglalóból kiderül – egyaránt figyelmet fordít a hatályos hazai és uniós szakpolitikai kereteknek való megfelelésre. Ahhoz tehát, hogy helyesen értelmezhessem a helyi szint helyét/szerepét az okos fenntartható város fogalmának kidolgozásában és megvalósításában, az uniós és a tagállami kontextus tisztázására egyaránt szükség lesz.
- Okvetlenül meg kell említeni azt is, hogy – ellentétben ITU által sugallt megközelítéssel – az uniós és a tagállami szintű szakpolitikák nemigen beszélnek kifejezetten okos fenntartható városról, inkább implicit módon igyekeznek a fenntartható városfejlesztés fogalomkörébe illeszteni az okos (smart) dimenziót. A következőkben ezért az okos fenntartható város fogalmának uniós – és ezzel együtt a hazai – fejlesztéspolitikai diskurzusban való előfordulásai kapcsán az „okos" jelzőt inkább zárójelbe fogom rakni. Ez persze egyáltalán nem jelenti az okos dimenzió háttérbe szorulását a tagállami és uniós szintű fenntartható városfejlesztési diskurzusban, pusztán azt, hogy az okos dimenzió helye/szerepe az (okos) fenntartható város fogalmán belül bővebb magyarázatot követel. A helyi szint mozgásterét alapvető módon meghatározó uniós és hazai szakpolitikai keretek tisztázása során így leginkább arra fogok koncentrálni, hogy miképpen értelmezik a felsőbb szintek ezt az okos dimenziót, majd pedig megvizsgálom, hogy ezek az értelmezések milyen mértékben hagynak nyomot az FVS dokumentumok okosváros-definícióin, illetve a hozzájuk kapcsolódó konkrét városfejlesztési célokon.

A szakpolitikai keretek tisztázása

Az uniós kontextus

Az (okos) fenntartható város magyarországi intézményesülésében kulcsszerepet játszó PM-Kézikönyv egyértelműen utal az EU kezdeményező szerepére. A vezetői összefoglaló például kijelenti, hogy „az Irányító Hatóság módszertani Kézikönyvét az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/1060 Rendelete és az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/1058 Rendelete, az Európai Zöld Megállapodás, a Lipcsei Charta, a Városi Partnerségek, illetve a Bizottság által kiadott Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák Kézikönyve alapján készítette el" (Pénzügyminisztérium, 2021:12). Igazság szerint azonban meglehetősen nehéz lenne meghatározni egy olyan uniós szintű iránymutatást, amely evidens módon jelölné ki a tagállami szintű igazoldás irányát. Kissé konkrétabban: az okos dimenzió fogalmában korábban már említett átrendeződés – az okos megoldások eszköz-jellegének hangsúlyozása, illetve továbblépés a menedzsmentközpontú megközelítések irányába – a gyakorlatban két szakpolitikai irány felé nyithatja meg az utat:

- A smart dimenzió – illetve a digitalizáció – mibenlétére vonatkozó explicit iránymutatások hiánya jól megmutatkozik az (okos) fenntartható városfejlesztési diskurzus kulcsfontosságú uniós dokumentuma, a Bizottság által kiadott Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák Kézikönyve, ezentúl: EU-Kézikönyv (Fioretti et al., 2020) lapjain is. Az „okos" (smart) kifejezés ugyan viszonylag gyakran – 51 alkalommal – fordul elő a szövegben, de ezek az előfordulások egyáltalán írják elő a smart városfejlesztés EU által kanonizált módját a helyi szereplők számára. Éppen ellenkezőleg: vagy a kohéziós politika 2014-es reformja óta az uniós „okos" (smart) diskurzus szempontjából kulcsfontosságú nemzeti, regionális intelligens szakosodási stratégiákhoz (Di Cataldo et al., 2021) való igazodás általában véve vett szükségességét hangsúlyozzák az FVS dokumentumok elkészítése során, vagy pedig partikuláris jó gyakorlatokat mutatnak be. Ennek alapján egyáltalán nem meglepő, hogy az okos város és a digitalizáció viszonyát sem tisztázza a szöveg, illetve a városi kormányzásra bízza ezt a feladatot. Hiszen amikor a szerzők abbéli meggyőződésüknek adnak hangot, hogy „az eredményes városirányítás demokratikus és befogadó, hosszú távú és integrált, többléptékű és többszintű, területi alapú, tapasztalt és tudatában van a digitális korszaknak", (Fioretti et al., 2020:94) legfeljebb nagy általánosságban erősítik meg a digitalizáció hatékony kormányzásban betöltött szerepét. Ennek megfelelően a „digitális" (digital) kifejezés az „okos" (smart) kifejezéshez viszonyítva jóval ritkábban fordul elő, mindössze 12 alkalommal. Az EU-Kézikönyv tehát „nem kínál 'gyors megoldásokat', hanem – konkrét példákkal, továbbá létező eszközökre és útmutatásokra hivatkozva – javaslatokat ad arra nézve, hogyan felelhetünk meg a legfontosabb kihívásoknak a stratégiaalkotás, a megvalósítás és a nyomon követés folyamata során" (Fioretti et al., 2020:12).
- Egy másik szakpolitikai irány továbbra is az IKT alapú okos megoldásokat állítja a figyelem középpontjába, sokkal erősebben kötődve a technológiai szempontú megközelítésekhez. Persze az is jelentős előrelépésnek tekinthető, hogy a digitalizációt

> „a fenntartható városfejlesztés minden dimenzióját érintő, kulcsfontosságú átalakító, ágazatközi trendjeként" értelmező Új Lipcsei Chartával (European Commission, 2020:5) összhangban az IKT-megoldások itt már nem öncélként, hanem az (okos) fenntartható városfejlesztés kulcsfontosságú eszközeiként jelennek meg. A 2020-ban jóváhagyott Európai Zöld Megállapodás például ennek megfelelően igyekszik kidomborítani a legkülönfélébb okos szolgáltatások szerepét a 2050-ig megvalósítandó klímasemlegesség elérésében, legyen szó akár „az új és korszerűsített épületek tervezéséről", akár „az új, fenntartható mobilitási szolgáltatások támogatásáról" (European Commission, 2019:9-10).

Összességében tehát az EU kezdeményező szerepét több okból sem célszerű túldimenzionálni a hazai (okos) fenntartható városfejlesztési diskurzusban. Egyrészről az uniós diskurzus közvetítése szempontjából kulcsfontosságú EU-Kézikönyv kifejezetten deklarálja az ott leírtak ajánlás jellegét, másrészről pedig úgy tűnik, az EU maga sem köteleződik el egyértelműen valamelyik szakpolitikai irány – az (okos) fenntartható város egyik vagy másik értelmezése – mellett. Így az (okos) fenntartható városfejlesztési diskurzus tagállami szintjének Magyarországon is megfelelő mozgástere maradhatott arra, hogy aktív módon alakítsa-formálja az (okos) fenntartható város jelentését.

A hazai kontextus

Nem számítva néhány az okosváros-tervezés néhány helyi indíttatású példáját, (Árvai, 2022; Gere–Kocsis, 2022) Magyarországon az okos város 2017 óta kap centrális szerepet a hazai fejlesztéspolitikai diskurzusban. A településszintű tervezés alapvető jogi dokumentumának számító 314/2012. (XI. 8.) Korm. rendelet 2017-es módosítása szerint az okos város „olyan település, amelyik az integrált településfejlesztési stratégiáját okos város módszertan alapján készíti és végzi" (314/2012. Korm. rend. 2. § 5b). A centralizáció jegyében a Kormány a szóban forgó módszertan kialakítását a Miniszterelnökség építészeti, építésügyi, ingatlan-nyilvántartási és térinformatikai szakmai háttérintézményének, a Lechner Tudásközpontnak a kizárólagos feladatává tette. Az ennek nyomán 2017 novemberében kiadott Okos Város Fejlesztési Modell Módszertani Útmutatója című dokumentum, ezentúl: Lechner-Útmutató (Miniszterelnökség, 2017) azonban meglehetősen szűken értelmezi az (okos) fenntartható város fogalmát. Mert bár helyesen ismeri fel, különbözteti meg a fenntarthatóság ITU által is használt három (gazdasági, társadalmi, és környezeti) pillérét, ezek közül mégis a megvalósítandó (digitális) projektek pénzügyi fenntarthatóságára helyezi a legnagyobb hangsúlyt,[1] és így nem tud egyértelműen túllépni az IKT eszközökön alapuló okos megoldások öncél-jellegű értelmezésén.

A 2021 júliusában kiadott PM-Kézikönyv úgy is felfogható, mint a magyarországi okosváros-fogalom egyfajta korrekciós kísérlete az (okos) fenntartható városfejlesztési diskurzus jegyében, elősegítendő az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/1060 Rendelete által előirányzott, a fenntartható városfejlesztésre elkülönített – a 2021-2027-es időszakban immár 5%-ról 8%-ra emelt – Európai regionális Fejlesztési Alap (ERFA) támogatások minél hatékonyabb felhasználását. Az eredmény azonban továbbra sem maradt mentes az ellentmon-

dásoktól, már csak azért sem, mert a PM-Kézikönyv a már említett uniós szintű szakpolitikai dokumentumok mellett a 314/2012-es Kormányrendelettel, sőt a Lechner-Útmutatóval való összhang fontosságát is kiemeli (Pémzügyminisztérium, 2021:12). Mindennek eredménye a digitális város és az okos város fogalmainak deklarált – de számos kérdést továbbra is nyitva hagyó – megkülönböztetése. Eszerint „az okos város a technológiai megoldások alkalmazásának humán oldalát és beágyazottságát erősíti, azaz valamivel komplexebben értelmezett rendszer. Az okos városok a digitális technológiai megoldásokat a városi környezet menedzsmentjének és hatékonyságának fejlesztésére használják" (Pénzügyminisztérium, 2021:85). A megkülönböztetés kétségtelen érdeme a „humán oldal és beágyazottság" – a tulajdonképpeni fenntarthatósági céloknak való megfelelés – hangsúlyozása, amelynek köszönhetően a PM-Kézikönyv végleg maga után hagyja a különféle okos megoldások öncélként értelmezését. A szélesebb értelemben véve vett innovatív, menedzsmentközpontú megközelítés tekintetében azonban már kevésbé egyértelmű az összkép. Az „egész városi működési alrendszereket érintő digitális városi megoldásokból" (Pénzügyminisztérium, 2021:85) kiinduló megközelítés – a hazai közigazgatásban tapasztalható digitalizációs törekvések (Fási, 2019) sajátos visszhangjaként – háttérbe szorítja a szélesebb értelemben véve vett innovációkat, és talán az ilyen típusú innovációk fő letéteményeseként értelmezhető menedzsmentet is a közszolgáltatások hatékonyságát javító digitális technológiai megoldások haszonélvezőivé fokozza le. A következőkben ennek megfelelően megvizsgálom, hogy a PM-Kézikönyv iránymutatása alapján készült FVS dokumentumaink képesek-e – és ha igen, mennyiben – túllépni a technológia- és szolgáltatásközpontú felfogáson egy szélesebb értelemben véve vett innovatív, menedzsmentközpontú megközelítés felé.

Az okos dimenzió FVS dokumentumainkban

Empirikus vizsgálatom alapját FVS dokumentumaink öndefiníciói adják, különös tekintettel az okos város PM-Kézikönyv által kellően meg nem világított fogalmára. Ennek megfelelően azokat a szöveghelyeket és közvetlen szövegkörnyezetüket kerestem ki és elemeztem, ahol az „okos város" (vagy angol megfelelője, a „smart city") kifejezés előfordul. Praktikus okokból a vizsgálatot azokra a legjelentősebb városainkra (a megyei jogú városokra + Budapestre) szűkítem, amelyek a tanulmány megírásának kezdőpontjában, 2024. január elsején már rendelkeztek a nyilvánosság számára online formában is hozzáférhető FVS dokumentummal.[2]

Explicit okosváros-definíciók

Elsőként áttekintem azokat az FVS dokumentumokat, amelyek lapjain megtalálható az okos város explicit definíciója. Érdekes módon mindössze 7 város, Kecskemét, Eger, Veszprém, Érd, Salgótarján, Kaposvár és Pécs FVS dokumentuma sorolható ebbe a kategóriába, a maradék 14 esetben inkább csak az „okos város" (smart city) kifejezés előfordulásainak közvetlen szövegkörnyezete segítségével következtethető ki a fogalom jelentése. Az elemzés során elsőként azt emelem ki, hogy a szóban forgó definíciók – összhangban a PM-Kézikönyv megközelítésével – kulcsszerepet szánnak a digitális technológiáknak. Egyedüli kivételként

Kecskemét FVS dokumentuma említhető meg, amely az okos város, okos térség fogalmát a digitalizáció említése nélkül azonosítja „valamennyi közszolgáltatás és a városüzemeltetés minőségi és innovatív fejlesztésével". (Kecskemét 2022a, 33) Mivel azonban a definíció sem a városüzemeltetésről, sem pedig annak „innovatív" jellegéről nem ad bővebb felvilágosítást, Kecskemét FVS dokumentumából vizsgálatunk jelenlegi szintjén még korai lenne messzemenő következtetéseket levonni.

Az explicit okosváros-definíciókat megfogalmazó többi FVS dokumentum közül három város, Eger, Veszprém és Érd még nem alkot saját – illetve a szakirodalom segítségével megformált – meghatározást, hanem változtatás nélkül emeli át ezeket a hazai szakpolitikai dokumentumokból. Közülük Érd próbálkozása a leginkább figyelemreméltó. Először helyeslően idézi a PM-Kézikönyv okos és digitális város közötti különbségtételét, kiemelve a technológiai megoldások alkalmazásának humán oldalát és beágyazottságát, azoknak a városi környezet menedzsmentjének és hatékonyságának fejlesztésében játszott szerepét. Ezt követően viszont hozzáteszi, „a fejlesztések (…) nem lehetnek öncélúak, azaz minden esetben a korábban már definiált átfogó és tematikus célok elérését kell elősegíteniük" (Érd, 2022: 27,129). Ezzel pedig akár meg is nyílhat az út az úgynevezett „átfogó célok", és az ezeket középpontba állító menedzsmentközpontú megközelítés felé.

Kaposvár, Salgótarján és Pécs FVS dokumentumai egy-egy saját definíció megfogalmazásával próbálják meghatározni az okos város fogalmát. Ezek már hangsúlyozottan menedzsmentközpontúság irányába lépnek tovább, bár az egyes digitális technológiák és a menedzsment viszonyrendszerét nem egyformán értékelik. Kaposvár FVS dokumentuma még arról ír, hogy „az okos városok a digitális technológiai megoldásokat a városi környezet menedzsmentjének és hatékonyságának fejlesztésére használják", (Kaposvár, 2023:244) vagyis az okos város fogalmának középpontjában a PM-Kézikönyvhöz hasonlóan az egyes IKT megoldások állnak. Egy fokkal komplexebb értelmezést sugall Salgótarján FVS dokumentuma, amely szerint „egy város okos város szintre lépése a település életében radikális ugrást jelent", illetve hogy „amennyiben ezt sikerül meglépni egy teljesen új működési, irányítási, igazgatási modell szerint fog üzemelni a város." Ezzel összefüggésben a digitális fejlesztések megvalósítását már csupán az okos város megteremtésének „fontos elemeként" – és nem lényegi összetevőjeként – veszi számításba (Salgótarján, 2022:189). Pécs okosváros-definíciója talán még messzebb jut. Élesen kritizálja a digitalizáció szerepét abszolutizáló megközelítéseket, kiemelve például, hogy „a digitális város dimenzió elnevezés által sugallt folyamatdigitalizáció (…) önmagában nem oldja meg a város fejlődési trendváltását" (Pécs, 2022:20). A digitalizáció szerepét Pécs FVS dokumentuma persze ezzel együtt sem kívánja kisebbíteni, változatlanul kiemelt szerepet szán „az informatikai és technológiai fejlődés által elérhetővé vált leginnovatívabb és leghatékonyabb megoldásoknak." (Pécs, 2022:21). Ezzel együtt azonban leszögezi, hogy szemben „az egy-egy szakterületre (közlekedés, közvilágítás, stb.) korlátozódó, (…) alapvetően technológiai megközelítésű ajánlatokkal, a valóban 'okos' városi megközelítés (…) fordított irányba halad: első lépésben az alaprendszer logikus tervezési és működési modelljét alakítja ki, majd a stratégiai- operatív tervezési és irányítási alrendszerhez kapcsolódva terjeszti ki a rendszerfejlesztést az egyes fizikai alrendszerekre". (Pécs, 2022:235).

Az (okos) fenntartható városfejlesztés stratégiai céljai

Az előző alfejezetben bemutatott definíciók segítségével még nem feltétlenül kapható pontos válasz korábbi kérdéseimre. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy a definíciókból kiolvasható okosváros-értelmezések nem lesznek összhangban az FVS dokumentumokban megmutatkozó, és a későbbiekben realizálandó városfejlesztési célokkal. Egy technológia- és szolgáltatásközpontú definíciót például a későbbiekben könnyen felülírhat egy menedzsmentközpontú attitűd, mint ahogy az is elképzelhető, hogy egy sokat ígérő menedzsmentközpontú definíció fog megrekedni a deklarációk szintjén. Ezért az explicit okosváros-definíciók alapján kapott eredményeket a stratégiákban szereplő (okos) fenntartható városfejlesztési célok vizsgálatával egészítem ki. Elemzésem természetesen csak a FVS dokumentumok alapján kidolgozott városfejlesztési projektekkel, illetve a szóban forgó városok okos teljesítményének bemutatásával[3] teljessé, de a 2021-2027-es programozási időszak jelenlegi fázisában ez utóbbiakat még nem szándékozom vizsgálat alá vonni.

A vizsgálat alá vont 21 FVS dokumentum többségének esetében az okos fenntartható városfejlesztési célok szinte kizárólag a (települési) infrastruktúra (Abonyiné, 2007; Kőszegfalvi, 1991) fogalmán belül értelmezett műszaki (hard) és társadalmi (soft) okos város alrendszerekhez (Baji, 2017:95) sorolható szolgáltatások digitalizációjához kapcsolódnak. Ebbe a csoportba tartoznak az általam vizsgált 21 város FVS dokumentuma közül 11, nevezetesen Debrecen, Békéscsaba, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Nyíregyháza, Sopron, Szeged, Szekszárd, Szolnok, Szombathely és Tatabánya stratégiái. Itt említhetők meg továbbá azoknak az explicit okosváros-definíciót megfogalmazó városoknak (Veszprém, Kaposvár és Salgótarján) az FVS dokumentumai is, amelyek esetében szintén hasonló jellegű városfejlesztési célokkal találkozunk. Salgótarján esetében, amelyek explicit okosváros-definícióját korábban már egyértelműen menedzsmentközpontúként értékeltük, ez némiképp meglepőnek tekinthető.

A következő FVS dokumentumok városfejlesztési céljai mögött már egy jóval összetettebb, de feszültségektől továbbra sem mentes okosváros-fogalom áll. Elsőként szemügyre veszem az explicit okosváros-definíciókat meg nem fogalmazó városaink példáit. Néhol a menedzsmentközpontú megközelítés jelenléte még nem hangsúlyos, de már tetten érhető. Székesfehérvár FVS dokumentumát például még az egyedi szolgáltatásokhoz kötődő digitális technológiák uralják, de a város stratégiai célrendszerében szereplő R9 részcél („a közösségi tervezés platformjának szélesítése és mélyítése") a tervezési folyamat szélesebb értelemben vett innovatív, menedzsmentközpontú értelmezése felé látszik elmozdítani az okos dimenziót (Székesfehérvár, 2022:17). Esztergom FVS dokumentuma okosváros-fogalma általában véve szintén szektoriális jellegű még, viszont a dokumentum egy smart city/okos város referens pozíció létrehozásán keresztül már magának az okos fejlesztési folyamatnak az intézményesítésére tesz egyértelmű javaslatot. A referens számára előirányzott feladat- és hatáskörök alapján ráadásul az is nyilvánvalónak tűnik, Esztergom számára ez az okos fejlesztési folyamat szintén a szélesebb értelemben vett innovatív, menedzsmentközpontú értelmezés felé igyekszik meghaladni az egyedi közszolgáltatások digitalizációját. A szóban forgó feladat- és hatáskörök a digitális átállással kapcsolatos teendőkön túl ugyanis kiterjednek a Smart City/Okos Város stratégiai tervezésére és monitoringjára, valamint a civil

szervezetekkel, lakossággal, gazdasági szereplőkkel, kormányzattal, közszolgáltatókkal való kapcsolattartásra, lényegében a közösségi részvétel erősítésére is (Esztergom, 2022:236). Budapest FVS dokumentumát szintén nehéz egyértelműen értékelni. Egyik oldalról a főváros korábbi, 2019-es Budapest - Okos Város Keretstratégiájára reflektálva a szerzők annak a meggyőződésüknek adnak hangot, hogy, „a Fővárosi Önkormányzat (…) eltért a szokásos módszertantól, a hangsúlyt az okos városfejlesztési folyamatra helyezte a változó környezetben nehezen definiálható célállapotok rögzítése helyett", kiemelve ennek a folyamatnak a szélesebb értelemben véve vett innovatív jellegét („befogadó, partnerségen alapuló tervezés") is. Ezt a menedzsmentközpontú megközelítést azonban jócskán ellenpontozza, hogy a fentiek elsősorban még mindig a „gyorsan fejlődő digitális, technológiai környezetben a termékek, szolgáltatások fejlesztésének alapját" jelentik, azaz a menedzsment nem képes végérvényesen elrugaszkodni a technológia- és szolgáltatásközpontú megközelítéstől (Budapest, 2023:153).

A fennmaradó négy, az explicit okos város definícióik kapcsán már bemutatott város – Érd, Eger, Pécs, Kecskemét – dokumentumainak esetében egyértelmű a menedzsmentközpontúság, de abban már korántsem egységesek, hogy mennyiben képesek a digitális város fogalmát meghaladva egy szélesebb értelemben véve vett innovatív megközelítés felé mozdulni el. Így Érd, bár „városüzemeltetés és irányítás hatékonyságának" általában véve vett javításáról ír, az Okos Város (T20) célt továbbra is a Digitális Érd (A6) átfogó célnak rendeli alá. (Érd, 2022:27) Némiképp árnyaltabban fogalmaz Pécs FVS dokumentuma, amelynek esetében a „digitális átállás elérése és a digitális alrendszerek integráltságának megteremtése" már csak „alapfeltétele" marad a „SMART CITY: új városirányítási modell és üzemeltetési rendszer" (R15 cél) megteremtésének. (Pécs, 2022:374) Végül Eger a H2 horizontális cél keretei között már egyértelműen megkülönbözteti egymástól a „digitális technológiai" és „szervezeti" megoldásokat, ami tulajdonképpen legitimálja a menedzsment szélesebb értelemben vett innovatív városfejlesztési törekvéseit is (Eger, 2022: 293).

Utoljára hagytam Kecskemét FVS dokumentumának városfejlesztési céljait. Korábban már bemutattam, hogy a város explicit okosváros-definíciójában nem szerepel a digitalizáció fogalma. A konkrét városfejlesztési célok elemzése rámutat, hogy Kecskemét az (okos) fenntartható város fogalmának értelmezése során valóban leválasztja a „digitális" (itt: az IKT-megoldásokra fókuszáló) város fogalmáról az „okos" (itt: menedzsmentközpontú) várost. A digitális átállás ennek megfelelően ugyan jelen van Kecskemét FVS dokumentumában, de csupán az egyik tematikus cél – „a zöld- és digitális átállást szolgáló szervezeti, pénzügyi és infrastrukturális innovációk támogatása" (Tc15) – részelemeként. Az okos fenntartható városfejlesztés szempontjából leginkább hangsúlyosabb horizontális célok között viszont a digitalizáció már egyáltalán nem bukkan fel: a Hc3 horizontális cél e helyett az oktatáshoz és a szemléletformáláshoz kapcsolja az „intelligens fejlődés feltételeinek a megteremtését". (Kecskemét, 2022b:36) Ezáltal Kecskemét – a vizsgált FVS dokumentumok között példátlan módon – inkább alábecsülni látszik az IKT-megoldások szerepét az Ipar 4.0 időszak (okos) fenntartható városfejlesztésében.

Konklúzió

Tanulmányom korábbi szakaszában feltettem a kérdést: egy konstruktivista (az alárendelt szintek aktív részvételét hangsúlyozó) vagy egy kritikai (a hatalmi relációkra dominanciáját sugalló) megközelítés alkalmazása tekinthető-e célravezetőbbnek az (okos) fenntartható város fogalmára összpontosító diskurzuselemzés során? Úgy vélem, a hazai FVS dokumentumok elemzése, illetve az uniós és tagállami szintű fejlesztéspolitikai kontextusba helyezésük rámutatott, hogy erre a kérdésre nem adható egyértelmű válasz. A kritikai megközelítés ellen szól, hogy a hatalmi centrumokként értelmezhető felsőbb szintek – az EU, illetve Magyarországon a kormányzati szint – nem csak hogy nem közvetít világos elvárásokat az alárendelt szintek felé, de ő maga sem köteleződik el egyértelműen az (okos) fenntartható város egyik vagy másik felfogása mellett. Uniós szinten az EU-Kézikönyv menedzsmentközpontú felfogása szöges ellentétben áll az Új Lipcsei Charta – valamint az Európai Zöld Megállapodás – technológia- és szolgáltatásközpontú szemléletével. A hazai (okos) fenntartható városfejlesztési diskurzus alapvető dokumentumának tekinthető PM-Kézikönyv pedig egy olyan vitatható sikerű kísérletként értékelhető, ami konszenzust próbál teremteni a meglehetősen ellentmondásos uniós diskurzus, valamint a hazai fejlesztéspolitika Lechner-Útmutatóban fellelhető – az okos megoldások öncél-jellegű értelmezéséhez túlságosan is erős szálakkal kötődő – okosváros-fogalmai között. Ez a zavaros helyzet elvben azt is jelenhetné, egyértelmű iránymutatás hiányában a helyi szintnek megfelelő mozgástere marad arra, hogy aktív módon alakítsa-formálja az (okos) fenntartható város jelentését. A magyarországi FVS dokumentumok empirikus elemzése azonban rávilágít arra, hogy egy ilyen konstruktivista megközelítésnek is megvannak a maga korlátjai: a vizsgálat alá vont 21 FVS dokumentum többségére a kormányzati szint implicit elvásásaihoz valamivel közelebb álló technológia- és szolgáltatásközpontú okosváros-megközelítés elfogadása volt jellemző. A kisebbségbe szorult ellenpéldák fényében persze ez az implicit alkalmazkodási kényszer a 2010 után Magyarországon is domináns pozícióba jutó neo-weberi (re)centralizációs törekvések (Kákai és Vető, 2019:24) közepette sem tekinthető abszolútnak, és a jövőben realizálandó fenntartható városfejlesztési projektek esetében a helyi érdekek érvényesítése talán még kifejezettebbé válhat. De ennek a sejtésnek az igazolása már a kutatás folytatásának egy lehetséges irányát jelöli ki.

A TKP2021-NKTA-51 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a TKP2021-NKTA pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Jegyzetek

[1] A Lechner-útmutató Okos városfejlesztési modell kialakításának irányelvei között szereplő Fenntarthatóság alfejezet első mondata kifejezetten leszögezi, hogy „a társadalmi és környezeti értelemben vett fenntarthatóság mellett a gazdasági fenntarthatóság kiemelt fontosságot élvez az okos település stratégiák megalkotása során", majd pedig az alfejezet tovább szakaszai kizárólag a megvalósítandó projektek finanszírozási problémáira összpontosítanak. (Miniszterelnökség, 2017:12)

[2] Baja, Dunaújváros, Győr, Miskolc, Zalaegerszeg kivételével tehát összesen 20 megyei jogú város + Budapest tartozik ebbe a csoportba.

[3] A hazai városok (okos) fenntartható teljesítményének jövőbeli méréséhez megfelelő kiindulópontot adhat Sikos T. Tamás és Szendi Dóra 2020-2021-es adatokon alapuló empirikus vizsgálata. (Sikos és Szendi 2023)

Felhasznált irodalom

Abonyiné Palotás Jolán (2007): *Infrastruktúra*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs.

Ahvenniemi, Hannele – Aapo Huovila, Aapo – Pinto-Seppä, Isabel – Airaksinen, Miirnu (2017): What are the differences between sustainable and smart cities? *Cities*, vol. *60.*, no. A, 234-245. Online: https://doi.org/10.1016/j.cities.2016.09.009

Albino, Vito – Berardi, Umberto – Dangelico, Rosa M. (2015): Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives. *Journal of Urban Technology*, *vol. 22., no. 1.,* 3-21. Online: http://dx.doi.org/10.1080/10630732.2014.942092

Árvai Anett (2022): Az okos város fogalom megjelenése a magyar közép- és nagyvárosok fejlesztési dokumentumaiban. *Földrajzi Közlemények*, vol. 146., no 1., 16-32. Online: https://doi.org/10.32643/fk.146.1.2

Baji Péter (2017): Okos városok és alrendszereik – Kihívások a jövő városkutatói számára? *Tér és Társadalom*, *vol. 31., no. 1.*,, 89-105. Online: https://doi.org/10.17649/TET.31.1.2807

Bibri, Simon E. – Krogstie, John (2017): Smart sustainable cities of the future: An extensive interdisciplinary literature review. *Sustainable Cities and Society*, vol *31.,* 183-212. Online: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2210670716304073?via%3Dihub

Buskó Tibor L. (2023a): Institutionalization of the Smart City Concept in Hungary: Results of a Discourse Analysis of Development Policy. *CEEeGov '23: Proceedings of the Central and Eastern European eDem and eGov Days,* 209-217. Online: https://doi.org/10.1145/3603304.3604074

Buskó Tibor L. (2023b): The Institutionalisation of Smart Villages and Smart Rural Development in Hungary. *Pro Publico Bono*, vol. *11., no. 3.*, 2-28. Online: https://doi.org/10.32575/ppb.2023.3.1

Cohen, Boyd (2015): The 3 Generations of Smart Cities. *Fast Company*, 8 October. Online: https://www.fastcompany.com/3047795/the-3-generations-of-smart-cities

Di Cataldo, Marco – Monastiriotis, Vassilis – Rodríguez, Andrés (2021): How 'Smart' Are Smart Specialization Strategies? *Journal of Common Market Studies*, *vol. 60., no. 5., 1272-1298. Online:* https://doi.org/10.1111/jcms.1315

European Commission (2019): *The European Green Deal. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.* European Commission. Online: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52019DC0640

European Commission. (2020). *The New Leipzig Charter. The transformative power of cities for common good. Adopted at the Informal Ministerial Meeting on Urban Matters on 30 November 2020*. European Commission.

Fási Csaba (2019): Competitiveness Studies – The Digital Preparedness of the Hungarian Public Service. *JURA*, vol. 25., no. 2., 264-274.Online: https://jura.ajk.pte.hu/JURA_2019_2.pdf#page=264

Fioretti, Carlotta – Pertoldi, Martina – Busti, Martina – Van Heerden, Sjoerdje (2020): *Fenntartható városfejlesztési stratégiák kézikönyve*. EU Science Hub.

Gee, James P. – Handford, Michael (2012): Introduction. In Gee, James P. – Handford, Michael: *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*. Routledge, London – New York, 1-6.

Gere László – Kocsis János B. (2022): Az okosváros-tervezés fejlődéstörténete kritikai megközelítésben. *Tér és Társadalom*, *vol. 36., no. 4., 108-129.* Online: https://doi.org/10.17649/TET.36.4.3398

Heymans, Angela – Breadsell, Jessica – Morrison, Gregory M. – Byrne, Joshua J. – Eon, Christine (2019): Ecological urban planning and design: A systematic literature view. *Sustainability*, vol. 11., no. 13.,, 1-20. Online: https://doi.org/10.3390/su11133723

International Telecommunication Union (2014): *Smart Sustainable Cities: an Analysis of Definitions, Focus Group on Smart Sustainable Cities*. International Telecommunications Union.

Janik, Agnieszka – Ryszko, Adam – Szafraniec, Marek (2020): Three Decades of Research on Smart Cities: Mapping Knowledge Structure and Trends. *Sustainability, vol. 12., no. 3., 1-39. Online:* https://doi.org/10.3390/su12030779

Kákai László – Vető Balázs (2019): Állam vagy/és önkormányzat? Adalékok az önkormányzati rendszer átalakításához. *Politikatudományi Szemle*, *vol. 28., no. 1.*, 17-41. Online: https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.1.17

Kőszegfalvi György (1991): *Települési infrastruktúra*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lehtonen, Markku (2004): The environmental-social interface of sustainable development: capabilities, social capital, institutions. *Ecological Economics*, *vol. 49., no. 2., 199-214. Online:* https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2004.03.019

Miniszterelnökség. Térbeli Szolgáltatások Igazgatóság (2017): *Okos Város Fejlesztési Modell Módszertani Útmutató*. Lechner Tudásközpont, Budapest.

Mora, Luca – Gerli, Paolo – Ardito, Lorenzo – Petruzzelli, Antonio M. (2023): Smart city governance from an innovation management perspective: Theoretical framing, review of current practices, and future research agenda. *Technovation,* vol. 123., no. May, 1-24. Online: https://doi.org/10.1016/j.technovation.2023.102717

Nilssen, Maja (2018): To the smart city and beyond? Developing a typology of smart urban innovation. *Technological Forecasting and Social Change*, *vol. 142., no. May., 98-105. Online:* https://doi.org/*10.1016/j.techfore.2018.07.060*

Pénzügyminisztérium, Regionális Fejlesztési Programok Irányító Hatósága (2021): *Fenntartható Városfejlesztési Stratégia Módszertani Kézikönyve 2021-2027*. MKB Consulting Zrt., Budapest.

Phillips, Nelson – Hardy, Cynthia (2002): *Discourse Analysis – Investigating Processes of Social Construction*. SAGE Publications.

Popova, Yelena (2020): Economic or financial substantiation for smart city solutions: a literature study. *Economic Annals – XXI*, vol. 183., no. 5-6, 125-133. Online: https://doi.org/10.21003/ea.V183-12

Sharifi, Ayyoob – Allam, Zaheer – Feizizadeh, Bakhtiar – Ghamari, Hessam (2021): Three decades of Research of Smart Cities: Mapping Knowledge Structure and Trends. *Sustainability, vol. 13., no.* 13., 1-23. Online: https://doi.org/10.3390/su13137140

Sikos T. Tamás – Szendi Dóra (2023): A hazai megyei jogú városok gazdasági és környezeti fenntarthatóságának mérése, 2020-2021. *Területi Statisztika*, *vol. 63., no. 1., 88-124. Online: https://doi.org/10.15196/TS630104*

Toli. Angeliki M. – Murtagh, Niamh (2020): The Concept of Sustainability in Smart City Definitions. *Frontiers in Built Environment*, *vol. 6., no.* 77., 1-10. Online: https://doi.org/10.3389/fbuil.2020.00077

Van Dijk, Teun A. (1993): Principles of critical discourse analysis. *Discourse and Society*, *vol. 4., no. 2.,* 249-283. Online: https://doi.org/10.1177/0957926593004002006

Jogszabályok

314/2012. (XI. 8.) Korm. rend. a településfejlesztési koncepcióról, az integrált településfejlesztési stratégiáról és a településrendezési eszközökről, valamint egyes településrendezési sajátos jogintézményekről

Az Európai parlament és a Tanács 1301/2013/EU rendelete (2013. december 17.) az Európai Regionális Fejlesztési Alapról és a „Beruházás a növekedésbe és munkahelyteremtésbe" célkitűzésről szóló egyedi rendelkezésekről, valamint az 1080/2006/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről

256/2021. (V. 18.) Korm. rend. a 2021–2027 programozási időszakban az egyes európai uniós alapokból származó támogatások felhasználásának rendjéről

Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/1058 rendelete (2021. június 24.) az Európai Regionális Fejlesztési Alapról és a Kohéziós Alapról

Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/1060 rendelete (2021. június 24.) az Európai Regionális Fejlesztési Alapra, az Európai Szociális Alap Pluszra, a Kohéziós Alapra, az Igazságos Átmenet Alapra és az Európai Tengerügyi, Halászati és Akvakultúra-alapra vonatkozó közös rendelkezések, valamint az előbbiekre és a Menekültügyi, Migrációs és Integrációs Alapra, a Belső Biztonsági Alapra és a határigazgatás és a vízumpolitika pénzügyi támogatására szolgáló eszközre vonatkozó pénzügyi szabályok megállapításáról

Békéscsaba MJV Önkormányzata (2022): *Békéscsaba és térsége fenntartható városfejlesztési stratégiája 2022-2027. Draft/ Egyeztetési változat*. HBH Stratégia és Fejlesztés Kft.

Budapest Főváros Önkormányzata (2022): *Otthon Budapesten. Integrált Településfejlesztési Stratégia (FVS). Tartalmi Kiegészítés*. Budapest Főváros Önkormányzata.

Debrecen MJV Önkormányzata (2022): *Debrecen Megyei jogú Város Fenntartható Városfejlesz*tési stratégiája 2021-2027. *Stratégia*. *Társadalmiasítási verzió.* EDC Debrecen Nonprofit Kft.

Eger MJV Önkormányzata (2022): *Eger Megyei jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégiája 2021-2027.Megalapozó dokumentum, Helyzetértékelés és Stratégiai célrendszer munkarészek. Munkaközi Egyeztetési Változat 2.0*. Eger MJV Önkormányzata – Pro Régió Nonprofit Kft.

Esztergom MJV Önkormányzata (2022): *Esztergom Megyei jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégia 2021-2027*. Enrawell Consulting Kft.. 2022. július 28.

Érd MJV Önkormányzata (2022): Érd Megyei jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégiája. *Stratégiai munkarész*. Pro Régió Ügynökség. 2022. július.

Hódmezővásárhely MJV Önkormányzata (2022): *2030 Hódmezővásárhely. Generációk jövője az Alföldön. Fenntartható Városfejlesztési stratégia 2021-2030*. EX ANTE Tanácsadó Iroda Kft.

Kaposvár MJV Önkormányzata (2023): *Kaposvár Fenntartható Városfejlesztési Stratégiája 2021-2027*. Trenecon Kft.

Kecskemét MJV Önkormányzata (2022a): *Kecskemét Megyei jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégiája 2021-2027. I. Kötet. Megalapozó Munkarész*. Kecskeméti Városfejlesztő Kft. – MKB Consulting Zrt.

Kecskemét MJV Önkormányzata (2022b): *Kecskemét Megyei jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégiája 2021-2027. II Kötet. Stratégiai Munkarész*. Kecskeméti Városfejlesztő Kft. – MKB Consulting Zrt.

Nagykanizsa MJV Önkormányzata (2022): *Nagykanizsa Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégia 2021-2027. Közgyűlési előterjesztésre előkészített változat.* EX ANTE Tanácsadó Iroda Kft.

Nyíregyháza MJV Önkormányzata (2022): *Nyíregyháza Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégia 2021-2027.* Municipality City of Nyíregyháza.

Pécs MJV Önkormányzata (2022): *Pécs Megyei jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégia 2021-2027*.Ex Ante tanácsadó Iroda Kft.

Salgótarján MJV Önkormányzata (2022): *Salgótarján Megyei jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégiája 2021-2027. Egyeztetési Munkaváltozat.* Megérti Kft.

Sopron MJV Önkormányzata (2022): *Nyíregyháza Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégia 2021-2027. Társadalmiasítási* változat. Grants Europe Consulting.

Szeged MJV Önkormányzata (2022): *Szeged Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégia 2021-2027.* Municipality City of Szeged.

Szekszárd MJV Önkormányzata (2022): *Szekszárd Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégia 2021-2027.* EX ANTE Tanácsadó Iroda Kft.

Székesfehérvár MJV Önkormányzata (2022): *Székesfehérvár Megyei jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégiája 2021-2027. II. kötet. Stratégiai rész*. Dévelmal Kft.

Szolnok MJV Önkormányzata (2022): *Fenntartható Városfejlesztési stratégiája 2021-2027. Szolnok Megyei Jogú Város és Térsége. 1.0. verzió.* Szolnoki Városfejlesztő Nonprofit Zrt.

Szombathely MJV Önkormányzata (2022): *Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégia 2021-2027.* Pannon Gazdasági Hálózat Egyesület.

Tatabánya MJV Önkormányzata (2022): *Taatabánya Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégia 2021-2027.* EX ANTE Tanácsadó Iroda Kft.

Veszprém MJV Önkormányzata (2022): *Veszprém Megyei jogú Város Fenntartható Városfejlesztési stratégiája 2021-2027*. Hétfa Kutatóintézet és Elemző Központ.

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 89–105., DOI: 10.24307/psz.2024.0808

Pintér Tibor – Dobó Róbert

Ukrajna EU-s csatlakozásának lehetséges hatásai

Potential Effects of Ukraine's Accession to the EU

Összefoglalás

Az Európai Tanács 2023 decemberi döntése értelmében az Európai Unió a csatlakozási tárgyalásokat elkezdhette Ukrajnával és Moldovával is. A tanulmány első részében Ukrajna intézményesített kapcsolatfelvételének és az EU-hoz való közeledésének legfontosabb mérföldkövei kerülnek bemutatásra. Munkánkban azt is vizsgáljuk, hogy milyen jóléti, integrációs értettségi és regionális különbségi folyamatok fémjelzik Ukrajna potenciális EU-s csatlakozását. Ukrajna esetében az igencsak alacsony életszínvonal, valamint a jelentős korrupció és az állandósult társadalmi-gazdasági válság is nehezíti a csatlakozás lehetőségét, nem beszélve a ma is tartó háborús konfliktusról Oroszország és Ukrajna között, valamint a kisebbségek helyzetét sem tarthatjuk megfelelőnek. A tanulmány fő megállapítása, hogy nem tudunk olyan aspektust találni, amely azt támasztaná alá, hogy Ukrajna érettnek mutatkozik az uniós tagságra. A vizsgálat eredményeit diagramokkal és táblázatokkal mutatjuk be.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F02, F50
Kulcsszavak: integráció, geopolitika, etnikai különbségek, korrupció

Summary

The European Council decision of December 2023 allowed the European Union to start accession negotiations with Ukraine and Moldova. In the first part of this paper, the main milestones in Ukraine's institutionalized engagement and rapprochement with the EU

Dr. Pintér Tibor PhD, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Közgazdaságtudományi Intézet, Közgazdaságtudományi és Üzleti Tudományok Tanszék (pinter.tibor@uni-bge.hu); Dr. Dobó Róbert, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem (dobo.robert@uni-bge.hu).

are presented. An important question that may arise is what additional budgetary burden would be created by the accession of our north-eastern neighbor to the European Union. Several scenarios can be envisaged on this issue. Moreover, the costs of post-war reconstruction are also difficult to calculate and, by their nature, cannot really be accommodated within the EU's current spending structure. In Ukraine's case, the very low standard of living, as well as the high level of corruption and the persistent socio-economic crisis, make accession difficult, not to mention the ongoing war between Russia and Ukraine, and the situation of minorities. The main finding of the study is that we cannot find any evidence that Ukraine is ready for EU membership. The results of the study are presented in the form of charts and tables.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F02, F50
Keywords: integration, geopolitics, ethnic conflicts, corruption

---

Bevezetés

Az Európai Tanács 2023 decemberi döntése értelmében az Európai Unió a csatlakozási tárgyalásokat elkezdhette Ukrajnával és Moldovával is. Ukrajna a korábban megszokott ütemezésnél gyorsabban jutott hozzá a tagjelölti státuszhoz, főleg amennyiben figyelembe vesszük, hogy az úgynevezett nyugat-balkáni államok esetében ez mennyi időt ölelt fel. Így sem várható természetesen az, hogy gyorsan az Európai Unióhoz csatlakoznak az ukránok. A tagság perspektíváját kezdetben nem nyújtó keleti partnerség keretrendszere alakult át Ukrajna és Moldova esetében tagjelölti minőséggé. Ez jelentős mértékű átalakulásra utal az Európai Unió külkapcsolati politikájában, amelyet csak szélesebb kitekintésben érthetünk meg. Fontos kérdésként merülhet fel, hogy milyen pótlólagos költségvetési terhet jelentene északkeleti szomszédunk felvétele az Európai Unióban. Többféle forgatókönyv alkalmazása elképzelhető ebben a kérdésben. A háború utáni újjáépítés költségei pedig szintén nehezen kalkulálhatóak és természetük miatt nem is igazán helyezhetőek el az EU eddigi kiadási szerkezetében. Mindezen túl arra is érdemes kitérni, hogy valójában az EU keleti tagállamaival összevetve, de akár Oroszország gazdasági adataival összehasonlítva Ukrajna milyen életszínvonalat és globális integrációs érettséget mutat? Ezekből az adatokból, megnyilvánuló tendenciákból is lehet következtetéseket levonni a csatlakozási folyamatot illetően.

Egy ország belső területi tagoltságával, regionális különbségeivel együtt csatlakozik az európai integrációhoz, ezért egy olyan, európai léptékben óriási területű ország esetében, mint Ukrajna, kifejezetten fontosnak tarthatjuk a regionális különbségek elemzését. Az eredmények arra engednek következtetni, hogy igen jelentős regionális felzárkóztatási támogatások lehetnek szükségesek a későbbiekben. Mindezen tényezők mellett is bizonyos megállapítások tehetőek az ukrán EU-csatlakozás körülményeit illetően, ezek olvashatóak a tanulmányban.

Az intézményesített kapcsolatfelvétel alakulása az EU és Ukrajna között

Az Európai Unió és Ukrajna közötti kapcsolatok kialakulása fejlettebb, intézményesültebb formában az EU-s szomszédságpolitika létrejöttéhez köthető. A keleti partnerséget tekinthetjük az európai szomszédságpolitika keleti országokra vonatkoztatott dimenziójának. Az EU a keleti partnerség keretében keleti szomszédjaival együttműködést célzott meg annak érdekében, hogy politikai társulás és a lehető legnagyobb fokú gazdasági integráció valósuljon meg a felek között (Losoncz, 2011). 2008-as előkészítési szakaszt követően 2009 óta működik a keleti partnerség, eredetileg az alábbi kelet-európai országok részvételével: Örményország, Azerbajdzsán, Grúzia/Georgia, Moldova, Ukrajna, Fehéroroszország. Oroszország speciális státuszt kapott a kezdetekben: stratégiai partnerségi országnak nevezték (Ballieu, 2023). Napjainkban Fehéroroszország státuszát felfüggesztették, a többi ország viszont mindmostanáig a keleti partnerség hatálya alá tartozik. Ennek azért van jelentősége, mert eredetileg az uniós tagság perspektívája nélküli, szoros gazdasági, politikai együttműködés lett volna a cél ezen EU-s külpolitikai instrumentum kapcsán. Ettől azonban később a felek eltekintettek, ma ugyanis Moldova és Ukrajna is EU-tagjelölti státuszt élvez, Grúzia pedig igen közel áll ehhez a státuszhoz a 2024-es esztendő elején.

Mindezek mögött elsősorban az orosz-ukrán viszony elmérgesedése húzódik meg (Petrov, 2023). Ez a döntés természetesen úgy is értelmezhető, hogy a külső kapcsolatrendszerhez kapcsolódó status quo-t rúgta fel az EU Oroszország agressziója okán. Külön figyelmet érdemelnek a nyugat-balkáni országok, legfőképpen Szerbia jóval régebbtől fennálló uniós tagsági tervei, mivel egy ilyen döntés csökkentheti a reformhajlandóságot a tagjelöltnél (Fouéré, 2022). Törökország esete pedig még inkább elgondolkodtató: 1987-ben kérte a kis-ázsiai állam akkor még az EGK-hoz való csatlakozását, 1999 óta pedig az EU tagjelölt országának minőségében jelenik meg, valószínűtlen azonban, hogy Ukrajna előtt lépjen be az EU-ba (Szigetvári, 2020.) Ezek a tények azt sugallják, hogy nem feltétlenül meritokratikus elvek érvényesülnek az EU-s bővítés esetén, hanem aktuális, akár globális szintű politikai szerepeket érintő geopolitikai szempontok, ahol bizonyos új helyzetek nagyon jelentős változásokat is okozhatnak (Miszlivetz, 2022), növelve a bizonytalanságot és az Európai Uniót övező hitelességi deficitet.

Jelentős külső hatásnak kellett érvényesülnie tehát ahhoz, hogy az Európai Unió ténylegesen megfontolja Ukrajna felvételét az EU-ba. Mindez a 2013-as majdan forradalom és a 2014-es katonai cselekmények után valósult meg, ezek az események egy új pályára terelték a kapcsolatokat az érintett felek között. 2014-ben az Európai Unió és Ukrajna társulási megállapodást írt alá, amely dokumentum, az EU és Ukrajna közötti szerződéses kapcsolatok fejlődésének új szakaszát jelentette, amelynek célja a politikai társulás és a gazdasági integráció mélyítése volt (Petrov – Holovko-Havrysheva, 2023). Ez a dokumentum még nem tartalmazta az EU-s tagság perspektíváját, de a forradalmi cselekményeket kiváltó politikai döntést ellensúlyozta. Az ezt követő években egyre nagyobb dinamikát nyert északkeleti szomszédunk és az Európai Unió közötti kapcsolatok fejlődése (Umland, 2023), ennek mérföldköveit tartalmazza az alábbi táblázat.

Az Európai Unió Tanácsa hivatalos oldala szerint az Ukrajnával kötött vízumkönnyítési és visszafogadási megállapodások 2008-ban léptek hatályba, ez egy újabb vetülete a kétoldalú kapcsolatoknak. Még ugyanebben az évben megkezdődött a vízumpárbeszéd is a felek között. A Bizottság 2016. április 20-án javaslatot terjesztett elő arra irányulóan, hogy az ukrán állampolgárok vízummentesen utazhassanak be a schengeni övezetbe. A Tanács és az Európai Parlament 2017. február 28-án megállapodott erről a javaslatról. A Tanács 2017. május 11-én vízumliberalizációs rendeletet fogadott el, amelynek értelmében az ukrán állampolgárok bármely 180 napos időszakban legfeljebb 90 napra vízummentesen utazhatnak az Európai Unióba (Európai Unió Tanácsa hivatalos weboldala).

1. táblázat: Ukrajna Európai Unióhoz való közeledésének főbb mérföldkövei 2014-et követően

Dátum	**Mérföldkő**
2017. június	A vízumkönnyítési és visszafogadási megállapodások hatályba lépnek.
2017. szeptember	A társulási megállapodás és a szabadkereskedelmi övezet egyezmény hatályba lépése.
2022. február	Röviddel az orosz támadás kezdete után Ukrajna uniós tagságért folyamodik, beadva a tagfelvételi kérelmet.
2022. június	Az Európai Bizottság javasolja a tagjelölti státusz megadását Ukrajna számára.
2022. június	Az Európai Tanács megadja a tagjelölti státuszt Ukrajna számára.
2023. február	Az Európai Bizottság jelentése olvasható az ország (Ukrajna) uniós vívmányokhoz (acquis communautaire) való igazodás állapotáról.
2023. június	A Bizottság szóbeli tájékoztatása a Tanácsnak a 7 lépésben elért eredményekről Ukrajna ügyében.
2023. november.	A Bizottság a csatlakozási tárgyalások megkezdését javasolja Ukrajnával. Ukrajna első alkalommal szerepel a bővítési csomagban szereplő jelentésekben.
2023. december	Az Európai Tanács a csatlakozási tárgyalások megkezdéséről dönt.

Forrás: Saját szerkesztés az Európai Bizottság hivatalos oldala alapján https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/european-neighbourhood-policy/countries-region/ukraine_en (letöltve: 2024.02.02.)

Geopolitikai, történeti adalékok Ukrajna potenciális EU-s integrációja kapcsán

Amennyiben az Európai Unióra úgy tekintünk, mint a nyugati civilizációs erőtér egy fontos szereplőjére Huntington (2019) nyomán, akkor e tekintetben nem lepődhetünk meg az Európai Unió, főképpen a Bizottság, mint szervezeti egység gyors reakcióján. Kissinger Világrend című könyvében (2020) ugyanis kifejti, hogy jelen korunk világrendjének egy fontos eleme a következő: országok megállapított határait nem lehet átrajzolni, vagy csak nagyon indokolt esetekben. Erre számtalan példát találunk a közelmúlt európai történelmében is: Koszovó autonóm régiója volt Jugoszláviának, ezért kiválhatott Szerbiából (bár viták övezték és nincs

egyetértés státuszáról), de nem egyesülhet Albániával, márpedig etnikai alapja lenne; a Boszniai Szerb Köztársaság nem egyesülhet Szerbiával, márpedig etnikai alapja lenne, Székelyföld nem kaphat területi autonómiát, márpedig etnikai alapja lenne… Úgy értékelhetjük, hogy azok az etnikai alapú térségbeli problémák, amelyeknek valamilyen szintű megoldása a hajdani Jugoszlávia esetében már a rendezés irányába elmozdult, csak most kezd kiéleződni Ukrajnában, Moldovában, valamint a Baltikumban is. Kérdéses, hogy milyen eszközökkel találnak a felek megoldást a helyzetre.

Ukrajna esetében ismerjük, hogy a keleti országrészben és a Krím-félszigeten jelentős oroszajkú kisebbség, jobban mondva a félszigetre vonatkozóan többség él (Andrékó, 2022), ezért etnikai alapon indokolt lehet egyes területeknek Oroszországhoz való csatolása. Arról nem is beszélve, hogy amennyiben az ukrán népszámlálási adatok esetében nem az etnikai hovatartozást, hanem az anyanyelvhasználatot vesszük alapul, akkor sokkal jelentősebb az oroszajkúak aránya a félszigeten és Ukrajna minden megyéjében (megyének vagy területnek fordítjuk az oblast-okat). Mivel az ukrán etnogenezis egyértelműen nyelvi alapokon áll – nem vallási alapokon – ezért felvetődik a kérdés, hogy melyik adatot érdemes közvetlenül érvényesíteni?

A jelenleg is zajló háborúban azonban nem kizárólag a Krím-félsziget területi hovatartozása vitás, hanem a délkelet-ukrajnai területek jelentős részének hovatartozása is. Ezen területek nem mindig tartoztak az ukrán államiság területeihez, hivatalosan csak 1922 után. Ukrajnára egyébként is jellemző a nagymértékű területi változás, gyarapodás dinamikája, amely különösen a szovjet időkben gyorsult fel: 7 jelenlegi ukrán megye, a Krím-félsziget és Galícia, valamint Kárpátalja is ebben a korszakban került Ukrajnához (Kravchenko, 2022).

A Szovjetunióban végül azonban Ukrajna szövetségi tagállamként a ma a nemzetközi jog által biztosított területével szerepelt, amely azonban függetlenedése után etnikai alapú területi vitákat váltott ki. Nem túlzó azt állítani, hogy amennyiben Oroszország egy esetleges békemegállapodás után területi nyereségre tenne szert, akkor a jelen világrend egy fontos pillére gyengülne meg. Ilyen alapon indokoltnak tarthatjuk az EU és az Egyesült Államok rendkívül erőteljes szerepvállalását a konfliktusban. Ezt tarthatjuk az elsődleges nagypolitikai oknak az egyértelmű és gyors akciók kapcsán.

Érdemes arra is utalást tennünk, hogy a sokáig világrendalakító nyugati civilizáció hosszabb távon rögzült keleti határa Huntington szerint a Baltikumtól a Kárpátokon keresztül húzódó vonala, amely aztán Bosznia-Hercegovina határain át Albánia északi részéig tart (Huntington, 2023:258). Ennek azért van jelentősége, mert már Bulgária és Románia EU-ba való felvételével is túlterjeszkedett a civilizációs határain a Nyugat, Ukrajna esetében pedig ezt a tevékenységét tovább vinné, úgy, hogy minden eddiginél jobban látszanak globális gyengülésének jelei (Pintér et al., 2023).

Huntington Ukrajna esetében potenciális veszélyforrást látott már a 90-es években is, azonban nem gondolta reálisnak a háborús veszélyt Ukrajna sorsát illetően. A legvalószínűbb forgatókönyvnek azt tartotta, hogy az ország békés úton 2 külön entitássá fog válni kulturális határa mentén. Ukrajna keleti területei véleménye szerint egyesülni fognak Oroszországgal. Nagyon egyszerűen az Ukrajna politikai választásai során megnyilvánuló kettősségében vezette le a hasadás alapjait. Ennek a kettősségnek természetesen történelmi alapjai vannak.

Ukrajna egy másik valószínű huntingtoni forgatókönyv szerint egységes maradna. Ez az állam azonban szorosan együttműködne a későbbiekben Oroszországgal. Egy potenciális háborús konfliktus lehetőségét is vázolta Huntington a könyvében, ennek kis esélyt jósolva. Ukrajna háborús szétválasztása legnagyobb akadályaként Huntington a kulturális hasonlóságokat nevezi meg, a következőképpen fogalmaz a 271. oldalon: *„Ha a civilizáció tényleg számít, akkor Ukrajna és Oroszország között nem valószínű egy erőszakos konfliktus kirobbanása. Mindkettő szláv, túlnyomórészt ortodox állam, népeik évszázadok óta együtt élnek, gyakoriak a vegyes házasságok. A vitát kirobbantó problémák és a szélsőségesek nyomása ellenére a vezetők mindkét oldalon komolyan és nagyrészt sikeresen munkálkodtak azon, hogy mérsékeljék a feszültséget."*

Ugyanakkor Huntington könyvének 42. oldalán John Mearsheimer gondolataira alapozva megállapítja, hogy amennyiben az államközpontú világfejlődési paradigmából vezetjük le Ukrajna és Oroszország viszonyát, akkor Ukrajna és Oroszország között elképzelhetővé válik egy biztonsági-védelmi versengés, adott esetben egy háborús konfliktus.

Mindezt Huntington kevéssé tartotta reálisnak. Utóbb úgy tűnik mégis Mearsheimer modellje volt megbízhatóbb. Utóbbi gondolkodó megérte az Ukrajna és Oroszország közötti háború kirobbanását és többször is hangot adott annak, hogy nem tartja provokáció nélkülinek Oroszország katonai lépését, hanem az Amerikai Egyesült Államok agresszív külpolitikáját teszi felelőssé háborús konfliktus kialakulásáért, amiért is a világ szinte minden részére saját demokrácia-exportját akarta érvényesíteni (Mearsheimer, 2022).

Ukrajna geopolitikai értékelése esetén tehát a következőket lehet megállapítani:

- Civilizációs értelemben nem indokolt nyugati integrációja.
- A megerősödő Oroszország egy új világrend részeként nem hajlandó Ukrajna teljeskörű nyugati integrációját elfogadni, ehhez nemzetközi támogatókat is fel tud mutatni.
- Az EU és az Egyesült Államok nem látja be, hogy valóban egy új világrend van kialakulóban, ahol nem lehet univerzálisnak tartani a reneszánszban és a felvilágosodásban gyökerező individualista értékeket, csak egynek számítanak a többi civilizáció alapértékei mellett, úgy cselekszik a két említett blokk, mintha nem történnének óriási változások a civilizációk erejében.
- Minden bizonnyal olyan kimenete lesz a konfliktusnak, amely át fogja írni a határok sérthetetlenségének tételét, ezzel precedenst teremtve más konfliktusok ilyen jellegű feloldására is.

Ukrajna integrációjának kilátásai, lehetséges költségei

Amennyiben egy új ország lesz az Európai Unió tagja, akkor számos változás keletkezik mind a belépő ország esetében, mind pedig az EU életében. A koppenhágai kritériumok meghatározzák, hogy milyen feltételek esetén kérheti egy ország felvételét az európai integrációba.

A kritériumok konkrét életszínvonalbeli, makrogazdasági feltételt nem támasztanak a belépni kívánóval szemben, a jogállamisági és értékválasztási kritériumokon túl a közösségi piacgazdasági szereplőkkel való verseny állása és a piacgazdasági szabályrendszer elfogadása szerepel az említett kritériumok között.

Mindemellett érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Ukrajna felvételével minden eddiginél alacsonyabb életszínvonalú ország válna a közösség tagjává (Subotic, 2023). Mivel bár egyre kevésbé hangsúlyosan, de a területi társadalmi-gazdasági kiegyenlítődés továbbra is szerepel az uniós célok között és a közösségi források egy jelentős része ma is ilyen alapon kerül folyósításra, érdemes megvizsgálni az ország gazdasági, életszínvonalbeli állapotát. Amennyiben csak azoknak a közép-kelet-európai országoknak a sorát vesszük alapul, amelyek 2004 után kerültek felvételre és nettó haszonélvezői az EU-s költségvetésnek, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy jelentősen ronthatja Ukrajna felvétele ezeknek az országoknak a költségvetési helyzetét. A gazdasági kalkulációk végzése során ugyanakkor a háború kirobbanása előtti adatok lehetnek elsődlegesen mérvadóak jelen helyzetünkben. Azóta minden bizonnyal sokat romlott már a makrogazdasági/jövedelmi helyzet. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az akkori adatok még Ukrajna teljes területével számoltak, jelenünkben azonban egyre reálisabb forgatókönyvvé válik a területvesztés is.

1. ábra: Az EBRD által képzett ATQ (assessments of transition qualities) értékek az átmeneti gazdaságokban (2023)

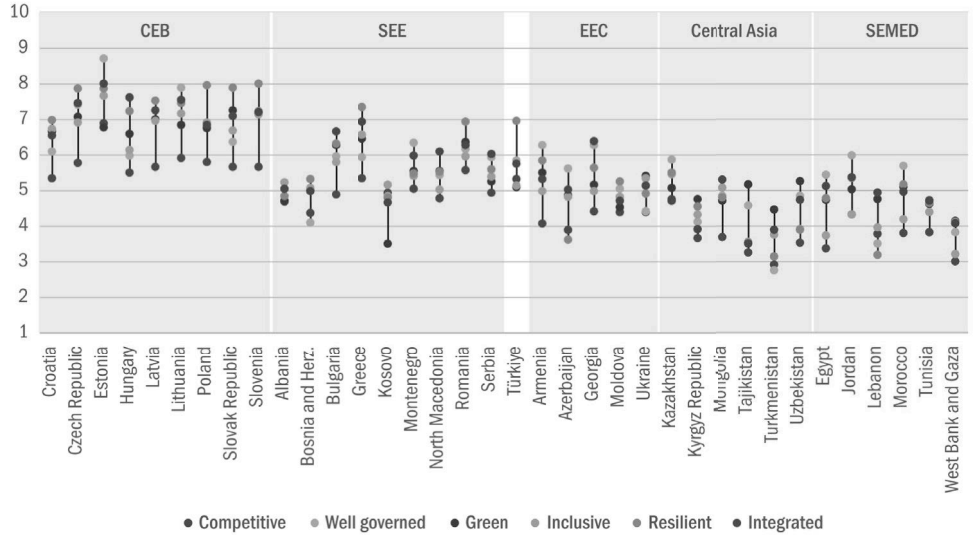

Forrás: EBRD 2023:104

Az EBRD átmeneti jelentésében (Transition Report), amely 2023-2024-re vonatkozik az úgynevezett ATQ (assessments of transition qualities – piacgazdasági átmenettel összefüggő minőségek értékelése) értékek szerinti rangsort mutatja a fenti ábra. Ukrajnát az EEC-régióba (Eastern Europe and the Caucasus) sorolják, ezen országok között is jól láthatóan az utolsók között szerepel Moldovával egyetemben. Az ATQ értékek esetében a 10-hez közeli számok jelzik, hogy a működőképes piacgazdaságok közelébe helyezhető az ország (versenyképességi, kormányzási, zöldítési, inkluzivitási, ellenállóképességi és integrációs szempontok szerint). E rangsor alapján Örményország és Grúzia is alkalmasabbnak tekinthető EU-s tagságra, mint például Ukrajna.

Kosmehl és szerzőtársai 2023-ban publikált tanulmányukban egy másik indikátor (Világbank WGI mutatója, azaz Worldwide Governance Indicators) alapján hasonló képet tártak elénk, ennek ellenére azt hangsúlyozták, hogy Ukrajna nem lóg ki lefelé a sorból. Sőt szűk 10 év alatt reálisnak tartották Ukrajna felvételét az EU-ba, mert sokszoros reformdinamikát feltételeztek a korábbi belépőkkel szemben. A tanulmány szépséghibája, hogy LibMod politikai think tank támogatta a megjelenést, amely meglehetős értékterheltséget jelent finoman fogalmazva. Erősen kételkedhetünk a vázolt reformdinamikában.

A svájci központú KOF – Konjunkturforschungsstelle – évenként publikálja az úgynevezett KOF globalizációs indexet, ezt elemzésünkben felhasználjuk a most következőkben. Az index gyakorlatilag egy 0-tól 100-ig terjedő skálán mutatja be adott országok „globalizációs fokát." Minél nagyobb az értéke, annál erőteljesebben globalizálódott, annál inkább integrálódott a globalizációs folyamatokba az ország. A mutató három nagyobb pillérből épül föl. Az egyik pillér a globalizációs folyamat gazdasági lábát írja le.

A külkereskedelmi adatokat, az FDI áramlási adatokat, tőkeáramlási mutatókat vesznek alapul számításakor. Mindezen túl a vámfalak magassága és a tőke- valamint importkorlátozás számít bele ebbe a pillérbe. A második pillér a társadalmi aspektusokat veszi számításba. Az internethasználat gyakorisága, a külföldi népesség nagysága, az olvasott újságok és könyvek darabszáma alapján számítják értékét, úgy, hogy például az országban található McDonald's éttermek száma vagy IKEA áruházak száma is növeli a mutató értékét. A harmadik pillér a politikai globalizáció elnevezést viseli. A nemzetközi szervezetekben való tagságok, az ENSZ BT misszióiban való részvétel, nemzetközi egyezmények ratifikálása és az országban levő nagykövetségek száma növeli a pillér értékét. A három kitevő vagy pillér értékeit egyenként és összesítve is nyilvánosságra hozzák minden évben, minden egyes kategóriában sorrendet is hirdetnek.

2. ábra: Ukrajna KOF index értékeinek alakulása 2000 és 2021 között

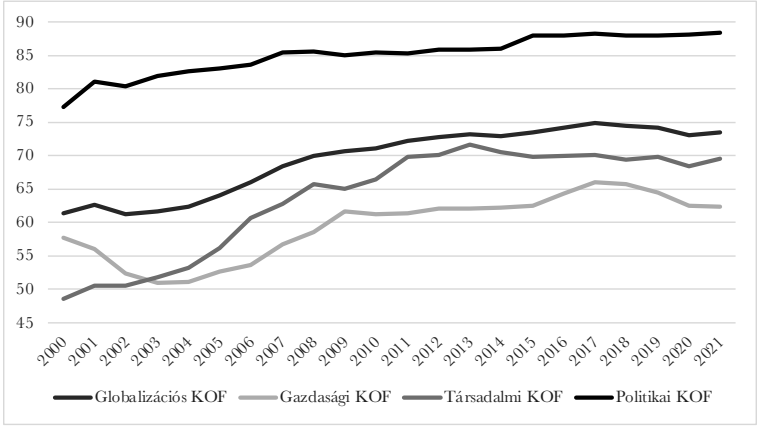

Forrás: Saját szerkesztés a KOF adatbázisa alapján

A fenti ábra azt mutatja meg, hogy az úgynevezett KOF globalizációs indexek különböző pilléreit tekintve hogyan teljesített Ukrajna a 2000 és 2021 közötti időszakban, a 2021-es adat az utolsó elérhető jelenleg. Jól látszik, hogy a vizsgált két évtizedben javulást mutatkozik mindegyik mutató és az összesített mutató esetében is. A leginkább töretlen pozitív tendencia viszont a mindvégig legmagasabb értéket mutató politikai pillérben mutatkozik meg. A társadalmi globalizáció és különösképpen a gazdasági globalizáció tekintetében 2017 után már stagnálás és csökkenés tapasztalható.

3. ábra: Ukrajna KOF index értékeinek eltérése a V4-ek országaitól 2000 és 2021 között

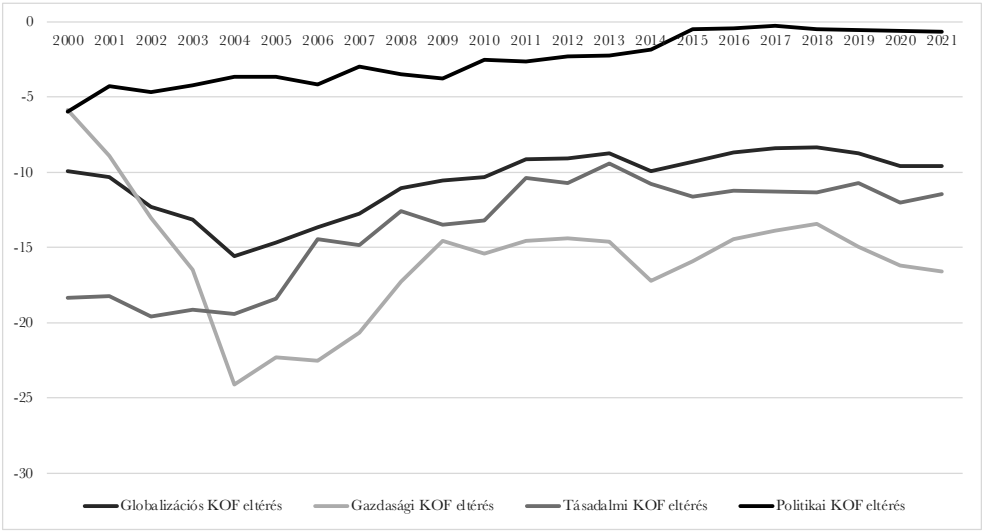

Forrás: Saját szerkesztés a KOF adatbázisa alapján

A KOF különböző pillérei tekintetében adatokat mutató második diagram pedig azt szemlélteti, hogy 2000 és 2021 között Ukrajna értékei mennyivel és milyen irányban tértek el a V4-ek átlagos adataitól. Jól láthatóan minden dimenzióban kedvezőtlenebb Ukrajna helyzete a már EU-tag V4-ekhez képest, de a gazdasági és társadalmi pillér tekintetében kifejezetten jelentős északkeleti szomszédunk lemaradása. A gazdasági folyamatok pedig inkább kedvezőtlen tendenciát mutatnak. Ukrajna geopolitikai adottságai miatt a politikai integráltság viszonylatában nem mutatkozik meg érdemi elmaradás az értékeket a visegrádiakkal összevetve.

Ezeket a folyamatokat elsőrendűnek tarthatjuk, de közvetve állnak csak kapcsolatban azzal a kérdéssel, hogy valójában mennyibe kerülhet majd Ukrajna EU-s felvétele, illetve milyen pozícióvesztéssel járna ez például a nettó haszonélvező országok számára, amilyennek Magyarország is tekinthető.

Amennyiben Ukrajna háború előtti népességét (hozzávetőleg 43.800.000 fő 2021-ben) viszonyítjuk a Baltikumtól Bulgáriáig terjedő országok köréhez, akkor nagyjából 42,5%-os lakosságsúlyt jelent Ukrajna az EU keleti felén élő országok lakosaihoz képest (101 és 104

millió közötti lakosság különböző adatsorok szerint 2021-ben). Ennek a nagy népességnek az átlagos életszínvonala pedig az EU-átlag 12 %-ára, valamint a közép-kelet-európai országok 22-23%-ára tehető, ami jelentős költségvetési többletterheket vetít előre a közösség tagjai számára.

Emerson 2023-as tanulmánya számai szerint a Magyarországhoz hasonló nagyságrendű nettó haszonélvezők 5-10 %-os egyenlegromlást tapasztalnának Ukrajna belépése kapcsán, míg Belgium vagy Finnország és a nem túl nagy népességű nettó befizetők akár 35-40 %-os egyenlegromlással is számolhatnak. A legnagyobb nettó befizető 20%-os növekményt tapasztalhatna. Mindezek arra utalnak, hogy nem egyenlő mértékben viselhetnék a pénzügyi terheket a tagállamok. Azt azonban ki kell emeljük, hogy ebben a kalkulációban nem vették figyelembe az újjáépítési költségeket, amelyek már ma is 400-700 milliárd euró körül lehetnek. Mindezen túl a Kohéziós Alap speciális szabályozása, valamint az agrártámogatások sajátos keretrendszere szintén megnehezíti a potenciális költségek előrelátását.

„Összességében Ukrajna csatlakozásának potenciális költségvetési hatása viszonylag kezelhetőnek tűnik, különösen a komolyabb politikai, biztonsági, gazdasági és demográfiai kihívásokhoz képest. Az EU költségvetése már most is jelentős előrelépést tett javaslatainak és kötelezettségvállalásainak mértékét tekintve ahhoz képest, amire Ukrajna a teljeskörű csatlakozással számíthat. Emellett a költségvetési rendszer folyamatban lévő reformjai is az egyszerűsítés felé mutatnak." Így fogalmaz a 31. oldalán az Emerson által jegyzett 2023-as tanulmány. A tanulmányban is látható egy bizonyos kalkulációs metódus, más eredményekkel. Azt azonban kiemelhetjük, hogy az 5% és 40% között mozgó költségvetési pozíció változás, amelyet a hivatkozott tanulmány emelt ki, igencsak jelentősnek és egyenlőtlennek mondhatóak, mindez igen erőteljes konfliktusokat vetít előre a politikai térben. Saját meglátásaink szerint (az egyszerű arányokra utaltunk fentebb) azonban ennél is jelentősebb terhek várhatnak az EU-ra.

Főbb makrogazdasági trendek Ukrajna és referenciatérségei között vizsgálódva

Annak ellenére, hogy nem kifejezetten az életszínvonal és a gazdasági fejlettség fejlesztése a fő célja az Európai Uniónak, mégis érdemes néhány meghatározó indikátor összehasonlító vizsgálata Ukrajna esetében. Ebben a fejezetben a reálgazdasági teljesítmény néhány mutatója kerül elemzésre. Mindezek mellett Ukrajna külfölddel fenntartott nemzetközi fizetési jellemzői is górcső alá kerülnek a munkanélküliségi ráta mellett. Végül pedig a belső regionális különbségek alapvető összefüggéseire világít rá a tanulmány e része.

A negyedik számú ábra azt mutatja meg, hogy Ukrajna egy főre eső GDP-je három referencia-entitás tekintetében mekkora részarányt képviselt 1990 és 2022 között. A három referencia: Oroszország, mint egy hasonló fejlettségű, EU-s perspektívával nem rendelkező állam; az Európai Unió mindenkori kiterjedésében az adott intervallumban; valamint a Közép-Európa és Baltikum elnevezésű országcsoport a Világbank definíciója szerint (11 közép-kelet európai EU-tagállam sorolható ide).

Jól látszik az ábrán, hogy egyik térség/ország egy főre eső GDP-jét sem érte el soha Ukrajna, de az is látszik, hogy az időszak elejéhez képest igen jelentős pozícióvesztés is végbement északkeleti szomszédunk esetében. Az elmúlt évtizedben némi visszakapaszkodás kezdődött, de valójában a kedvezőtlen tendenciát nem tudta megtörni Ukrajna – makrogazdasági életszínvonal szempontjából egy kudarcos átmenet jellemzi az államot. Kiemelendő, hogy még Oroszországgal szemben sem tudja meghaladni a 40%-os értéket sem Ukrajna, vagyis Oroszország életszínvonal tekintetében is legalább 2,5-szer fejlettebb Ukrajnánál.

4. ábra: Ukrajna egy főre eső GDP mutató aránya a három referenciával összehasonlítva, százalékban kifejezve (1990-2022)

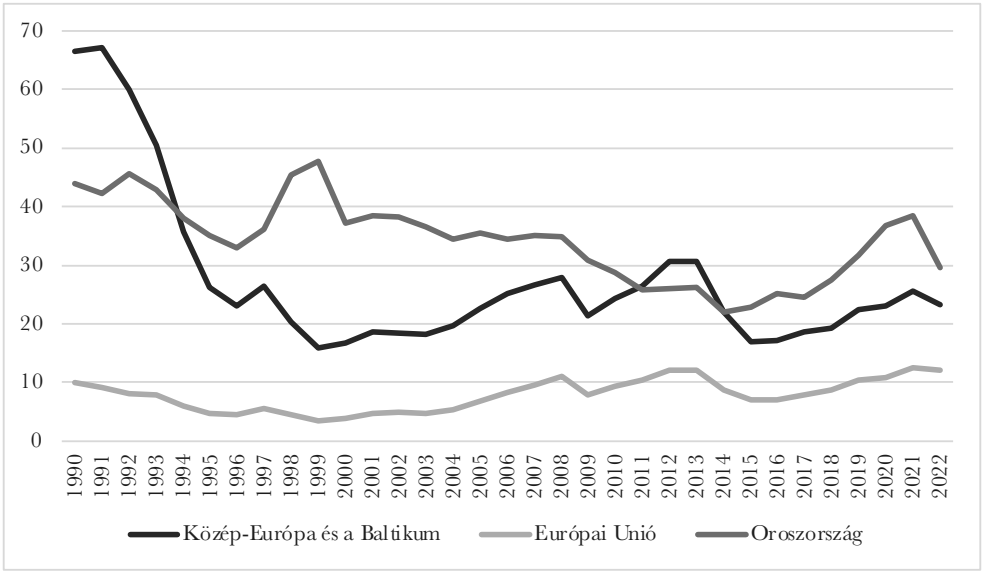

Forrás: Saját szerkesztés a Világbank adatbázisa alapján

Az ötödik számú ábra csak annyiban különbözik a negyediktől, hogy a vásárlóerő-paritáson számolt egy főre eső GDP-t veszi figyelembe ugyanazon referenciákkal és időintervallummal. A vásárlóerőparitás tényező változásai miatt itt kezdetben Közép-Európa és a Baltikum előtt szerepelt még Ukrajna, később azonban még egyértelműbb relatív pozícióvesztés jellemző rájuk.

A 6-os ábra a vizsgált négy területi entitás munkanélküliségi rátájának alakulását mutatja be 1991 és 2021 között. Itt nem relatív értékek, hanem a konkrétan publikált éves átlagos munkanélküliségi ráták láthatóak. Ebben a tekintetben nem kiemelkedően rossz Ukrajna „teljesítménye", de szemmel láthatóan kedvezőtlen itt is a folyamat irányultsága, ugyanis az időszak második felében az egyik legalacsonyabb értékről vitán felül a legmagasabb értékre ugrik a munkanélküliségi ráta. Közép-Európa és a Baltikumhoz, valamint Oroszországhoz képest hozzávetőleg kétszer akkora az ukrán munkanélküliség és az ezekhez képest kedvezőtlenebb, magasabb Európai Uniós adathoz képest is 2-2,5 százalékpontos eltérés a magasabb irányba.

5. ábra: Ukrajna egy főre eső GDP mutató aránya vásárlóerő-paritáson számolva a három referenciával összehasonlítva, százalékban kifejezve (1990-2022)

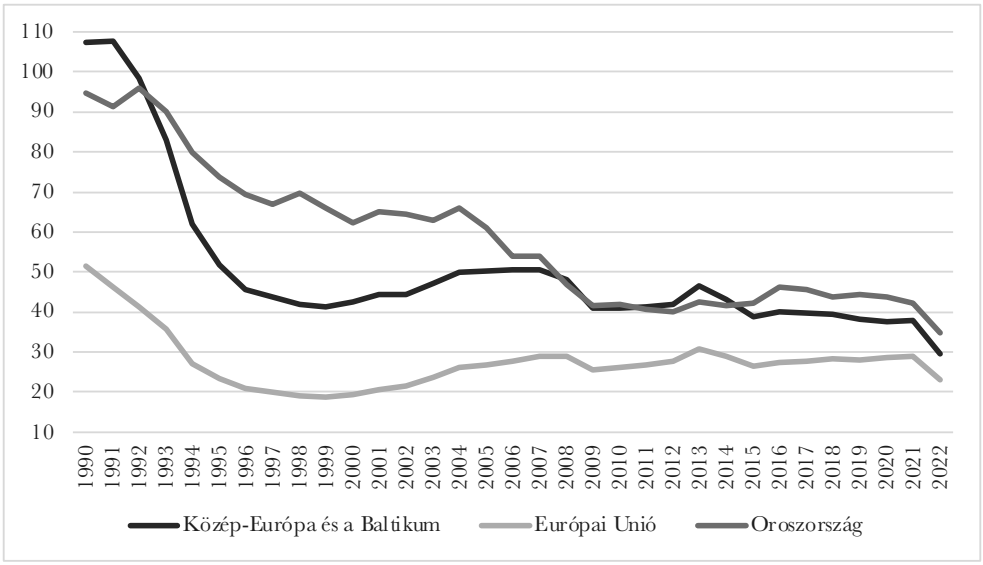

Forrás: Saját szerkesztés a Világbank adatbázisa alapján

6. ábra: A munkanélküliségi ráta értékei százalékban kifejezve 1991 és 2021 között négy vizsgált országban/régióban

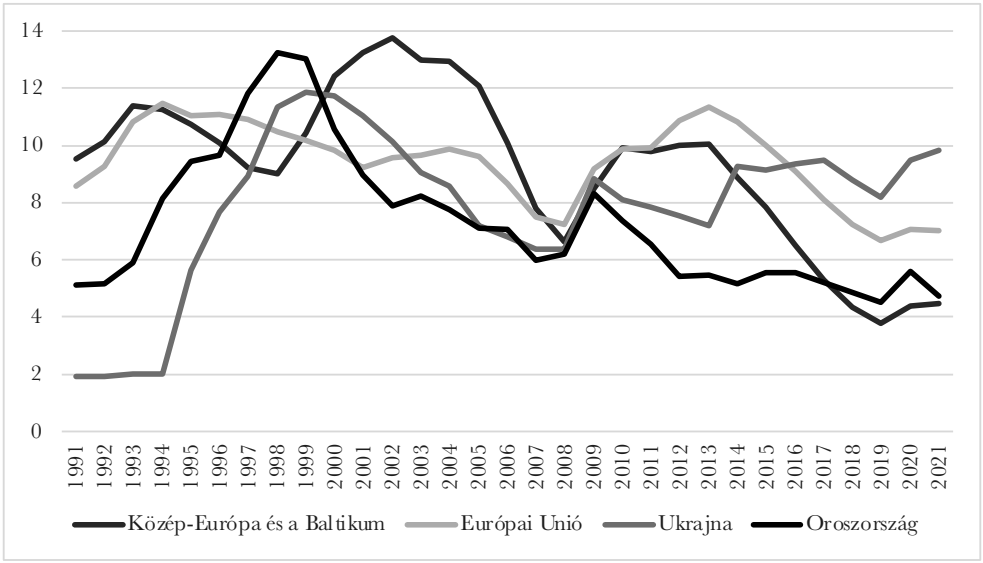

Forrás: Saját szerkesztés a Világbank adatbázisa alapján

A 7-es számú ábra csak Ukrajna és Oroszország adatsorát mutatja. Ennek az az oka, hogy a nemzetközi fizetési mérleg nem értelmezhető csak nemzetállami keretek között, azaz az EU és a 11 keleti EU-tag nem összesíthető egyszerűen. Jól látható, hogy Ukrajna adatsora természetesen inkább a negatív tartományban található a GDP-hez viszonyítva. Ez azt jelenti, hogy az áruk, szolgáltatások és a tőkeinstrumentumok együttes egyenlegét tekintve inkább deficitet halmoz fel a külfölddel szemben északkeleti szomszédunk. Ugyanez Oroszország esetében nem igaz, legfőképpen a kőolaj- és földgázexport nagy súlya miatt.

7. ábra: A nemzetközi fizetési mérleg egyenlegének alakulása a GDP százalékában Ukrajnában és Oroszországban (1994-2022)

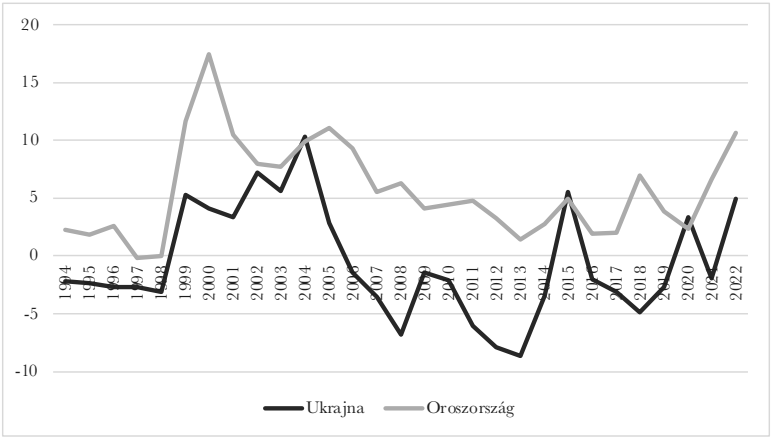

Forrás: Saját szerkesztés a Világbank adatbázisa alapján

A 8-as számú ábra már Ukrajna regionális népességi különbségeire tér ki. Érdemes főleg egy ekkora méretű ország esetében arra is rávilágítani, hogy milyen belső területi folyamatok jellemzik, mennyire tér el egyenlőtlenségek tekintetében az ország a kiegyensúlyozott területi berendezkedéstől.

A legfontosabb ukrán szubnacionális területi entitásokat megyéknek vagy területeknek szokták nevezni magyarul (oblast). Ebből 27 darab található az országban, ebből kettő a Krím-félszigeten (Szevasztopol város és a Krími Autonóm Köztársaság), amelynek azért van nagy jelentősége, mert rendkívül sok adat tekintetében ennek a kettő megyének nincs elérhető adata. A népesség tekintetében ez nem igaz, itt azonban ki kell emelnünk, hogy bár 2021-re vonatkoztatott becslés alapján készült az adatsor, de valójában a 2001-es utolsó népszámlálás tényadataiból származtatott kalkulációk alapján. Jól látszik, hogy míg egyes entitások (például a Donyecki terület, amely a legsötétebb színű) majdnem a teljes népesség 10%-át teszik ki, addig más területek ennek töredékét, adott esetben nem egészen 1%-át. A háború által közvetlenül sújtott keleti területek relatíve nagy népességsúlyt képviselnek Kijev mellett.

8. ábra: Az ukrán megyék népességének aránya Ukrajna teljes népességéhez viszonyítva (2021)

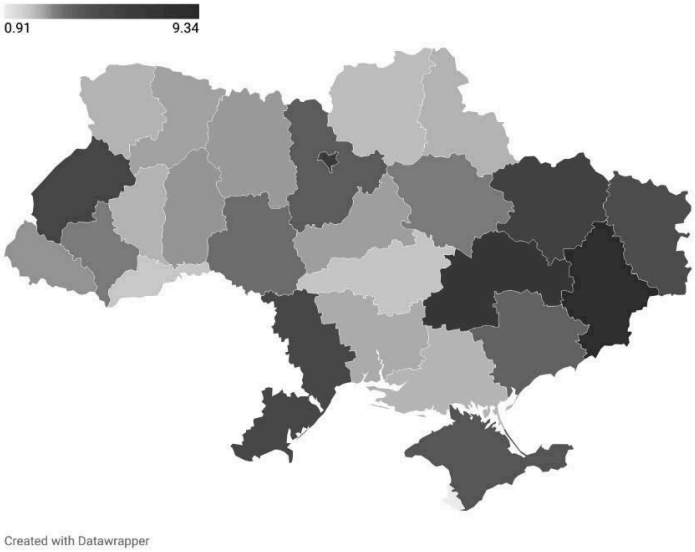

Forrás: Saját szerkesztés az Ukrán Statisztikai Hivatal adatbázisa alapján

2. táblázat: Az ukrán területek/megyék csökkenő rangsora aszerint, hogy az országos átlag hány százalékát teszik ki (2021)

Terület/megye	**Egy főre eső GDP aránya az országos átlag százalékában**	**Terület/megye**	**Egy főre eső GDP aránya az országos átlag százalékában**
Kijev város	327,64	Szumi	76,49
Poltavai	148,65	Hmelnickiji	73,61
Dnyipropetrovszki	141,72	Zsitomiri	72,83
Kijevi	123,50	Volinyi	68,57
Zaporizzsjai	105,15	Ivano-Frankivszki	66,97
Harkivi	92,78	Herszoni	66,33
Lvivi	90,37	Ternopili	60,28
Chernyihivi	88,99	Rivenszki	58,91
Odesszai	87,40	Donyecki	52,72
Vinnicjai	86,70	Csernyivci	46,37
Mikolajivi	85,68	Kárpátaljai	46,03
Cserkaszi	85,13	Luhanszki	18,74
Kirovohradi	82,88		

Forrás: Saját szerkesztés az Ukrán Statisztikai Hivatal adatbázisa alapján

A 2. számú táblázat az egy főre jutó GDP értékeit mutatja 25 régióra számolva (a két krími megye – Szevasztopol város és a Krími Autonóm Köztársaság – kiesik), úgy, hogy az egyes területek csökkenő sorrendben kerültek bele aszerint, hogy az ukrán átlagos életszínvonal hány százalékát teszi ki az adott megye életszínvonala. Nem meglepő módon Kijev városa található az első helyen, a Luhanszk központú terület pedig az utolsó helyen. A fenti táblázatnak a térképesített megjelenítéseként szolgál a lenti ábra, amely esetében egy északnyugat-délkeleti irányú fejlettebb középső tengely mutatkozik Ukrajna térszerkezetében. Arra azonban fel kell hívni a figyelmet, hogy mindössze 5 terület lépi át a 100%-os küszöböt, a többi 20 pedig az országos átlag alatti életszínvonallal jellemezhető. Mindez nagyfokú területi jövedelmi különbségeket vetít előre.

9. ábra: Az ukrán megyék egy főre jutó jövedelmének aránya Ukrajna egy főre jutó átlagos jövedelmének százalékában (2021)

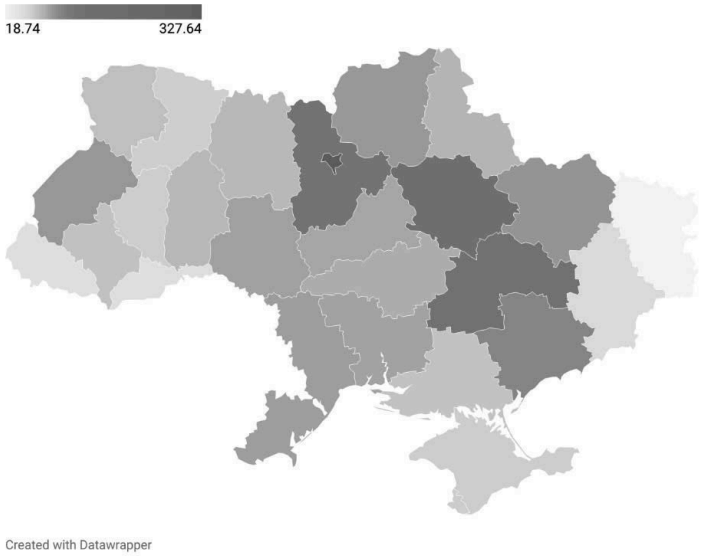

Forrás: Saját szerkesztés az Ukrán Statisztikai Hivatal adatbázisa alapján

Az egyszerű terjedelmi mutató értéke 2021-ben rendkívül magas értéket vett fel, megerősítve a területi egyenlőtlenség sejtését. 17,49-os értéke azt mutatja, hogy az ország leggazdagabb területi entitása (Kijev város) és legszegényebb területi entitása (Luhanszk megye) között hozzávetőleg 17,5 szeres az életszínvonalbeli különbség. Ez rendkívül magas értéknek számít akkor is, ha számításba vesszük a nagy területi kiterjedést és népességet. Románia és Lengyelország (amelyek EU-s szinten kiemelkedően magas regionális egyenlőtlenségeket mutatnak) esetében sem éri el a mutató a 4,5-es értéket 2000 és 2019 között vizsgálódva (Dobó–Pintér 2022). Amennyiben az országos egy főre eső jövedelemmel korrigált relatív terjedelmi mutatót vizsgáljuk, akkor is 3,09-es értéket kapunk. Mindez arra enged következtetni, hogy igen jelentős kohéziós támogatásokra szorulhat később EU-tagként Ukrajna, azt persze nem tudhatjuk, hogy lesznek-e végleges területi veszteségei, csak valószínűsíthetjük.

Összegzés

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy Ukrajna tagsága milyen módon befolyásolná az Európai Unió mindennapjait. Mivel a gazdasági felzárkózási igény egy nagyon fontos szempont lenne északkeleti szomszédunk számára, ezért érdemes volt azokkal a közép-kelet-európai országokkal összehasonlítani az ország helyzetét, amelyek 2004 után léptek a közösségbe államszocialista múlttal a hátuk mögött. Azt lehet megállapítani, hogy ezen országok szemszögéből Ukrajna felvétele jelentős pozícióváltást is eredményezhetne, nem beszélve a többi potenciális belépő által okozott hatásokról.

Amennyiben gazdasági oldalról közelítünk, de a teljes EU-t figyelembe vesszük, akkor természetesen már más képet kapunk, igen jelentős változást nem hozna Ukrajna felvétele, bár a tagállamok közötti potenciális tehermegosztás távol esne az egyenlő mértékűtől. Nagyon fontos kérdések, és sokszor elsiklunk felettük, hogy valójában az ukrán újjáépítés költségeit ki fedezi, milyen konkrét helyzetben van most az ukrán gazdaság (háború előtti adataink vannak), illetve milyen területi kiterjedésű és lakosságszámú Ukrajna fog majd esetlegesen a jövőben az Európai Unióhoz csatlakozni?

Amennyiben egy geopolitikai, globális politikai döntésnek tételezzük Ukrajna felvételét, akkor azt kell mérlegelnünk, hogy miért vállalt az Európai Unió egy olyan döntést, amely szembe megy a korábbi status quo-val? Azt vélelmezzük, hogy a nyugati civilizáció által dominált világrend összeomlásától való félelem vezérelte az Európai Unió csúcsvezetőit a döntés hátterében, amelyet ebben a tekintetben indokoltnak tarthatunk, de a döntés későbbi hatásait nem ismerhetjük.

A vizsgált makrogazdasági adatsorok az mutatják, hogy Ukrajna esetében az EU-s életszínvonalhoz és a működő piacgazdaság intézményrendszeréhez nem kifejezetten felzárkózó, inkább attól távolodó országról beszélhetünk. Úgy értékelhetjük, hogy a nagypolitikai, geopolitikai érvek felülmúlták a hűvös racionális érveket Ukrajna esetében, ugyanis semmi nem indokolja, hogy északkeleti szomszédunk EU-tag legyen, miközben Szerbia évek óta nem tud előre lépni a csatlakozási folyamatokban. Az adatok értelmében még Oroszország is érettebb lenne az EU-s csatlakozásra Ukrajnánál – esetükben a kölcsönös szándék hiánya ezt a feltételezést természetesen irrelevánssá teszi.

Az ukrán politikai rendszer, a korrupció foka is jelentősen eltér lefelé az uniós átlagtól, valamint a már EU-tag volt államszocialista országokhoz képest is kifejezetten kedvezőtlen értékek jelennek meg a kutatásban. Ukrajna területi szerkezetének elemzését nem segíti túlzottan sok adat, de a rendelkezésre álló adatok alapján kirajzolódik egy rendkívül kiegyensúlyozatlan térszerkezet képe, amely a későbbi potenciális EU-s támogatások szempontjából lehet meghatározó. A fenti eredményekre alapozva kijelenthetjük, hogy Ukrajna sikeres uniós integrációjára igen kevés esély mutatkozik, amennyiben pedig mégis EU-taggá válnak, akkor is egy elhúzódó, sok évtizedet igénybe vevő integrálódás veheti kezdetét.

Felhasznált irodalom

Andrékó Gábor (2022): A Krím félsziget annektálásának orosz költségei és a folyamat visszafordíthatóságának kérdése. *Külügyi Szemle*, 21(1), 142-175.

Ballieu, Coralie (2023): *European integration in Belarus, Moldova and Ukraine: assessing the role and strategies of the European Union in the Eastern Neighbours compared with the Western Balkans*. Genf, GLOBAL STUDIES INSTITUTE DE L'UNIVERSITÉ DE GENÈVE COLLECTION MÉMOIRES ÉLECTRONIQUES

Dobó Róbert – Pintér Tibor (2022): Regionális jóléti különbségek alakulása Magyarországon az EU-csatlakozástól napjainkig. In: Csiszárik-Kocsir, Ágnes; Varga, János; Garai-Fodor, Mónika (szerk.) *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században 2022/2 kötet - Globális reakciók, lokális akciók a gazdaság rezilienciájának erősítéséhez* Budapest, Magyarország: Óbudai Egyetem, Keleti Károly Gazdasági Kar, pp. 113-124.

EBRD (2023): Transition Report 2023-2024. Transitions big and small. https://www.ebrd.com/news/publications/transition-report/transition-report-202324.html (letöltve: 2024.04.03.)

Emerson, Michael (2023): *The Potential Impact of Ukrainian Accession on the EU's Budget – and the Importance of Control Valves*. Tallinn, International Centre for Defence and Security.

Fouéré, Erwan (2022): *Can the war in Ukraine revive the EU's enlargement agenda for the Western Balkans?* Brüsszel, CEPS Policy Insights

Huntington, Samuel P. (2019): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Kissinger, Henry (2020): *Világrend*. Budapest, Antall József Tudásközpont.

Kosmehl, Miriam – Solonenko, Iryna – Stewart, Susan – Akulenko, Liubov – Buras, Piotr, Diachenko, Snizhana (2023): *Ukraine and The EU: How to keep up Accession Momentum*. H.N., LibMod Policy Paper.

Kravchenko, Volodymyr (2022): *The Ukrainian-Russian Borderland. History versus Geography*. Montreal, McGill-Queen's UP.

Losoncz Miklós (2011): *Az Európai Unió külkapcsolatai és külkapcsolati politikája*. Tatabánya, Tri-Mester Kiadó.

Mearsheimer, John Joseph (2022): *The Causes and Consequences of the Ukraine Crisis.* https://leiterreports.typepad.com/files/causes-and-consequences-of-the-ukraine-crisis.national-interest.pdf (letöltve: 2024.03.27.)

Miszlivetz Áron James (2022): *A bővítéspolitika mint külpolitikai eszköz*. Budapest, NKE-Ludovika Egyetemi Kiadó.

Petrov, Roman – Holovko-Havrysheva, Oksana (2023): *Contemporary Cooperation between the EU and Ukraine: On the Road to EU Membership.* Jean Monnet Network VISTA Policy Papers. https://fasos-research.nl/vista-jmn/files/2023/06/VISTA-Policy-Paper-07-2023.pdf (letöltve: 2024.01.26.)

Petrov, Roman (2023): *The Impact of the Russian Invasion of Ukraine on Its Accession to the EU.* Berlin, Max Planck Law Perspectives.

Pintér Tibor – Polák-Weldon Réka – Szilágyi Gábor (2023): A nyugat alkonya közgazdász szemmel – új világrend felé? In: Varga, János; Csiszárik-Kocsir, Ágnes; Garai-Fodor, Mónika *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században 2023/1. kötet : Kihívások és lehetőségek a gazdaság eltérő szegmenseinél interdiszciplináris megközelítésben* Budapest, Magyarország: Óbudai Egyetem, Keleti Károly Gazdasági Kar pp. 125-134.

Subotic, Strahinja (2023): *On financial and economic implications of the Staged accession model on the EU budget, and on acceding countries' budgets*. Belgrád, European Policy Centre.

Szigetvári Tamás (2020): *Gazdasági felzárkózás az EU külső perifériáján*. Budapest, ELKH Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet.

Umland, Andreas (2023): *How the West Can Help Ukraine: Three Strategies for Achieving a Ukrainian Victory and Rebirth*. Stockholm, Stockholm Centre for Eastern European Studies.

Egyéb adatforrások, internetes oldalak

Az Európai Bizottság bővítéspolitikával foglalkozó hivatalos oldala: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy_en

Európai Unió Tanácsa Ukrajna vízumliberalizációja kapcsán: https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/eastern-partnership/ukraine/

KOF – Konjunkturforschungstelle hivatalos oldala: https://kof.ethz.ch/

Ukrajna statisztikai hivatala: https://stat.gov.ua/en

Világbank adatbázisa: https://data.worldbank.org/

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 106–111., DOI: 10.24307/psz.2024.0809

Hamza Gábor

A kálvinizmus hatása az európai jogi gondolkodásra és jogtudományra

The Influence of Calvinism on European Legal Thought and Jurisprudence

Összefoglalás

Theodor Heuss szerint Európa szellemi, kulturális egysége három dombra, az Akropoliszal, a Capitoliumra és a Golgothára épül. A Capitolium az európai kultúra, Európa entitásának egyik, a jogot reprezentáló alapja, pillére. A Capitolium, Theodor Heuss értelmezésében a római jog. A jog fogalma évszázadokon keresztül a római jogot értették, amelyet az Kr. u. VI. században a jusztiniánuszi Corpus Iurisban kodifikáltak, kompiláltak. A római jog alapvető tételei az európai civilizációtól elválaszthatatlanok. A lutheranizmushoz szervesen kapcsolódik a kálvini reformáció. Kálvin János művével kapcsolatban hangsúlyozandó, hogy az, összevetve a lutheri oeuvre-rel, nagyobb mértékben, nagyobb súllyal jogi vonatkozású. Luther ugyanis döntően teológus, aki minden jogi jelenséget negatívnak tart. Kálvin János Luther Mártonnal ellentétben jogász (iurisperitus, iurisconsultus).

Kulcsszavak: lutheri jog- és államkoncepció, protestantizmus, Kálvin János, jogtudomány

Summary

According to Theodor Heuss, the spiritual and cultural unity of Europe is built on three hills, the Acropolis, the Capitol and Golgotha. The Capitolium is one of the foundations of European culture, and one of the pillars of Europe's entity that represents law. The Capitolium, as interpreted by Theodor Heuss, is Roman law. For centuries, the concept of law was understood to mean Roman law, codified and compiled in the Justinian Corpus Iuris in the 6th century AD. The fundamental tenets of Roman law are inseparable from European

Dr. Iur. DDR. H. C. Hamza Gábor, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja (gabor.hamza@ajk.elte.hu).

civilisation. The Calvinist Reformation is inextricably linked to Lutheranism. It should be emphasised that the work of John Calvin, compared with the Lutheran oeuvre, has a greater legal dimension. For Luther is essentially a theologian who considers all legal phenomena as negative. John Calvin, unlike Martin Luther, is a lawyer (iurisperitus, iurisconsultus).

Keywords: Lutheran conception of law and state, Protestantism, John Calvin, jurisprudence

---

A KÁLVINIZMUS HATÁSA

Vitathatalan, communis opinio-nak tekinthető az a nézet, mely szerint a modern jog (jogrendszer, ordo iuris) és a modern állam (res publica) igen szoros összefüggésben van a lutheri jog- és állam-koncepcióval. Luther Márton volt ugyanis az, aki a Reformáció során, a 16. század első felében a jog és az állam vonatkozásában egyaránt elindította az évszázadokra visszanyúló, tradicionális koncepciók, nézetek ellen irányuló átfogó, „modern" kifejezéssel élve „ideológiai" – az „ideológia" kifejezés, terminus technicus Antoine Destutt de Tracy-tól (1754-1836) származik – jellegű küzdelmet, harcot. Kiemelendő, hogy Luther volt a megfogalmazója a jogászokkal kapcsolatos, a jogászokat illető vádaknak.

Luthernél található a „Juristen, böse Christen" (Luther,1983) igen sajátos, már a 16. századra vetítve is kétségtelenül „erősen túlzottnak" nevezhető szófordulat. Alapos, több nemzet kutatóinak együttműködésén alapuló elemzését igényelne nézetünk szerint természetesen az, hogy e szófordulat mögött milyen konkrét jelentéstartalom húzódik, illetve húzódott meg.

Kérdés, hogy Luther Márton a jogtagadást, az ún. betűjogot („Buchstabenrecht") vagy esetleg – modern kifejezést használva – a jogállamiság („Rechtsstaatlichkeit" vagy „Rechtsstaat") hiányát kívánja-e ezzel a sajátos fordulattal szokatlanul, sőt egyenesen példátlanul erős kritikával illetni.

Aligha szükséges hangsúlyoznunk azt, hogy milyen komoly aktualitással rendelkezik a jogtörténeti (római jogi) és a politikatudományi kutatások vonatkozásában – kiemelendő, hogy itt nem csupán tudománytörténeti relációról van szó – a köztársaságkori és a császárkori Róma illetve Római Birodalom (Imperium Romanum) igen sokrétű politikai (állami) intézményrendszere.[1] Ennek keretében különös szereppel rendelkezik a diktatúra sokat vitatott, igen széleskörű és szerteágazó sedes materiae-vel, forrásanyaggal rendelkező intézménye.

A Kálvin János jó elemzést ad a római államban (res publica) ismert diktatúra intézményének, pontosabban intézményrendszerének főbb sajátosságairól. Képet tudunk alkotni ennek a – joggal – sokat vitatott római közjogi intézmények jelentőségéről a római történelemben.

Kálvin gondolatait felhasználja a jeles francia történész, Claude Nicolet, aki joggal hangsúlyozza, hogy a római állam „nem végződik a rómaiakkal". Ezzel a kijelentéssel a rousseau-i koncepciót is tartja szem előtt. Utal azonban arra is, hogy Jean Jacques Rousseau kortársainak tekintélyes hányada – így például Constantin-François Chasseboeuf de la Giraudais, comte de Volney – viszont az antik hagyományoktól való teljes, radikális eltávolodás, sőt egye-

nesen elszakadás hívei. Ez a nézet, gondolat teljes mértékben elveti a kontinuitás lehetőségét.

Nicolet hangsúlyozza, hogy a klasszikus (görög-római) antikvitás egyes intézményeinek elsősorban a modell szerepe az érdekes, releváns a modern kor, a 21. század kutatója számára. Ebben az összefüggésben jut szerephez a diktatúra sokat vitatott intézménye is. Természetesen a diktatúra, csakúgy, mint például a libertas vonatkozásában igen éles a különbség a klasszikus antikvitás és a modern kor között. A francia történész, Kálvint (is) követve utal arra, hogy a diktatúra fogalma római értelemben véve bizonyos alkotmányos, konstitucionális feltételekhez kötött.

A Nobel-díjas (1902) római jogász, Theodor Mommsen megfogalmazása szerint az ilyen értelemben vett diktatúra egyfajta „kivételes állapottal" („Ausnahmezustand") – az európai történelem Cromwell fellépését követő periódusát tekintve – mutat erősen rokon vonásokat.

Kálvin János eszmevilága vonatkozásában is jelentős annak hangsúlyozása, hogy a 18. századdal kezdődően – különösen a Francia Polgári Forradalom győzelmét követően – a diktatúra egyre nagyobb mértékben a despotikus, önkényuralmi berendezkedéssel válik egyjelentésű fogalommá. Jean Maurin-ra hivatkozva a fentebb már idézett, illetve említett Nicolet hangsúlyozza az antik diktatúra szakrális, valláshoz kapcsolódó, azzal szoros összefüggésben lévő jellegét, továbbá a feszültségek, melyek az állami keretek szétfeszítésének veszélyét idézik fel, csillapításában, mérséklésében betöltött szerepét (sedandae seditionis causa).

A diktatúra „utóéletét" röviden áttekintve Claude Nicolet utal Auguste Comte teóriájára – a politikai struktúra vonatkozásában –, melynek lényegi eleme az angol mintájú parlamentarizmus elvetése. Nézete szerint a végrehajtó hatalom (vis vagy potestas executiva) letéteményeseként működő triumvirátus lényegében diktatórikus módon gyakorolhatná a hatalmat, ami azonban nem jelenti a gondolatszabadság legkisebb mértékű korlátozását. Az ilyen értelmet nyert diktatúra valójában inkább a hatalomgyakorlással, vagy más megfogalmazásban a kormányzással egyértelmű.[2]

Kálvin János életművének áttekintése kapcsán is fontos a római jog jelentőségét, sőt aktualitását hangsúlyozni. Kétségtelen, hogy Európa jogi egységének megteremtésére a római jog felhasználása, „egyfajta" aktualizálása" révén kínálkozik lehetőség. Csupán néhány szerzőt említve, Sir Paul Gavrilovitch Vinogradoff a XX. század elején, Paul Koschaker az 1930-as években, Peter Stein pedig az 1980-as években foglalkozott behatóan ezzel a kérdéssel.

Kétségtelen, hogy Európa fogalma alatt egy kulturális és szellemi egység értendő. Joggal állította Theodor Heuss, hogy ez az egység három dombról, az Akropoliszról, a Capitoliumról és a Golgotháról ered. A Capitolium az európai kultúra, Európa entitásának egyik, a jogot reprezentáló alapja, pillére. A Capitolium, Theodor Heuss értelmezésében a római jog (ius Romanum vagy ius civium Romanorum). A jog fogalma évszázadokon keresztül a római jogot értették, amelyet az Kr. u. VI. században a jusztiniánuszi *Corpus Iuris Civilis*-ben kodifikáltak, pontosabban kompiláltak. A római jog alapvető és megváltoztathatatlan elvei az európai civilizációval szorosan, sőt szervesen kapcsolódtak és kapcsolódnak ma is, a XXI. század második évtizedében össze.

A lutheranizmushoz szervesen kapcsolódik – lényegében véve hasonul, bár nem azonos ideológiai alapokon – a kálvini reformáció. Kálvin János művével kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy az, összevetve a lutheri kétségtelenül igen gazdag, szerteágazó oeuvre-rel, na-

gyobb mértékben, súllyal jogi relevanciájú. Luther ugyanis döntően teológus, aki minden jogi jelenséget ellenszenvesnek, sőt egyenesen, kifejezetten negatívnak tart.

Kálvin János Luther Mártonnal ellentétben jogász (iurisperitus vagy iurisconsultus), aki híjával van egy autentikus teológusi képzettségnek. Hangsúlyozandó, hogy Luther Márton legalább olyan mértékben veti el a jogot, mint Arisztotelész tanait és a metafizikát. Az Egyházat (Ecclesia) érintő kritikája az intézményes Egyház, a jogi alapokon felépülő Egyház kritikája.

Kálvin lényegében olyan pontokon revideálja a lutheri koncepciót, amelyek akadályozzák a gyakorlatban a társadalmi rend kialakítását, megszervezését és fenntartását. Ilyen értelemben a kálvinizmus nem jelenti a lutheranizmus elvetését. Sokkal inkább arról van szó, hogy Kálvin János a lutheranizmus, a lutheri tanok jogi alapjait teremti meg, pontosabban azokat jogi alapokra helyezi. Az ágostai hitvallás megalapítójának, Luther Mártonnak személyiségét elemezve kiemelendő, hogy a nagy reformátor korának követelményeivel – politikai és szociális vonatkozásban egyaránt – adekvát módon gondolkozik és cselekszik. A lutheri reflexió az intézményesült („institucionalizálódott") Egyház korrupciója ellen irányul döntően.

Luther Márton igen sok tekintetben magán viseli német etnikumhoz való tartozása tipikus jegyeit. Kétségtelen, hogy a lutheri ideák valamilyen formában „továbbéltek", hatottak a nemzetiszocialista Németországban is. Azokat a nemzetiszocialista ideológia „kisajátította", mint erre az irodalomban – többek között – Alvarez Gutierrez utal.

Attribútuma, jellegzetes vonása Luther személyiségének az, hogy nem áll szándékában egy szociális, társadalmi mozgalom élére állni. Diametrálisan ellentétes Kálvin személyisége, aki már pusztán származásánál és neveltetésénél fogva is mintegy „predestinált" arra, hogy a Reformáció kérdésében Lutherétől eltérő nézeten legyen.

Az orléansi egyetemen jogi tanulmányokat folytató Kálvin nézeteinek formálódására jelentős hatással van Andreas Alciatus (1492–1550), aki köztudottan a sztoikus tanok híve.[3] Kálvin első munkája Seneca „De clementia" kommentálása, ami önmagában véve is mutatja a nagy reformátor klasszikus szerzők művei iránt tanúsított érdeklődését. Nem tekinthető véletlen körülménynek az, hogy a keresztény világ átfogó, formális természetű reformjának kezdete éppen egy jogászhoz, jogtudóshoz kapcsolódik.

Kálvin mindig is ragaszkodott az állam és az egyház elválasztásának (separatio) gondolatához, követelményéhez és ilyen módon nem is kívánt a maga számára politikai természetű hatalmat. Luther és Kálvin között a különbség leginkább abban mutatkozik, hogy Kálvinnál az életművet az Egyház szervezése alkotja, míg ezt a kérdést Luther csupán másodlagosnak, marginálisnak tekinti.

Alapvetően két fázist különböztethetünk meg a Reformáció történetében, annak hosszú kibontakozási, fejlődési folyamatában. Az egyik szakaszt kétségtelenül a liturgikus reform jelenti. A másik fázis a szociális átalakulása igencsak bonyolult szakasza. A „sola Scriptura" kérdését, mint a Reformáció egyfajta ontológiáját vizsgálva hangsúlyoznunk kell azt, hogy ennek a princípiumnak az elfogadása gyakorlatilag az Egyház tekintélyének erős háttérbeszorulásával egyértelmű.

Valójában a „sola Scriptura" elvének elfogadása jelenti a különböző protestáns egyházak körében a közös nevezőt. Kálvin Luther Márton teológiáját bizonyos értelemben jogi alapokra helyezi. Kálvin János kiemeli, hogy a család és az állam Isten eszközei, melyeknek célja a társadalmi rend megőrzése és fenntartása. Kálvin - a jogi tanulmányokat is folytató Voltaire-re

visszanyúló communis opinio-tól eltérően - nem szándékozott Genfben egy teokratikus államot létrehozni. Kálvin ugyanis mindig respektálta a polgári („civil") hatóságokat, szervezeteket, függetlenül azok konkrét politikai beállítottságától. Kálvin ugyanis az államot Isten „providenciális instrumentumának", eszközének tekinti.

Végső soron ennek a koncepciónak alapján áll az a Carl Gustav Adolf von Harnack (1851-1930) nevéhez fűződő tétel, gondolunk itt a berlini egyetemen 1899-1900-ban tartott, a kereszténység lényegét elemző nagyhatású előadássorozatára, mely szerint Isten és a történelem, a vallás és a civilizáció, a hit és a gondolkodás (ráció), valamint az isteni igazságnak és az emberi rendnek a fogalma lényegét tekintve azonos. Ennek a gondolkodásnak ismeretesek az igen messzemenő, igen súlyos következményei.

Jórészt Michel Villey kutatásaira (La formation de la pensée juridique moderne, Paris, 1968.) támaszkodva – arra a következtetésre juthatunk, hogy a lutheri politikai gondolkodás ülteti el a „német lélekben" a jogpozitivizmus csíráját. A jogpozitivizmus a vallásos hitre épít, amely a tekintély kultuszát eredményezi. Annyiban azonban mégis eltér nézetünk Villey felfogásától, hogy megítélése szerint igazságtalan volna a németekre hárítani a teljes felelősséget ennek a gondolkodásmódnak a következményeiért.

A kálvini állam-koncepciót elemezve megállapítható, hogy attól – diametrális ellentétben a lutheri koncepcióval – igencsak távol áll az állam egyfajta „istenítése". Kálvin János minden bizonnyal Augustinus, Szent Ágoston tanait követve nem azonosítja az államot a „jóval" illetve „közjóval" (bonum illetve bonum commune). Komoly figyelmet érdemelnek azok a kálvini gondolatok, amelyek a jog és az állam római jogi (közjogi) alapjaira vonatkoznak. Kálvin a ius resistendi-t (ellenállási jog) – történeti alapra helyezkedve – a tribunus plebis funkcionálásával hozza kapcsolatba.

További alapos kutatást igényel nézetünk szerint az egyes demokratikus ideák, eszmék protestáns eredete. A demokratizmus, a demokratikus gondolkodás kétségtelenül a legnyilvánvalóbb módon a protestáns egyházak szervezetében mutatkozik meg. Ehhez a témakörhöz szervesen kapcsolódik a protestantizmus szervezeti rendszerének elemzése.

Kálvin János világosan látta, hogy – Arisztotelésszel szólva – a hatalom rossz formái elkerülésének talán leghatékonyabb eszköze a hatalom - és azt szabályozó, pontosabban korlátozó jog - és az erkölcs, morál közötti szoros kapcsolat, „szimbiózis" megteremtése. Csakis ilyen módon valósulhat meg az, hogy a polgárok a jövőben ne csupán alattvalók (subditi) legyenek, lehessenek egy adott államban.

A korlátokat nem ismerő állam, az ún. „voracious state", Thomas Hobbes (1588-1679) – aki nem érte meg a „Dicsőséges Forradalom" (Glorious Revolution) győzelmét (1689) – „Leviathan"-ja csakis ilyen módon változtatható meg radikálisan és válhat a polgárokkal „csak" egyenrangúságot feltételező, partneri kapcsolatban lévő, társadalmi konszenzusra (omónia) épülő, széleskörű legitimitást élvező intézménnyé, amely a polgárok (*cives*) számára áttekinthető struktúrával és értékekrenddel bíró, nem valamiféle rejtelmes, megismerhetetlen, „titkos rendszer" (occultus ordo).

A kálvinizmus szekularizációjának igencsak hosszú ideig tartó folyamatát elemezve megállapíthatjuk, hogy főképpen a 17. századi Angliában mutatható ki a gondolkodásnak egyfajta „skizmája" olyan értelemben, hogy elválik egymástól a szekuláris és az egyházi. Richard Hooker

munkájában (The Laws of Ecclesiastical Policy) – mely a XVI. század végén jelenik meg – még azonosítja az államot az Egyházzal. Ugyanakkor vannak már ebben a műben jelei annak, hogy az egyház dogmatikus, míg az állam toleráns.

Ebből természetszerűleg következik az, hogy csak idő kérdése a két intézmény önállósulása, mivel attribútumaikban térnek el egymástól. A protestantizmus sorsát Angliában elemezve arra a következetésre juthatunk, hogy a puritanizmus valójában, lényegét tekintve a kálvinizmus angol (angliai) formájának tekinthető.

A protestantizmus különböző megjelenési formáit vizsgálva az egyes európai országokban megállapíthatjuk, hogy még az azonos teológiai alapokon álló irányzat is különböző módon – legfőképpen pedig eltérő, sokszor diametrálisan különböző politikai tartalommal – jelentkezik.

Célszerű ebből következően, sőt egyenesen kívánatos az elhamarkodott általánosításoktól való tartózkodás. Nyilvánvalóan más, eltérő képet mutat európai relációban a holland és megint más képet az angol fejlődés. Tekintettel kell lennünk továbbá a közép-kelet-európai térség (régió) sajátos történeti fejlődésére, így különösen Magyarországra, Csehországra (nemkülönben Szlovákiára) és Lengyelországra.

Összefoglalóan megállapítható, hogy John Locke tekinthető – állami (politikai) és jogi relációban egyaránt – a protestantizmus által kidolgozott alapokon felépülő állam és jog átfogó, konzisztens, koherens elmélete kidolgozójának. John Locke az a gondolkodó, aki az állam és a jog vonatkozásában a protestantizmus, elsősorban a kálvinizmus tanainak kiemelkedő, sőt egyenesen döntő legitimációs szerepet tulajdonít, lerakva ezzel a modern európai állam és jog (ius) valláson, religión nyugvó alapjait.

Jegyzetek

[1] Az antik Róma állami intézményrendszerére és annak sajátosságaira nézve átfogóan ld. Földi A. – Hamza G.: A római jog története és institúciói. 27. átdolg. és bőv. kiadás, Budapest, 2023. 18-26., 32-37. és 46-51. o.

[2] Igen értékesek számunkra a diktatúra terminus technicus etimológiájával kapcsolatos, Johannes Irmschertől származó fejtegetések. Irmscher szerint a diktátor („dictator...ab eo appellatur quia dicitur" – Cicero De rep. 1.63.) autochton római intézmény, s nem pedig görög modellen, mintán alapul. Johannes Irmscher utal arra, hogy David Cohen felfogása szerint a diktatúra nagy valószínűséggel eredetileg vallási tisztség. Kritizálja George W.F. Hallgarten nézetét, mely szerint a hellén türannisz (tyrannos) és a római diktátor tartalmilag azonos kategóriák volnának. Hallgarten ugyanis inkább csak külsődleges jegyeket vesz figyelembe ennél az összehasonlításnál és nincs tekintettel a funkcionális eltérésre. Irmscher utal továbbá arra, hogy Livius szerint (2.18.4.) a diktatúra bevezetése a köztársaság kezdeteire nyúlik vissza, melynek alapját egy lex de dictatore creando képezi. Ennek a lex de dictatore creando-nak a létezése azonban erősen kétséges. A tekintélyes salzburgi római jogász, Wolfgang Waldstein kutatásait alapul véve Irmscher rámutat arra, hogy nagy valószínűséggel a magister populi intézményében gyökerezik a dictatura. A magister populi – akinek alárendeltje a magister equitum is – rendkívüli magistratus abban az esetben, ha az állam létét valamilyen komoly belső, vagy külső veszély fenyegeti. Ld. Hamza G.: Cicero De re publicá-ja és az antik állambölcselet. In: Cicero: Az állam. Budapest, 2007.(Harmadik, jav. lenyomat) 7-28. o.

[3] Itt szeretnénk utalni arra, hogy Andreas Alciatus joggal tekinthető a Humanista Jogtudomány megalapítójának. „Paradoxa iuris civilis" című, 1518-ban publikált műve, melyben a jogi textusokat, szövegeket döntően filológiai módszerrel elemezte, Andreas Alciatust egész Európában ismertté tette. Ld: H. E. Troje: Humanistische Jurisprudenz. Studien zur europäischen Rechtswissenschaft unter dem Einfluss des Humanismus. Goldbach, 1993. 215-231. o. és J. Otto: Andreas Alciatus und die klassische Ehe. Diss. Frankfurt am Main, 1987. Vö. még: Hamza G.: Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek. Budapest, 1998. 27-31. o.

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 112–117., DOI: 10.24307/psz.2024.0810

Gábor Hamza

The Influence of Calvinism on European Legal Thought and Jurisprudence

Summary

According to Theodor Heuss, the spiritual and cultural unity of Europe is built on three hills, the Acropolis, the Capitol and Golgotha. The Capitolium is one of the foundations of European culture, and one of the pillars of Europe's entity that represents law. The Capitolium, as interpreted by Theodor Heuss, is Roman law. For centuries, the concept of law was understood to mean Roman law, codified and compiled in the Justinian Corpus Iuris in the 6th century AD. The fundamental tenets of Roman law are inseparable from European civilisation. The Calvinist Reformation is inextricably linked to Lutheranism. It should be emphasised that the work of John Calvin, compared with the Lutheran oeuvre, has a greater legal dimension. For Luther is essentially a theologian who considers all legal phenomena as negative. John Calvin, unlike Martin Luther, is a lawyer (iurisperitus, iurisconsultus).

Keywords: Lutheran conception of law and state, Protestantism, John Calvin, jurisprudence

The Impact of Calvinism

The view that the modern law (legal system, ordo iuris) and the modern state (res publica) are very closely related to the Lutheran conception of law, and state can be considered as an undisputed communis opinio. It was Martin Luther who, during the Reformation, in the first half of the 16th century, launched a comprehensive, 'modern' or 'ideological' (The term 'ideology', terminus technicus, comes from Antoine Destutt de Tracy (1754-1836).) struggle

Dr. iur. Ddr. h. c. Gábor Hamza, professor, full member of the Hungarian Academy of Sciences (gabor.hamza@ajk.elte.hu).

against centuries-old traditional concepts and views of both law and state. It is worth noting that Luther was the author of the accusations against lawyers in relation to lawyers.

Luther's phrase 'Juristen, böse Christen' (Luther, 1983) is a very specific one, which, even in the 16th century, can be described as 'grossly exaggerated'. In our view, it would of course require a thorough analysis, based on the collaboration of researchers from a number of nations, to determine the current and prior underlying meanings behind this phrase.

The question is whether Martin Luther intended this particular turn of phrase to be an unusually, even unprecedentedly strong criticism of the right to the rule of law, the so-called "Buchstabenrecht" or Literal Law, or perhaps - to use a modern term - the absence of the rule of law ("Rechtsstaatlichkeit" or "Rechtsstaat").

There is no need to emphasise its great relevance for legal history (Roman law) and political science research (it should be stressed that this is not just a matter of the history of science) of the very diverse political (state) institutions of the Republican and Imperial Rome or Roman Empire (Imperium Romanum).[1] In this context, the much-debated institution of the dictatorship, with its extensive and varied sedes materiae and source material, plays a special role.

John Calvin gives a good analysis of the main features of the institution of dictatorship, or more precisely of its institutional system, as it was known in the Roman state (res publica). We can get an idea of the importance of this much debated (and rightly so) Roman public institution in Roman history.

Calvin's ideas are used by the eminent French historian Claude Nicolet, who rightly stresses that the Roman state "does not end with the Romans". In making this statement, he is also keeping the Rousseauian concept in mind. However, he also points out that a large number of Jean-Jacques Rousseau's contemporaries, such as Constantin-François Chasseboeuf de la Giraudais, Comte de Volney, were advocates of a complete and radical departure from the ancient tradition, or even of a complete break from it. This view, this idea, completely rejects the possibility of continuity.

Nicolet stresses that it is primarily the role of the model that makes some of the institutions of classical (Greco-Roman) antiquity interesting and relevant for the modern-day, 21st century researcher. It is in this context that the much-debated institution of dictatorship comes into play. There is, of course, a sharp distinction between classical antiquity and the modern age with regard to dictatorship, as well as libertas, for example. The French historian, following Calvin, (also) points out that the concept of dictatorship in the Roman sense is subject to certain constitutional conditions.

According to the Nobel Prize-winning (1902) Roman jurist Theodor Mommsen, dictatorship in this sense has strong similarities with a kind of "state of exception" ("Ausnahmezustand") in European history after Cromwell's intervention.

It is also important to emphasize, in the context of John Calvin's thought, that from the 18th century onwards (especially after the victory of the French Civil Revolution) dictatorship increasingly became synonymous with despotic, authoritarian rule. Referring to Jean Maurin, the previously cited and mentioned Nicolet stresses the sacral nature of the ancient dictatorship, closely tied to religion, and its role in calming and moderating tensions that threatened to break the state framework (sedandae seditionis causa).

In a brief review of the 'afterlife' of a dictatorship, Claude Nicolet refers to Auguste Comte's theory of political structure, the core element of which is the rejection of a hard copy of British parliamentarism. In his view, the triumvirate, acting as depositary of the executive power (vis or potestas executiva), could exercise power in an essentially dictatorial manner, but without the slightest restriction on freedom of thought. In fact, dictatorship in this sense is more clearly understood in terms of the exercise of power or, in other words, governance.[2]

It is also important to emphasize the importance, and even the topicality, of Roman law in the context of a review of John Calvin's life. Clearly, the possibility of creating legal unity in Europe lies in the application of Roman law, in a 'kind of' 'updating' of it. To mention only a few authors, Sir Paul Gavrilovitch Vinogradoff in the early 20th century, Paul Koschaker in the 1930s and Peter Stein in the 1980s have dealt with this issue in depth.

It is clear Europe is a cultural and spiritual entity. Theodor Heuss rightly claimed that this unity derives from three hills, the Acropolis, the Capitoline and Golgotha. The Capitolium is one of the foundations of European culture, one of the pillars of Europe's entity, representing the law. The Capitolium, as interpreted by Theodor Heuss, is Roman law (ius Romanum or ius civium Romanorum). For centuries, the term law was understood to mean Roman law, codified, or more precisely compiled, in the Justinian Corpus Iuris Civilis in the 6th century AD. The fundamental and immutable principles of Roman law were, and still are, closely and even organically linked to European civilisation in the second decade of the 21st century.

The Calvinist Reformation is inextricably linked to Lutheranism - essentially similar, though not on the same ideological basis. With regard to the work of John Calvin, it must be emphasised that, compared with Luther's indubitably very rich and varied oeuvre, it has a greater legal relevance. For Luther is essentially a theologian who regards all legal phenomena as repugnant, even downright negative.

John Calvin, unlike Martin Luther, is a lawyer (iurisperitus or iurisconsultus) who lacks an authentic theological education. It should be stressed that Martin Luther rejects law to the same extent as he rejects Aristotle's doctrines and metaphysics. His critique of the Church (Ecclesia) is a critique of the institutional Church, the Church built on a legal foundation.

In essence, Calvin revises the Lutheran concept on points that hinder the practical establishment, organization and maintenance of social order. In this sense, Calvinism is not a rejection of Lutheranism. Rather, it is that John Calvin establishes the legal foundations of Lutheranism, of Lutheran doctrine, or rather gives it legal foundation. In analysing the personality of Martin Luther, the founder of the agnostic creed, it is important to note that he thinks and acts in a way that is in keeping with the requirements of his time, both political and social. Luther's reflection is decisively directed against the corruption of the institutionalised Church.

In many respects, Martin Luther bears the typical marks of his German ethnicity. There is no doubt that Luther's ideas 'lived on' in some form, influenced National Socialist Germany. They were 'appropriated' by National Socialist ideology, as Alvarez Gutierrez, among others, refers to in the literature.

It is an attribute, a characteristic feature of Luther's personality that he has no intention of leading a social movement. This is diametrically opposed to the personality of Calvin, who, by virtue of his mere origin and upbringing, was predestined to take a different view from Luther on the Reformation.

The formation of Calvin's views, while he was studying law at the University of Orleans, was significantly influenced by Andreas Alciatus (1492-1550), who was known to be a proponent of Stoic doctrines.[3] Calvin's first work is a commentary on Seneca's De clementia, which in itself shows the great reformer's interest in the works of classical authors. It is no coincidence that the beginnings of a comprehensive reform of a formal nature in the Christian world go back to a lawyer and jurist.

Calvin always insisted on the idea and the requirement of separation of church and state (separatio), and as such did not wish to have any power of a political nature. The main difference between Luther and Calvin is that Calvin's life's work is the organisation of the Church, while Luther considers this a secondary and marginal issue.

Fundamentally, we can distinguish two phases in the history of the Reformation, in its long process of unfolding and development. Evidently, the first phase is the liturgical reform. The second phase is a very complex stage of social transformation. In examining the question of sola Scriptura as a kind of ontology of the Reformation, we must stress that the acceptance of this principle is practically clear with a strong background of the Church's authority.

In fact, the acceptance of the principle of "sola Scriptura" is the common denominator among the various Protestant churches. In a sense, Calvin puts Martin Luther's theology on a legal stance. John Calvin emphasises that the family and the state are God's instruments for preserving and maintaining social order. Unlike the communis opinio, which goes back to Voltaire, who also studied law, Calvin did not intend to establish a theocratic state in Geneva. Indeed, Calvin always respected the so called 'civil' authorities and organisations, irrespective of their particular political orientation. Calvin sees the state as a 'providential instrument' of God.

Ultimately, it is on the basis of this concept that the thesis of Carl Gustav Adolf von Harnack (1851-1930), who gave a series of influential lectures on the essence of Christianity at the University of Berlin in 1899-1900, is based, according to which the concepts of God and history, religion and civilization, faith and reason, and divine truth and human order are essentially identical. The very far-reaching, very serious consequences of this thinking are well known.

Drawing largely on the research of Michel Villey (La formation de la pensée juridique moderne, Paris, 1968), we can conclude that Lutheran political thought planted the seeds of legal positivism in the German *zeitgeist*. Legal positivism is based on religious faith, which leads to the cult of authority. However, our view differs from Villey's in that it would be unfair to place the full responsibility for the consequences of this thinking on the Germans.

Analysing the Calvinist conception of the state, it can be seen that, in diametrical contrast to the Lutheran conception, it is far from a kind of 'deification' of the state. John Calvin, certainly following the doctrines of Augustine and St Augustine, does not identify the state with the 'good' or the 'common good' (bonum or bonum commune). The Calvinist reflections on the Roman legal (public law) foundations of law and the state deserve serious attention. Calvin relates the ius resistendi (right of resistance) to the functioning of the tribunus plebis, on a historical basis.

In our view, the Protestant origins of certain democratic ideas and ideals require additional and in-depth research. Democracy and democratic thinking are clearly most evident in the organisation of the Protestant churches. An analysis of the organisational system of Protestantism is inextricably linked to this theme.

John Calvin saw clearly that, to paraphrase Aristotle, perhaps the most effective means of avoiding the evil forms of power is to create a close relationship, a "symbiosis" between power (and the law that regulates or, more precisely, limits it) and morality. Only in this way can citizens in the future be more than mere subjects (subditi) in any state.

The state without any checks and balances, the so-called 'voracious state' "The "Leviathan" of Thomas Hobbes (1588-1679), who did not live to see the victory of the Glorious Revolution (1689), can only be radically changed in this way and become a state that "only" assumes equality with citizens, an institution based on a social consensus (omonia), with broad legitimacy, in a relationship of partnership and equality with the citizens (*cives*), with a structure and a set of values that are easy to adhere by, and not some mysterious, unknowable, 'secret system' (occultus ordo).

Analysing the very long process of secularisation of Calvinism, we can conclude that it was mainly in 17th century England that a kind of "schism" of thought can be observed, in the sense that the secular and the ecclesiastical are separated. In Richard Hooker's work (The Laws of Ecclesiastical Policy), published at the end of the 16th century, he even identifies the state with the Church. However, there are already signs in this work that the *Church* is dogmatic and the *State* tolerant.

It naturally follows that it is only a matter of time before the two institutions become independent, as they differ in their attributes. An analysis of the fate of Protestantism in England leads to the conclusion that Puritanism can in fact be regarded as an English (Anglican) form of Calvinism in its essence.

Looking at the different manifestations of Protestantism in the various European countries, we can see that even a movement with the same theological basis manifests itself in different ways, and above all with different, often diametrically different political content.

It is therefore advisable, if not desirable, to refrain from making hasty generalisations. Obviously, in European terms, the Dutch development presents a different picture, and the English development a different one. We must also take into account the specific historical development of the Central and Eastern European area (region), in particular Hungary, the Czech Republic (not least Slovakia) and Poland.

In summary, John Locke can be considered the developer of a comprehensive, consistent, coherent theory of state and law, based on the foundations laid by Protestantism, in both state (political) and legal context. John Locke is the thinker who attributes to Protestantism, especially Calvinism, a prominent, even decisive legitimating role in relation to state and law, thus laying the foundations of the modern European state and law (ius) based on religion and faith.

Notes

[1] For a comprehensive overview of the state institutions of ancient Rome and their specificities, see History and Institutions of Roman Law. 27th revised and enlarged edition, Budapest, 2023. pp. 18-26, 32-37 and 46-51.

[2] We find very valuable Johannes Irmscher's reflections on the etymology of the term dictatorship terminus technicus. According to Irmscher, the term dictator ("dictator...ab eo appellatur quia dicitur" - Cicero De rep. 1.63) is based on an autochthonous Roman institution, not on a Greek model. Johannes Irmscher points out that, according to David Cohen, dictatorship is most probably originally a religious office. He criticises George W.F. Hallgarten's view that the Hellenic tyrant and the Roman dictator are substantively identical categories. In fact, Hallgarten takes only external features into account in this comparison and ignores the functional difference. Irmscher also points out that, according to Livy (2.18.4), the introduction of dictatorship dates back to the beginnings of the republic, based on a lex de dictatore creando. However, the existence of this lex de dictatore creando is highly doubtful. Drawing on the research of the eminent Salzburg Roman jurist Wolfgang Waldstein, Irmscher points out that dictatura is most probably rooted in the institution of the magister populi, who is also subordinate to the magister equitum and is an extraordinary magistrate in the event of a serious internal or external threat to the existence of the state. See G. Hamza, Cicero's De re publicá and the ancient philosophy of the state. In: Cicero: The State. (Third, improved impression)

[3] Here we would like to point out that Andreas Alciatus is rightly considered the founder of Humanistic Jurisprudence. His work 'Paradoxa iuris civilis', published in 1518, in which he analysed legal texts using a predominantly philological method, made Andreas Alciatus known throughout Europe. See H. E. Troje, Humanistische Jurisprudenz. Goldbach, 1993. pp. 215-231 and J. Otto: Andreas Alciatus und die klassische Ehe. Diss. See also G. Hamza: Comparative Law and Antiquity within the Framework of Legal Humanism and Natural Law. Budapest, 1998. pp. 27-31.

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 118–129., DOI: 10.24307/psz.2024.0811

Endre Domonkos

Economic Policy Objectives of the First Orbán Government (1998–2002)

Summary

The right-wing coalition government, which came to power in May 1998, led by Viktor Orbán, broke with the former applied neoliberal paradigm and began to pursue economic patriotism, which placed emphasis on assisting the activities of Hungarian SMEs. It also focused on boosting domestic consumption by supporting families to have children through state incentives. Thanks to these measures introduced between 1998 and 2002, both the government deficit and gross government debt started to fall substantially, which reduced the external vulnerability of the Hungarian economy.

The objective of this paper is to analyse the economic policy objectives of the first Orbán government between 1998 and 2002. Emphasis will be placed on evaluating the key macroeconomic indicators of Hungary while taking into account both internal and external factors. Due to length constraints, the essay will not highlight domestic politics, but it gives an overview of the main features of economic patriotism from a European perspective.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: N0, N1, O1

Keywords: economic history, Hungary, FIDESZ–MPP government, macroeconomic indicators, sustainable growth

Introduction – The Heritage of the Socialist-Liberal Government (1994–1998)

To understand the key pillars of the economic policy objectives of the FIDESZ-MPP coalition government, it is necessary to highlight the macroeconomic background of Hungary

Endre Domonkos, Dr. habil., PhD. associate professor, Budapest Business University, Faculty of Commerce, Hospitality and Tourism, Department of Economics and Business Studies (domonkos.endre@uni-bge.hu)

after the 1995 Adjustment programme (Bokros Package). Economic and financial consolidation was carried out by the Bokros Austerity Package, which was launched on 12 March 1995. It involved the introduction of the crawling peg devaluation of the forint by 9 per cent every month and the imposition of an import surcharge of 8 per cent to increase the income of the budget and narrow the import of consumer goods. The programme substantially reduced family allowances and froze nominal wages in the public administration. Finally, it abolished free tuition in higher education and pharmaceutical public spending was cut back considerably (Gulyás, 2009:180–181).

As regards the Bokros Package, opinions differ on the necessity of the austerity measures.

Mainstream economists emphasize that thanks to exceptionally strict steps, the risks of financial crises and the isolation of the country were averted. The programme also created the basis for balanced and sustainable growth. The introduction of the crawling peg devaluation of the forint and the imposition of an import surcharge favoured multinational companies, but Hungarian society suffered a sharp decline in its living standards (Petschnig, 1996). Bences notes that the austerity measures successfully remedied the disequilibria in both the foreign and the internal balances, thereby halting the dangerous spiral of indebtedness. The package restored investor confidence in the country's financial markets and default was avoided. It resulted in the contraction of domestic demand and strived to break from the concept of a paternalist welfare state. His main conclusion was that although the adjustment programme was necessary in general, its more ambitious reform measures proved to be doubtful. As a result of austerity measures, real wages decreased by 12 per cent, and privatisation was speeded up in the mid-1990s. However the structural reform of the general government came to a halt, because the key elements of the package were classified as unconstitutional by the Constitutional Court or were suspended by the time of the upcoming elections in 1998. Finally, stabilisation measures were developed without the active involvement of the parliamentary parties and social partners (Benczes, 2009).

Other scholars argue the negative impacts of the adjustment programme. According to Gazdag, economic consolidation led to a deep recession instead of sustainable growth. Due to the austerity measures, GDP growth halted, and inflation rose instantly. The volume of exports fell from 16.6 per cent to 8.35 per cent (Gazdag, 2007). Csath stresses that measures introduced by the Socialist-Liberal government between 1994 and 1998 weakened the trade union's bargaining power and workers' rights, while wages were kept artificially low, which served the interests of multinational corporations (Csath, 2009: 145–155).

As a consequence of the stabilisation programme, real wages declined by 17 per cent in 1995 and 1996 and reached 75 per cent of the 1989 level. In the years 1989–1997, the real value of net incomes of people in waged and salaried employment shrank by 25.7 per cent while those for the more than 3 million who depended on old-age pensions and annuities fell by 31 per cent (Romsics, 1999: 451–452). Deterioration in living standards was inevitable during the transition process. Since there were no other sources, the Hungarian population had to bear the burden of the economy's stability. The "shock therapy" applied during the economic transition further exacerbated the structural problems of the national economy and resulted in an increasing disequilibrium at the domestic level. The overwhelming majo-

rity of companies ceased to exist, and workplaces were destroyed. At the same time, both the volume of investments and consumption fell considerably; therefore, domestic production was replaced by imports (Matolcsy, 2015:16).

In addition to the Bokros Package, it was a serious mistake to privatise the public utilities (gas, electricity, and water providers) and the food-processing industry in the 1990s. In parallel with the rationalisation process, foreign investors were mainly interested in acquiring new markets and the majority of factories disappeared as a result of liquidation. To attract FDI, the Socialist-Liberal government granted tax incentives and concessions to large multinational companies instead of supporting the emergence of a new, relatively broad stratum of Hungarian entrepreneur-proprietors. According to Lentner, due to the hurried privatisation of the food-processing industry, the value of imports increased by 33,4% in 1994 compared to 1993, which exceeded the volume of exports (Lentner, 1996:45).

Báger and Kovács emphasize that as a result of privatisation, 30 per cent of the national wealth disappeared in Hungary (Báger – Kovács, 2004:137). The substantial losses could have been compensated by the reorganisation of viable companies through a "gradual" marketization process, but this did not happen during the Socialist-Liberal government.

Botos also points out that the proclamation of the privatisation campaign together with the massive FDI inflow served as a basis for an export-oriented economic strategy to improve the external balance of payments. The latter made the national economy highly dependent on external booms and bound very tightly to the European Union (Botos, 2005:48).

Foreign opinion, however, i.e. that of the World Bank, the IMF, and the European Union, welcomed the radical move. In this way, Hungary's creditworthiness was preserved, and its international reputation improved. As a result of the Adjustment Programme, the performance of the Hungarian economy improved significantly. The external current account deficit dropped from 9.5 per cent to 2,7 per cent of GDP between 1994 and 1997. Over the same period, net external debt fell from 45 per cent to less than 30 per cent of GDP. Both the reduction in the current account deficit and the increased privatisation incomes from abroad contributed to the decrease in net external debt (Cottarelli, 1998).

Table 1: Key macroeconomic indicators in Hungary between 1994 and 1997

	1994	**1995**	**1996**	**1997**
Real GDP growth (per cent)	2.9	1.5	1.3	4.0
CPI (per cent, end-year)	21.2	28.3	19.8	18.4
Unemployment rate (end-year, in per cent of labour force)	10.4	10.4	10.5	10.4
Consolidated government balance (per cent of GDP excluding privatisation receipts)	-7.1	-6.4	-3.2	-4.6
Primary balance (per cent of GDP excluding privatisation)	-1.3	1.9	4.4	3.8

	1994	1995	1996	1997
Public debt (per cent of GDP consolidated government)	85.2	84.3	72.1	63.9
Current account (per cent of GDP)	-9.7	-5.7	-3.8	-2.7
Gross external debt in convertible currencies (per cent of GDP)	68.1	70.9	61.6	56.2
Net external debt in convertible currencies (per cent of GDP)	45.2	37.6	31.8	29.3

Source: Cottarelli, 1998:8.

Due to the Adjustment Programme, total net tax revenues increased substantially both in 1995 and 1996, although they had negative social impacts. Economic policy targets were overfulfilled in 1996 because both real wages and real incomes experienced a sharper decline than expected, whereas primary balance improved significantly. Government primary deficit as a per cent of GDP fell by 7.1 per cent, and the central budget showed an upward trend with a 6.7 per cent increase over the same period (Lentner, 2005:87–100).

While the Socialist-Liberal government enjoyed high prestige abroad, its austerity measures were rejected at home (Tóth, 2005:629–690). Because the package was very controversial and was followed by social discontent and a series of strikes, Bokros resigned in February 1996.

By the end of the parliamentary term, macroeconomic indicators were showing an upward trend, but the majority of people, whether living on wages or pensions, could hardly feel it in their own domestic affairs. By the spring of 1998, it was evident that the outcome of the next elections would be decided between the Socialists and the new "collective party", FIDESZ-MPP. The prospects of the latter were improved by the fact that they alone of the parties previously in Parliament were not burdened with governmental responsibility for the economic recession, which was a concomitant with the change of regime and led to the impoverishment of the majority of the Hungarian population (Tóth, 2005:631).

The objective of this paper is to provide insight into the economic policy objectives, implemented by the first Orbán government. Besides analysing the macroeconomic indicators, emphasis will be placed on both the internal and external circumstances that influenced the performance of the Hungarian economy from 1998 to 2002. To understand the key features of economic patriotism, it is essential highlight the theoretical interpretation of the measures implemented by the centre-right government. Finally, the concluding remarks summarise the achievements of economic and fiscal policies between 1998 and 2002.

Economic Policy Measures of the First Orbán Government (1998–2002)

The greatest surprise in the 1998 elections was the emergence of the right-wing party, FIDESZ–MPP, which boosted its parliamentary representation from 6 per cent to 38.6 per cent (Romsics, 2017:469). The Smallholders moderately increased their strength while the Socialist's was cut back to 34 per cent, that of the Free Democrats to 6 per cent, and the 1990

majority party, a largely disintegrated Hungarian Democratic Forum (MDF) obtained only 4.4 per cent of the votes cast. The radical right Party of Hungarian Justice and Life (Magyar Igazság és Élet Pártja; MIÉP), which was established in 1993 as an MDF splinter party, won 14 seats (3.6 per cent) in Parliament (Romsics, 1999:442–443). According to the election results, a coalition government was formed with the participation of FIDESZ, Hungarian Democratic Forum (MDF), Christian-Democratic Party (KDNP) and Smallholders. The cabinet was led by Viktor Orbán.

When the Orbán government came to power in May 1998, the Hungarian economy grew at a rate of around 4.9 per cent per annum. Both industry and the housing construction experienced spectacular growth; in 2000, industrial output rose by 18 per cent (Gulyás, 2009:184).

Table 2: GDP growth in Hungary between 1998 and 2002 (per cent)

1998	1999	2000	2001	2002
4.9	4.3	5.1	3.9	4.4

Source: Gulyás, 2009:184.

The economic policy of the conservative government focused on the improvement of living standards through wage and pension increases instead of introducing austerity measures. It emphasised stimulating the national economy by domestic consumption. There were three important priorities carried out by policymakers over the period 1998–2002:

1. From January 2001, the Széchenyi Plan was launched, which had an amount of HUF 626 billion to support the activities of Hungarian small- and medium-sized enterprises (SMEs). This programme provided better access to financing for SMEs and had positive impacts on tourism, infrastructure, and private housing construction. According to Lentner, the main aim of the Széchenyi National Development Plan was to give an incentive for the "fiscal-organized" business development in Hungary (Lentner, 2020:137). Since the change of regime, it has been the largest investment programme adjusted to the needs of Hungarian SMEs. In the years 1998–2002, it accelerated economic growth and the catching-up process of the country. Between 2001 and 2002, approximately HUF 434 billion were allocated for investment projects. The majority of them focused on boosting energy efficiency, tourism development and assisting SMEs. By May 10 2001, more than HUF 15.35 billion in non-repayable grants were given to 230 successful enterprises, within which HUF 75 billion new investments were realised by creating 4 300 new workplaces. To make a balance about the impacts of the Széchenyi Plan, it must be stressed that 80 per cent of financial support, earmarked for strengthening entrepreneurial activity was granted to foreign-owned companies (GE Hungary, Ltd., VAW Aluminium Company, Sony Hungary Ltd., Samsung Electronics Ltd., and Nokia Hungary Ltd.) (Lentner, 2005: 234-244).
2. From January 1 2001, minimum wages increased from HUF 25,000 to HUF 40,000 and finally to 50,000 HUF by 2002. Thus, the statutory minimum wage doubled in 2001 and 2002. The latter initiative coincided with the aim of increasing labour parti-

cipation rate by creating the so-called workfare economy.

3. Preferential loans (bank credits with state guarantees, burdens which were reduced by tax reliefs) were granted to stimulate housing construction (Gulyás, 2009:184).
4. As far as fiscal policy was concerned, the right-wing government strived to increase the efficiency of tax collection and improve tax morale in general. The budget guidelines for the period 1998–2002 laid down the macroeconomic objectives for Hungary, adjusting them to the fiscal discipline. The approval of the central budget for the period 2001–2002 was a new financial tool, which defined income redistribution in advance for two years. The latter provided accountability to all economic actors. To maintain budgetary equilibrium, it was necessary to make slight modifications to direct taxes. For instance, excise duties for alcoholic beverages and tobacco products were increased by 6 per cent in 2002. As far as income taxes were concerned, several amendments were made by the government, which were as follows:
   - Family tax allowances were introduced.
   - The taxation system was streamlined.
   - Administration costs were reduced.
   - Private entrepreneurs were encouraged to invest in business activities. It must be stressed that from 1 January 2002, Hungarian SMEs received a tax concession of interest charged on investment loans, which was 20 per cent in a tax year.
   - In the field of social security contribution, the adopted measures focused on reducing labour burden in order to increase employment rate and improve the competitiveness of the Hungarian economy. At the same time, steps were taken to increase the proportionality of the tax payment liability (Lentner – Vágyi, 2003:82– 86).

Taking into consideration the measures introduced by the cabinet, it became a crucial objective to maintain robust economic growth by expanding domestic demand.

Infrastructure shortcomings were being tackled through a massive public motorway construction programme. According to the European Commission, the opening up of the telecommunication sector in early 2002 was an important step forward in price liberalisation; however, public transport, household energy and certain publicly subsidised pharmaceuticals remained tightly regulated. A favourable business climate was coupled with a high degree of credibility thanks to the successful macroeconomic management over the period 1998–2000 (Commission of the European Communities, 2002:36–37).

As far as price stability was concerned, inflation dropped from 18.5 in 1997 to less than 10 per cent in early 2002. The forint was successfully stabilised by the Central Bank of Hungary, which tightened the monetary stance. The currency continued to appreciate, approaching the upper limit of the fluctuation band that had been widened to +/- 15 per cent in spring 2001. At the same time, the Hungarian authorities decided to abandon the crawling peg system. This contributed to meeting the inflation targets for 2001 and 2002. From 1 January 2000, the rate of the forint was tied to euro 100 per cent and the forint became fully convertible on 16 June 2001. The current account deficit narrowed to around 5 per cent in 2000 and the budget deficit was brought down to 3 per cent of the GDP at the turn of the millennium (Kovács – Moulin, 2004:2). Low external deficits were easily financed by the continuous inflow of FDI.

Table 3: Average inflation in Hungary from 1998 to 2002 (CPI by year, %)

1998	1999	2000	2001	2002
14.24%	9.99%	9.80%	9.15%	5.27%

Source: Inflation.eu, 2024.

Table 4: General government deficit (Total % of GDP, 1998–2002)

1998	1999	2000	2001	2002
-7.4%	-5.3%	-3.0%	-4.0%	-8.8%

Source: OECD, 2024.

Another positive aspect of fiscal policies was that general government gross debt fell from 65.5 per cent in 1998 to less than 60 per cent in 2001 (OECD, 2024). One of the weaknesses of the Hungarian economy after the regime change was its high external indebtedness, which could not be substantially reduced despite of the privatisation revenues in the second half of the 1990s. Thanks to budgetary discipline and robust economic growth at the turn of the millennium, general gross government debt started to decline. Previously, GDP growth had regularly exceeded that of real interest rates, while real expenditures rose slower than real GDP. Because of sustained primary surpluses, the share of interest payments in the budget fell from 10.3 per cent of GDP in 1997 to approximately 4 per cent in 2001. The increasingly fixed-rate debt also contributed to the reduction of interest risks for the budget. As a result of high demand for forint-denominated government securities on international markets, the right-wing government was able to finance itself by issuing domestic papers, which reduced Hungary's exposure to exchange rate fluctuations. The increasing demand for long-term Hungarian government bonds played an important role in the extension of debt maturity (Commission of the European Communities, 2002:42).

Table 5: General government debt (Total, % of GDP, 1998–2002)

1998	1999	2000	2001	2002
65.5%	67.3%	61.6%	59.5%	60.6%

Source: OECD, 2024.

According to the European Commission, Hungary had made progress in catching up with the EU average income level. GDP per capita in purchasing power standards (PPS) reached 51 per cent of the EU average in 2001; however, regional disparities still prevailed because per capita GDP in PPS of the central region around Budapest was 76 per cent of the EU average, while that of Northern Hungary stood at 32 per cent. While the official unemployment rate in the Northern Great Plain was well above 10 per cent, Budapest and the industrialised western part of the country enjoyed virtually full employment. As regards unemployment, it was the government led by Viktor Orbán that aimed to increase the labour

participation rate and create the "workfare economy". The number of unemployed people represented 8.7 per cent of the working population in 1998, but as the economy began to pick up the number was brought down to 5.5 per cent by the end of 2001. The low level of labour participation, defined as the ratio of the number of people in the labour force, those employed or actively seeking employment, to the total population, was one of the weaknesses of the Hungarian economy after the regime change. The latter was remedied by incentives to lead inactive people back to the labour market. The employment rate at the national level increased steadily from 52.7 per cent in 1997 to 56.6 per cent in 2001 and youth unemployment as a percentage of the 15–24-year-old population dropped from 6.1 to 3.9 per cent in the years 1997–2001 (Commission of the European Communities, 2002:37). Despite the efforts of the government, the labour participation rate was substantially lower than that of the European average, with 70 per cent, respectively.

Table 6: Harmonised unemployment rate (Total, % of labour force, 1998–2002)

1998	1999	2000	2001	2002
8.7%	6.8%	6.2%	5.5%	5.5%

Source: OECD, 2024.

Table 7: Employment rate (Total, % of the working age population, 1998–2002)

1998	1999	2000	2001	2002
54.5%	55.55%	56.23%	56.2%	56.23%

Source: OECD, 2024.

With regards to privatisation, the right-wing coalition government was interested in renationalising privately owned companies. Contrary to the mass privatisation process, followed by the previous Socialist-Liberal government between 1998 and 2002, a few remaining enterprises were being restructured by the State Property Agency for later sale, while several companies earmarked as "strategic" remained in state ownership. Between 1998 and 2002, the Hungarian Airlines MALÉV and the financial institution Postabank were repurchased by the state. At the same time, Postabank was recapitalised from the state budget. The entire transaction amounted to HUF 192 billion, which was controlled by the Ministry of Finance. It was financed partly by issuing long-term state bonds (HUF 132 billion) and partly in cash (HUF 50 billion). It is worth mentioning that the FIDESZ–MPP government declared its intention to take control of companies from sectors deemed strategic, such as public utilities. Power generation, which was privatised during the Socialist-Liberal government, was again passed into state ownership in the years 1998–2002. Other companies, such as MAFILM, Concordia Warehouse Ltd., and BÁV Auction House remained in state hands (Mihályi, 2010:397). With these measures, the first Orbán government attempted to create a balance between domestic and foreign ownership by strengthening the role of SMEs and the Hungarian export sector.

Theoretical Interpretations of Economists of the Economic Policy Objectives of the First Orbán Government Between 1998 And 2002

Mainstream economists are divided on the necessity of economic patriotism, pursued by the right-wing Orbán cabinet, which is based on boosting domestic consumption and striving to increase the level playing field for Hungarian small- and medium-sized enterprises. Inotai criticises the economic policy followed by the right-wing coalition government. His main assumptions are as follows:

- The 'Széchenyi Plan' was not economically well-founded.
- Doubling the statutory minimum wage led to rising production costs.
- The programme, which supported private housing construction, contributed to the expansion of domestic consumption without increasing productivity.
- Both the exchange rate and the monetary policy were based on strengthening the forint against the euro and other currencies to bring inflation under control. The strong forint boosted imports for consumption (Inotai, 2008:23–27).

According to Inotai, the fiscal gap widened as a result of economic nationalism pursued by the first Orbán government (Inotai, 2008:23–27). His main conclusion was that the economic policy of the right-wing coalition was unsustainable in the long run. Similarly to Inotai, Stark blamed economic patriotism, which was responsible for the deterioration of macroeconomic conditions in Hungary and refuted the concept that sustainable growth could be achieved by the expansion of domestic consumption (Stark, 2007:57).

Contrary to these statements, other scholars underline the positive impacts of the Széchenyi National Development Plan. As Lentner rightly notes that despite the effects of unfavourable processes in the world, such as the 1997/1998 Asian crisis, the Hungarian economy achieved sustainable growth, reaching nearly three times the EU average growth rate. At the same time, both public debt and inflation fell substantially. Hungary was able to finance its debt from domestic sources; therefore, credit relations with the IMF essentially ceased to exist. In the years 2000–2001, the catching-up process started to accelerate, during which Hungary surpassed that of the Visegrad countries in terms of per capita GDP. In mid-2002, due to the loose fiscal policy, public finances deteriorated, which resulted in increasing imbalances in the general state budget that could not be offset by the tightening of monetary policy (Lentner, 2020:137).

Kovács and Moulin emphasise that from 2001, there was a shift from disciplined policies to expansive fiscal and wage policies. Hungarian economic policy was driven by strong pre- and post-election spending. FIDESZ and later the Socialist-Liberal government provided a strong pro-cyclical stimulus to aggregate demand. Public expenditure increased significantly, and very generous wage policies were implemented, resulting in a doubling of minimum wages and large increases in wages in the public sector. All of these had strong spill-over effects on the private sector. The shift in fiscal policies led to a large increase in the macroeconomic imbalances of the economy (Kovács – Moulin, 2004:3).

Contrary to mainly neoliberal economists, other scholars argue that the only solution to mitigate the harmful impacts of the transformation process (drop both in GDP and real

incomes together with domestic consumption) was to follow the economic policy objectives of the first Orbán government. Botos stresses that the Hungarian population could not be blamed for the quick growth of the country's foreign exchange indebtedness after the 1970s. The main problems of the Hungarian economy could be traced back to the transformation recession in the 1990s. Her main assumption was that both export-led growth and the unprecedented scale of privatisation contributed to high state indebtedness. Another major problem was that Hungary's export sector was too concentrated and vulnerable, while the bulk of infrastructure was privatised after the regime change. Therefore, the Hungarian economy should be diversified by developing agriculture and tourism that could generate hard currency incomes by reducing the external vulnerability of the national economy (Botos, 2009:7–17).

Despite criticism, Hungary achieved sustainable economic growth over the period 1998–2002, which was characterised by declining gross government debt. The inflation rate also decreased considerably, while the budget deficit was brought under control until mid-2002. Measures adopted by the government strived to support the activities of Hungarian SMEs to improve their competitiveness in global markets. At the same time, initiatives were launched to increase the labour participation rate and help inactive people to return to work. By doubling minimum wages in 2001 and 2002, the coalition government emphasised the wellbeing of Hungarian citizens and its interest in stimulating domestic consumption. The economic policy applied around the turn of the millennium redressed imbalances in the labour market: between 1998 and 2002, 240,000 new jobs were created in the Hungarian economy, mainly in the private sector. Over the period 1998–2002, a well-conceived economic policy managed to achieve a fiscal balance, dynamic economic growth, and a sustainable increase in employment. Although there were also global financial crises at the end of the 1990s, such as the Asian financial crisis between 1997 and 1999 and Russia's financial collapse in 1998, Hungary's economy achieved sustainable growth by preserving its fiscal balance and creditworthiness in international money markets (Matolcsy, 2015:606).

Conclusion

After the implementation of the Adjustment Programme (Bokros Package), the external vulnerability of the Hungarian economy started to decrease substantially. Although the austerity measures contributed to the restoration of budgetary equilibrium and sustainable growth, they had negative impacts on both the domestic consumption and the living standard of the population. As a result of the Bokros Package, real wages declined by 17 per cent in 1995 and 1996. Unemployment rate and inflation reached double digits, which was coupled with the general dissatisfaction of the Hungarian society towards the radical adjustment programme.

In the 1998 parliamentary elections, the right-wing FIDESZ-MPP managed to gain the support of the disappointed voters and obtained 148 seats in the Parliament. As a result of the general elections, a coalition government was formed with the participation of FIDESZ, the Hungarian Democratic Forum (MDF), the Christian-Democratic Party (KDNP) and the Smallholders. The cabinet was led by Viktor Orbán.

Over the period 1998–2002, the first Orbán government placed emphasis on stimulating the national economy by boosting domestic consumption. To assist the activities of Hungarian SMEs, the Széchenyi plan was launched from 1 January 2001, which amounted to HUF 626 billion. The programme was successfully implemented and had positive impacts in all sectors of the national economy. Additionally, preferential loans were granted to stimulate housing construction. The improvement of living standards through wage and pension increases was declared among the key objectives of the first Orbán government. In Hungary, the statutory minimum wage doubled in 2001 and 2002. At the same time, measures adopted in the labour market attempted to increase the employment rate and fight against structural unemployment.

As for privatisation, the right-wing coalition government started to renationalise certain private companies that were deemed strategic, such as public utilities and power generation. The Hungarian Airlines MALÉV and the financial institution Postabank were repurchased by the state. The main objective of these transactions was to maintain the majority of shares in state ownership due to national security and solvency reasons.

As far as budget consolidation was concerned, restoring fiscal balance and reducing external debt were the main elements of the government's economic policy. Between 1998 and 2002, Hungary carried out successful fiscal consolidation. While budget deficit was brought down from 5 to 3 per cent between 1998 and 2002, public debt fell from 65.5 per cent in 1998 to 59.5 per cent in 2001, which reduced the external vulnerability of the country. According to the report of the European Commission, Hungary made progress in catching up with the EU average income level because GDP per capita in purchasing power standards (PPS) reached 51 per cent of the EU average in 2001, although regional disparities still prevailed after the turn of the millennium.

In the years 1998–2002, the economic policy pursued by the first Orbán government was able to achieve a fiscal balance and dynamic economic growth. At the same time, it successfully managed the negative external impacts of global financial crises in Asia and Russia.

Bibliography

Báger Gusztáv – Kovács Árpád (2004): *Privatizáció Magyarországon.* Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet, Budapest.

Benczes István (2009): Market Reform and State Paternalism in Hungary: a Path-dependent Approach. *TIGER Working Paper Series*, no. 116., 1–13. URL: https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/325/1/TWPNo116_Benczes.pdf [accessed 28 May 2024].

Botos Katalin (2005): Burden of the past and challenges for the future. *Heller Farkas Füzetek*, no., 1., 37–54. URL: https://jak.ppke.hu/uploads/articles/11269/file/2005.(1).pdf [accessed 28 May 2024].

Botos Katalin (2009): Importált és hazai valóság. *Közép-Európai Közlemények*, vol. 2., no. 1., 7–17. URL: https://vikek.eu/wp-content/uploads/2014/02/KEK-03-h.pdf [accessed 28 May 2024].

Commission of the European Communities (2002): Brussels, 9.10.2002. SEC (2002) 1404. Regular Report on Hungary's progress towards accession.{COM(2002) 700 final}. URL: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/committees/afet/20021021/sec(02)1404_EN.pdf [accessed 30 May 2024].

Cottarelli, Carlo (1998): *Macroeconomic and Structural Adjustment During 1995–1997: An Overview.* IMF eLibrary, Washington. URL: https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781557757098/ch02.xml?tabs=fulltext [accessed

28 May 2024].

Csath Magdolna (2009): Mi történt velünk, avagy miért futott vakvágányra a rendszerváltás vonata? In. Gazdag László (szerk.): *Magyarország úttévesztése. A rendszerváltás közgazdaságtana*. Mundus Kiadó, Budapest, 145-155.

Gazdag László (2007): *A Bokros-csomag mítosza és a valóság.* Laurus Kiadó, Győr.

Gulyás László (2009): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig (History of the Hungarian economy from the change of regime to the present days*)*. In. Gulyás, László (szerk.): *A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi tervig*. JATE Press, Szeged, 175–188.

Inflation.eu. Worldwide Inflation Data. URL: https://www.inflation.eu/inflation-rates/hungary/historic-inflation/cpi-inflation-hungary.aspx [accessed 30 May 2024].

Inotai András (2008): Rendszerváltás és gazdaság. Személyes gondolatok – Magyarország 1990–2008. *História*, vol. 30., no. 3., 23–27.

Kovács, Viktória – Moulin, Laurent (2004): Hungary's policy mix: from stabilisation to crisis to…? In Ecfin country focus. *Economic analysis from the European Commission's Directorate-General for Economic and Financial Affairs,* vol. 1., no. 9. URL: https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication1409_en.pdf [accessed 30 May 2024].

Lentner Csaba (2020): *East of Europe, West of Asia. Historical development of Hungarian public finances from the age of dualism to present.* L'Harmattan, Paris – Budapest.

Lentner Csaba (1996): Ki fizeti (meg) a privatizációt? *Gazdaság és Társadalom*, vol. 7., no. 3-4., 36-50.

Lentner Csaba (2005): *Rendszerváltás és pénzügypolitika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lentner Csaba – Vágyi Ferenc (2003): Ungarische steuerpolitische Reformbestrebungen im marktwirtschaftlichen Übergang. *Gazdaság és Társadalom*, vol. 14., no. 2., 76–94. URL: http://publicatio.uni-sopron.hu/992/1/GT_2003_2_05_Lentner_Vagyi.pdf [accessed 30 May 2024].

Matolcsy György (2015): *Economic Balance and Growth. Consolidation and stabilisation in Hungary 2010–2014.* Kairosz Kiadó, Budapest.

Mihályi Péter (2010): *A magyar privatizáció enciklopédiája. 1. és 2. kötet.* Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém.

OECD (2024): *Employment rate (Total, % of the working age population, 1998–2002).* URL: https://data.oecd.org/emp/employment-rate.htm#indicator-chart [accessed 30 May 2024].

OECD (2024): *General government deficit (Total % of GDP, 1998–2002).* URL: https://data.oecd.org/gga/general-government-deficit.htm [accessed 30 May 2024].

OECD (2024): *General government debt (Total, % of GDP, 1998–2002).* URL: https://data.oecd.org/gga/general-government-debt.htm [accessed 30 May 2024].

OECD (2024): *Harmonised unemployment rate (HUR) (Total, % of labour force, 1998–2002)* URL: https://data.oecd.org/unemp/unemployment-rate.htm [accessed 30 May 2024].

Petschnig Mária Zita (1996): *Töréspontok. Jelentések az alagútból/jelentés a magyar gazdaság 1995. évi folyamatairól.* Pénzügykutató Részvénytársaság, Budapest.

Romsics Ignác (1999): *Hungary in the twentieth century.* Corvina – Osiris, Budapest.

Romsics Ignác (2017): *Magyarország története.* Kossuth Kiadó, Budapest.

Stark Antal (2007): Nemzetgazdaságunk a rendszerváltás után. *Competitio,* vol. 6., no. 1., 55–84. URL: https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/819c2b1e-cc7b-4898-96b9-7e37e64ea518/content [accessed 30 May 2024].

Tóth István György (2005): *A concise history of Hungary. The history of Hungary from the early Middle Ages to the present.* Corvina – Osiris, Budapest.

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 130–146., DOI: 10.24307/psz.2024.0812

Gonda Tibor – Horváth Alpár

A civil szervezetek szerepe a határon átnyúló tudástranszferben a turizmus szervezeti megújítása érdekében

The Role of Civil Institutions in Cross-Border Knowledge Transfer for the Organizational Renewal of Tourism

Összefoglalás

A magyarországi turizmus szervezésében és fejlesztésében a rendszerváltás óta jelentős szerepet játszanak a civil szervezetek. Gondoljunk csak a FATOSZ (Falusi és Agroturizmus Országos Szövetsége) napraforgós minősítési rendszerére, vagy a települési szintű turisztikai egyesületek szerepvállalásaira a helyi turizmus fejlesztésében és a hazai TDM-struktúra kiépítésében. Az élő szakmai kapcsolatok miatt a magyarországi gyakorlat pozitív például szolgált a határon túli turisztikai fejlesztésekhez, és a turizmus szervezeti megújulásához. Cikkünkben azt vizsgáljuk, hogy a turizmus új térségi szereplőinek (TDM-szervezetek és turisztikai klaszterek) hazai jó gyakorlata milyen hatással volt a romániai változásokra, és a szervezeti innovációban milyen szerepet játszottak az ottani magyar civil szervezetek. Arra is keressük a választ, hogy ez utóbbiak személyes, vagy intézményes szakmai kapcsolatai hogyan segítették a tudástranszfert, és ez által a romániai turizmus fejlődését.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D83, L3, O1, Z32, Z33
Kulcsszavak: civil szervezetek, tudástranszfer, TDM-struktúra, turizmus

---

Dr. Gonda Tibor, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Marketing és Turizmus Tanszék (gonda.tibor@ktk.pte.hu); Dr. Horváth Alpár, egyetemi docens, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Kolozsvár, Gyergyószentmiklósi Tagozat (alpar.horvath@ubbcluj.ro).

Summary
Civil institutions have played a significant role in the organization and development of tourism in Hungary since the change of regime. Let us think of the sunflower rating system of the FATOSZ (National Association of Rural and Agrotourism), or the roles of tourist associations at the settlement level in the developing of local tourism and the establishing of domestic TDM (Tourism Destination Management) structure. Due to the active professional relationships, the practice in Hungary has served as a positive example for cross-border tourism developments and the organizational renewal of tourism. In our article, we examine how domestic good practices of new regional players in tourism (TDM organizations and tourism clusters) had an impact on the changes in Romania, and what role the Hungarian NGOs there played in organizational innovation. We are also looking for an answer to how the personal or institutional professional relationships of the latter helped the transfer of knowledge and thus the development of Romanian tourism.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D83, L3, O1, Z32, Z33
Keywords: civil organizations, knowledge transfer, TDM structure, tourismKeywords: civil organizations, knowledge transfer, TDM structure, tourism

---

Bevezetés

A magyarországi turizmus fejlesztésében nem elhanyagolható a szerepük a civil szervezeteknek. Gondoljunk csak arra, hogy a falusi turizmus szervezése, a szolgáltatók képzése, a napraforgós minősítések lebonyolítása mid a FATOSZ (Falusi Turizmus Országos Szövetsége) és az önálló egyesületekként működő helyi szervezeteinek a feladata (Szab ó, 2014). 1995 óta létrejöttek a borúti egyesületek, melyeknek igen jelentős szerepük volt a magyarországi borturizmus fejlesztésében (Angler, 2018). Az elmúlt évtized szép számú turisztikai klaszterszerveződési kezdeményezései is döntően civil szervezetekhez kapcsolódnak (Gonda, 2014). A 2010-től kiépülő magyar TDM-szervezeti struktúrában is jelentős szerepet vállalnak a civil szervezetek (Pálfi – Aubert, 2019). A hazai szabályozás ugyanis eleve csak két jogi szervezeti formát engedélyez a TDM-szervezetek létrehozására, a nonprofit Kft-t és az egyesületet. A TDM Szövetség nyilvántartása szerint a TDM-rendszer kiépülését követően a működő 65 TDM-szervezetből 52 egyesületként vagy közhasznú egyesületként tevékenykedett (TDMSZ Online). Cikkünkben azt vizsgáljuk, hogy a turizmus új térségi szereplőinek (TDM-szervezetek és turisztikai klaszterek) romániai megjelenésében milyen szerepet játszottak az ottani magyar civil szervezetek. Arra is keressük a választ, hogy ez utóbbiak személyes, vagy intézményes szakmai kapcsolatai hogyan segítették a tudástranszfert, és ez által a romániai turizmus fejlődését.

A turizmus új térségi szereplőinek magyarországi megjelenése.

A magyarországi turisztikai desztináció menedzsment (TDM) szervezeti struktúrájának kialakulása szempontjából meghatározó volt a Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia (NTS) elfogadása 2005-ben. A dokumentumban megfogalmazásra került annak az igénye, hogy a Tourinform irodai hálózatban „kiteljesedő" turisztikai intézményrendszert továbbfejlesszék. Felismerték ugyanis, hogy a hazai turizmus fejlesztésének egyik fő gátja a kompetenciákkal, a finanszírozással és az átfogó szakismerettel rendelkező irányítási és menedzsmentstruktúra hiánya. A desztináción, azaz a turisztikai fogadóterületen alapuló, decentralizált szervezeti rendszer kialakítása nélkülözhetetlenné vált a versenyképes turizmus és a fenntartható működési feltételek megteremtése érdekében (Lengyel, 2008).

Éppen ezért az alulról építkezés és a partnerség elvét hangsúlyozva fogalmazódott meg a stratégiában az alábbi gondolat: „A legfontosabb lépést mindenképpen maguknak a szolgáltatóknak kell megtenniük: azt kell felismerniük, hogy az együttműködés célja […] a közös piaci fellépés, az egyedül nem, vagy csak kisebb mértékben elérhető üzleti siker [...]" (NTS, 2005:113). A stratégia ezen üzenetét sokan komolyan vették, és sorra alakultak meg a turizmus helyi szereplőit összefogó civil szervezetek, egyesületi, illetve közhasznú egyesületi formában.

Az NTS elfogadását követően a stratégia célkitűzéseit az érintett szakemberek beépítették és érvényesítették más fejlesztési stratégiákban is. Ennek megfelelően megjelent a TDM- szervezetek létrehozására, fejlesztésére irányuló cél a 2007–2013 közötti EU-s pályázati források felhasználását megalapozó Új Magyarország Fejlesztési Tervben (ÚMFT). Első körben a Regionális Operatív Programok keretében lehetett finanszírozási forrást nyerni, majd 2015-ben a Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Programban (GINOP) (Aubert et al., 2016). Alig két évtizeddel a társadalmi-gazdasági rendszerváltozást követően az „együttműködve versenyezni" elv és gyakorlat még nem volt jelen a turizmus szolgáltatói körében. A TDM-pályázatok egyik fontos eredménye ennek az elvnek a megjelenése, felerősödése. Napjainkban már az is látszik, hogy ott tudott hatékony lenni a TDM-szervezeti struktúra, ahol ezt az elvet a jól szervezett és demokratikusan működő civil szervezetnek köszönhetően a gyakorlatban is meg tudták valósítani. A desztináció menedzsment rendszer kiépítése során szerencsére nem kellett mindent a nulláról kezdeni, mivel a nyugat-európai gyakorlatot számos szakember munkájából megismerhette a szakma (Bieger, 2005; Zehrer et al., 2005; Luft, 2007). Bieger (2005) felfogásában a desztináció egy olyan rendszer, amelyben a különböző turisztikai vállalkozók és a turizmusban érintettek egymással szoros kapcsolatban állnak, az együttműködésben rejlő előnyöket, szinergiákat felismerik. A turizmus számára fontos kapcsolati rendszert a különböző környezeti szférák (természeti, politikai, gazdasági) összessége alapjaiban határozza meg, amelynek kooperálására, koordinálására az ún. desztináció menedzsment rendszert tartja a legmegfelelőbbnek. Bieger szerint a TDM-rendszer lényege a célterületben gondolkodás, és az adott célterületen a turizmusban érintett politikai és privát szektor összefogása, a turisztikai tevékenység koordinálása, különösen a közös marketingtevékenység, a tervezés- és kínálatkoordináció terén (Pálfi, 2013).

Lengyel (2008) alapján a TDM-rendszer kiépítésének négy fontos alapelve van (alulról építkezés, partnerség, szakszerűség, finanszírozás). A TDM-szervezeti rendszer kiépítése alulról felfelé történik, a partnerség minél szélesebb körű kialakításával. Önmagában ennek az elvnek

az érvényesítése is elősegíti azt, hogy a turizmus érintettjei összefogjanak és civil szervezetet alapítva álljanak a helyi TDM-szervezési folyamat élére. Ezen szempontok érvényesülését az előzetes, a Nemzetgazdasági Minisztérium (NGM) által felügyelt regisztráció során fokozottan ellenőrizték. A participáció, azaz az érintettek tényleges bevonása, létfontosságú a folyamatos együttműködés és érdeklődés fenntartásához. A 2010-es években a desztináció menedzsment folyamatában a TDM-szervezetek töltöttek be kezdeményező szerepet. Erre egyértelmű legitimitást nyújtott számukra az önkormányzattal megkötött feladatátadási szerződés, mely a pályázatok kötelező módon előírt feltétele volt. A tagok céljainak ismeretében, annak megfelelően a TDM-szervezet látta el a rendelkezésre álló erőforrások megfelelő felhasználását, gondoskodott az együttműködés ösztönzéséről és az ehhez szükséges közvetítői és kutatási feladatok ellátásáról (Aubert – Szabó, 2007). A szervezetek koordinálásához elengedhetetlen volt a szakszerűség, a létrehozott turisztikai termékek és a kialakított partnerség megfelelő működtetése. Az elmúlt évek pozitívumai között kell ezért azt a tényt is megemlítenünk, hogy a létrejött TDM-struktúra munkahelykínálatot is jelentett, többnyire fiatal turisztikai szakemberek számára. Ez egyben azt is jelenti, hogy némelyik egyesület „jelentős" munkaszervezetett hozott létre, akár 4–5 munkavállalót is foglalkoztatva. A kialakult, jól működő rendszer fenntartásához megfelelő finanszírozási háttér is kellett. A szervezetek pályázati forrásokból, tagdíj-hozzájárulásokból, az önkormányzat által átadott idegenforgalmiadó-hozzájárulásból, saját tevékenységből eredő bevételekből és szponzorok pénzéből finanszírozták saját tevékenységüket. A TDM-szervezeti rendszer kiépülésével párhuzamosan megerősödött a civil és a szakmai háttér is. Egyes TDM-szervezetek mintegy ernyőszervezetként professzionális humán erőforrásukkal segítik, támogatják környezetük civil szervezeteinek munkáját. Jelentős előrelépés, hogy a TDM-szervezetek tevékenységükkel lehetőséget nyújtottak az addig csupán a vonzerőre, attrakcióra, és nem a komplex turisztikai termékre koncentráló, egymástól függetlenül tevékenykedő, sokszor jellemzően csak promóciós tevékenységet végző intézmények kiváltására. Ezáltal lendületet kapott a turisztikai termékfejlesztés és egy adott fogadóterület turisztikai szereplőinek desztináció alapú kooperációja. A közös kínálatfejlesztés alapjainak és hátterének megteremtésében hangsúlyos szerepet kapott a marketing, különösen az internet és a közösségi média (Pálfi, 2013).

A TDM-struktúra kialakulása mellett a turisztikai klaszterek létrehozását is támogatták az Új Magyarország Fejlesztési Terv forrásaiból. Valamennyi konvergenciarégióban elérhető volt erre a célra forrás, de a dél-dunántúli régióban külön pályázati kiírásra is sor került a turisztikai klaszterek támogatására. A létrejött klaszterek működési tapasztalatai ugyancsak azt mutatják, hogy ott volt eredményes a klaszterek tevékenysége, ahol valódi részvételen alapuló erős civil szervezet vállalta a gesztor szerepét (Gonda, 2014).

2016-tól megszűntek a közvetlen pályázati lehetőségek a turisztikai klaszterek és a TDM-szervezetek támogatására. Ennek következtében a szervezetek nagy része megszűnt, és csak azok tudtak működőképesek maradni, amelyeknél az együttműködés magas szinten kialakult, és ahol a települési önkormányzatok jelentősebb szerepet vállaltak a szervezet működtetésében (Nagy et al., 2023). Az is megfigyelhető, hogy a TDM-rendszer értékeit és eredményeit figyelembe véve, még napjainkban is vannak Magyarországon hasonló elven működő, innovatív helyi együttműködések (Vargáné Csobán et al., 2022; Piskóti et al., 2022).

A magyar kisebbséghez kötődő civil szervezetek turizmussegítő tevékenysége Romániában

A 2011-es népszámlálás szerint Románia népességének 6,5%-át teszik ki a magyar nemzetiségűek, ami számszerűen 1,238 millió főt jelent (Kiss – Barna, 2012). A 2021-es romániai népszámlálás megszervezésének és lebonyolításának problémái számos szakmai kritikát eredményeztek, hisz a 19 millió fős népességből mintegy 2,5 millió főnek nem ismert sem az etnikuma, sem a felekezeti hovatartozása. Mindezek mellett a fenntartással kezelendő adatok is tükröznek olyan demográfiai és etnikai térszerkezeti változásokat, amelyek a romániai magyar döntéshozók, egyházi és világi vezetők, közintézmények, önkormányzatok, civil szervezetek és vállalkozások számára is számos kihívást jelentenek (Veres, 2023; Cseke, 2023; Vig, 2023; Kovács-Biró, 2023; Bálint-Pataki, 2023). A romániai lakosság több mint 13%-ának nem ismert a nemzetisége. Ha a magukat magyarnak valló 1,002 millió embert a 19 milliós összlétszámhoz viszonyítjuk, akkor 5,23%-os magyar arányról, ha pedig az ismert etnikumú 16,5 milliós lakossághoz viszonyítunk, akkor 6,05 %-os magyar népességi arányról beszélhetünk. A korrekciós becslésekkel 1,11 milliós lélekszámúnak tartott romániai magyarság mintegy 170–180 ezer fővel csökkent tíz év alatt (bár ennél nagyobb számokkal is találkozhatunk a kapcsolódó sajtóhírekben). A népességfogyás általános tendenciái mellett a nemzeti kisebbségeket a természetes népmozgalmi és migrációs jelenségek mellett az asszimilációs folyamatok is sújtják, ami főként szórványtérségekben jelent a nemzeti identitás megélésével és a közösségépítéssel kapcsolatos nehézségeket (Cseke, 2023).

Nyilvánvalóan, a magyarok térbeli eloszlása nem egyenletes sem Romániában, sem pedig a tágabb értelemben vett Erdély területén, vagyis azon a mintegy 103 ezer km^2-es területen, amely a trianoni békeszerződést megelőzően a Magyar Királysághoz tartozott. Amint az etnikai térszerkezeti kutatásokból kitűnik (Kocsis, 2011; Kocsis et al., 2006) a romániai magyarság mintegy fele tömbben él a *Székelyföld*nek nevezett történeti-kulturális régió területén, amely közigazgatási szempontból Maros, Hargita és Kovászna megyék magyar többségű települési-közigazgatási egységeinek feleltethető meg.

Nem mellékes történelmi tény, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia 1876-os közigazgatási reformja során az egykori Székelyföldet alkotó széki közigazgatási egységeket az egységesített vármegyerendszerbe integrálták. Az azóta bekövetkezett nemcsak közigazgatási, hanem államjogi változások, politikai rendszerváltások (Elekes, 2011; Elekes – Szilágyi, 2020) is hozzájárultak a ma Románia területén élő magyar közösségek etnikai térszerkezeti sajátosságainak, közigazgatási hovatartozásának, érdekérvényesítő képességének, és mindezek tükrében önszerveződési hajlandóságuk és képességük alakulásához. A romániai magyarság Székelyföldön kívül élő része valamelyest tömbszerűen a *Partium* egyes részein (Szilágyi – Elekes, 2020), míg a történelmi Erdély északi, nyugati és déli részén, valamint a *Bánság*ban városi vagy vidéki szórványközösségben él (Kiss – Barna 2012). Az etnikai térszerkezeti adottságok egyben szocializációs környezetet is jelentenek a magyar nemzetiségű egyének számára, így – a térbeli mobilitástól függően – vannak, akik román nyelvi közegben, vannak, akik többé-kevésbé kétnyelvű közegben, a székelyföldiek pedig magyar nyelvű közegben élik mindennapjaikat.

A kulturális és politikai szocializációs folyamatoknak egy kis szeletét képezi a turizmusban

való részvétel. Van, ahol a turizmus a nemzetiségi közösségépítés eszköze, főleg szórványtérségekben (és ebbe beleértendőek többek között Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti viszonylag nagy létszámú városi magyar közösségei is). A közösségépítés során (az együttlét élményén túl) a közös célok megfogalmazása és követése, mint például a természetjárás, a honismeret, a környezetvédelem szervezett művelése a turizmus *keresleti* oldalán értelmezhető, mint Erdély egyik legnagyobb civil szervezete, az *Erdélyi Kárpát Egyesület* esetében (EKE Online). Hasonló feltételezhető az ifjúsági, illetve egyházi-vallási szerveződések turistáskodási gyakorlatai kapcsán, például a *Romániai Magyar Cserkész Szövetség* (RMCSSZ Online) vagy az *Erdélyi Mária Út Egyesület* (EMÚE Online) esetében.

A turizmus *kínálati* oldalán az egyének és azok civil jellegű csoportosulásai a kinyilatkoztatott célok alapján szakmai szerepvállalásról, tudásteremtésről, tudásátadásról, közösségi tervezésről és a döntéshozatali mechanizmusokban való részvételről, esetenként a turisztikai infrastruktúra fejlesztésében való tevőleges részvételről szólnak. Az egyének a turisztikai kínálat létrehozásában leginkább vállalkozóként, vagy közintézmények döntéshozóiként (esetenként tanácsadói szerepkörben) tudnak részt venni. A civil szervezetekben való tagság az egyének számára egyfelől az önszerveződő és önérdekű szabadidő-eltöltést, másfelől a kezdeményezési készségtől, önkéntességi hajlamtól függően, olyan projektek generálását is jelentheti, amelyek a turizmus feltételrendszerének egyes elemeit erősíthetik, gazdagíthatják. Például a *turisztikai infrastruktúra* azon elemeinek létrehozására, illetve fenntartására, amelyek profitorientált módon nem oldhatók meg (nem kifizetődők), vagy a helyi identitást is erősítő kulturális fesztiválok szervezésére, és ezáltal a kulturális turizmus kínálati oldalának az erősítésére (Jászberényi et al., 2022) a központi költségvetésből gazdálkodó *kormányzati*-önkormányzati intézmények, vagy a központi költségvetésre pályázó és a magánszféra támogatásait PR-akciókkal is bevonni próbáló *civil szervezetek*, *egyesületek* és *alapítványok* lehetnek képesek. Erre példa a részben önkormányzati finanszírozású, részben önkéntességen alapuló hegyimentő egyesületek tevékenysége; például Gyergyószentmiklóson a 40 éves múltra visszatekintő *Dancurás Hegyimentő Szolgálat* (DHSZ Online), amely szerződéses alapon kapcsolódik a Hargita Megye Tanácsa által fenntartott megyei *Hegyi- és Barlangimentő Közszolgálat*hoz (Salvamont Online). A 16 tagszervezetet és több mint 1300 tagot számláló *Erdélyi Kárpát Egyesület* (EKE Online) egyes térségi osztályai nem csupán a közös túrázás élményét biztosítják, hanem részt vállalnak a térség turisztikai feltárásában, népszerűsítésében. Ez utóbbi eszközei főleg a kéthavi rendszerességgel kiadott *Erdélyi Gyopár* című folyóirat (Erdélyi Gyopár Online) és egyéb tematikus kiadványok, valamint a hagyományos és online médiában való jelenlét (közös és tagszervezeti honlapok, közösségi oldal, sajtóhírek stb.). Az egyes tagszervezetek a saját tagságukon kívüli kört is megszólítják az évente megszervezett *Országos Vándortáborok*kal, emléktúrák és teljesítménytúrák, szakrális maratonok, zarándoktúrák révén. A főleg magyarországi és más határon túli magyar civil szervezetekkel való kapcsolatok szintén hozzájárulnak az egyes térségek ismertségének növekedéséhez, egyúttal a turizmusszervezési jó gyakorlatok szélesebb körben való ismertté válásához.

A turisztikai infrastruktúra bevétel-, illetve nyereségorientáltan működtethető részének kialakítása és versenyhelyzetben való fenntartása a *vállalkozói* szektorra hárul, amelynek tagjai akkor hoznak létre civil szervezeteket, vállalkozói egyesületeket, ha tudatosodnak a *közös* érdekek (piacra jutás, minőségbiztosítás, munkaerő-problémák megoldása, érdekképvise-

let a hatóságokkal szemben) és azok a *feladatok* (térségi marketingmunka, oktatásszervezés, szakmai lobbitevékenység), amelyeket külön-külön nem, hanem csakis együttműködéssel lehet ellátni. A tudatosodástól az együttműködésig azonban hosszú és göröngyös az út, nem könnyű megteremteni az önkéntes koordinációs mechanizmusok feltételeit. A vállalkozók a felismert érdekközösségen alapuló *vállalkozói egyesületek*et a civil szervezetekre vonatkozó jogszabályok alapján hozhatják létre, tagsággal, választott vezető szervekkel, esetleg megfizetett munkaszervezettel, menedzserekkel vagy önkéntesekkel (Ordonanţa, 26/2000). A nonprofit és forprofit turisztikai infrastruktúra létrehozásában és működtetésében az önkormányzati szektor is érdekelt. Ezt átfogóan már nagyvonalakban az 1998. évi 58. sz. Kormányrendelet (Ordonanţa, 58/1998) és az ebből eredő további turisztikai jogszabályok is előírták. De az, hogy mely települési vagy megyei önkormányzat milyen mértékben élt a jogszabályi környezet, valamint a kormányzati és európai uniós támogatási rendszerek lehetőségeivel, az nagymértékben attól függött, hogy az önkormányzati vezetők mennyire voltak elkötelezettek a térségi turizmusgazdaság működése iránt. A korábbi helyi közigazgatási törvényt integráló új *Közigazgatási Törvénykönyv* (Ordonanţa, 57/2019) szabályozza a megyék és települési önkormányzatok működését és szerencsés módon ma már ösztönzi az önkormányzatok térségi együttműködését is, ún. *közösségi fejlesztési társulás*ok, vagyis a területi-közigazgatási egységek (megyék, városok, községek) egyesületei formájában. Ilyen jellegű a *Kovászna Megye Turizmusáért Egyesület* (KMTE Online), amelyet Kovászna Megye Tanácsa, Sepsiszentgyörgy Megyei Jogú Város és Kovászna Város Helyi Tanácsaival közösen hoztak létre. Hasonló a *Hargita Közösségi Fejlesztési Társulás* (HKFT Online) is, amelyet Hargita Megye Tanácsa 12 települési önkormányzattal hozott létre, és további 24 települési önkormányzat csatlakozott hozzá. A Székelyföld északnyugati részét is magába foglaló Maros megyében Maros Megye Tanácsa a Maros Megyei Múzeummal és a Salvamont-Salvaspeo Maros Barlangi- és Hegyimentő Szolgálattal közösen alapította meg 2017-ben a *Visit Mureş – Visit Maros Egyesület*et (VMVME Online), elsősorban turizmuspromóciós céllal, távlatosan pedig a turisztikai desztináció menedzsment előmozdítása érdekében. Az együttműködéseket ösztönözte a Nemzeti Vidékfejlesztési Program LEADER-programja is, minden nehézség és bürokratikus akadály mellett. Ilyen kontextusban fejlesztette tovább tevékenységét a Parajdon néhány panziótulajdonos által létrehozott Sóvidéki Turisztikai Egyesület, később már *Sóvidék-Hegyalja Turisztikai Egyesület*ként a TDM-gondolkodás egyik előfutárának számított Székelyföldön (Horváth, 2014).

A 2017. évi turisztikai jogszabályváltozások Romániában is lassan előtérbe helyezték a *desztinációs gondolkodás*t, amelyhez szorosan kapcsolódik a TDM-szervezetek létrehozásának kérdése (Ordonanţa, 15/2017). Az egyesületek és más társulások magyar vagy multietnikus jellegét nagymértékben meghatározza a bejegyzés szerinti székhely és a választott akcióterület (Kovács, 2022). Turisztikai desztináció menedzsmentre szakosodó magyar (vagy magyar többségű) szervezetekre így aligha véletlenül csak Székelyföldön számíthatunk. Ez nem jelenti azt, hogy ne jöhetnének létre Erdély többi részén magyar turisztikai egyesületek, de a TDM „hivatalos" jellege okán, Székelyföldön kívül a magyar kulturális örökséget, magyar közösségeket és kisvállalkozásokat vagy éppen TDM-eket népszerűsítő, önkéntességen alapuló – de az adott településeket, térségeket *hivatalosan nem képviselő* – szakmai egyesületek egészíthetik ki a székelyföldi TDM-törekvésekről kirajzolódó képet.

TDM-folyamatok Székelyföldön

TDM-szakmai előzmények Székelyföldön

Székelyföld *többségükben magyar nemzetiségűek* által irányított közigazgatási egységei (Hargita és Kovászna Megye Tanácsai, számos község és város) az 1990-es évek közepéig visszavezethető testvértelepülési, testvérmegyei kapcsolatai magyarországi közigazgatási egységekkel, a magyar történelmi egyházak, közoktatási intézmények határon átnyúló kapcsolatai, a romániai magyar fiatalok magyarországi egyetemjárása (beleértve a doktori iskolákat is), a különböző egyetemi és kutatóintézeti személyes és pályázati kapcsolatok sokrétű tudástranszfert tettek lehetővé. Mindezt csak *kiegészíthette*, de nem helyettesíthette a mindenkori román kormányzati intézményektől és a romániai magyar érdekképviseleti szervek felől érkező tudástranszfer. Tehát, a magyar-magyar tudástranszfer akár versenyképességi tényezőként is felfogható a romániai magyar közösségek és a többségi társadalom összehasonlításakor. A turisztikai desztináció menedzsment fogalmának a székelyföldi szakmai és közéleti diskurzusban való megjelenése a 2008–2009-es évekig vezethető vissza. A Romániai Magyar Demokrata Szövetség kolozsvári székházában 2007-ben a magyar-román kormányközi találkozók egyik epizódjaként került sor a turizmusért felelős államtitkárok találkozójára. A szakpolitikai egyeztetések „mellékvágányán" az akkori Magyar Turisztikai Hivatal munkatársai bemutatták egy szűkebb közönségnek a 2005-ben kidolgozott magyarországi *Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégiát*, amelynek szervezetépítési tengelyében központi szerepet kapott a TDM-szervezetek többszintű rendszerének kiépítése. Miután ismertté vált a magyar Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium Turisztikai Államtitkársága felkérésére elkészült *TDM-kézikönyv* is Lengyel Márton szerkesztésében (Lengyel, 2008), 2009-ben Hargita Megye Tanácsa felkérésére elkészült a megyei turizmusfejlesztési stratégia, fejlesztési tengelyei között szerepeltetve a szervezetépítési kérdéseket is, kiemelten ajánlva a TDM-rendszer feltételeinek kiépítését is (HMTS, 2009).

A magyar–magyar turizmusstratégiai és TDM-vonatkozású tudástranszfer 2008-as mozzanatai között említhető, hogy a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Gyergyószentmiklósi Kihelyezett Tagozatán és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Csíkszeredai Karain zajló térségi turizmusmenedzsment és turisztikai marketing vonatkozású kutatások mintegy kiegészítették a Hargita Megyei Turizmusfejlesztési Stratégia és az Európai Unió vidékfejlesztési és régiófejlesztési pályázatai által generált szakmai diskurzust (Horváth –Peteley, 2008; Horváth, 2013; Nagy, 2013). Az egyetemi kutatások és az önkormányzati elképzelések még viszonylag belterjesnek tekinthetők, társadalmi-gazdasági visszhangjuk meglehetősen csekély. Közel nyolc évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a romániai turisztikai intézményrendszert szabályozó jogszabálytervezetekben, az azokat szakmailag megalapozó háttéranyagokban feltűnjön a desztinációk és a TDM-szervezetek témája.

2016-ban jelent meg a romániai szakmai diskurzusban az *Országos Turisztikai Hatóság Turizmusfejlesztési és Marketing Víziója* című dokumentum (ANT, 2016) célrendszeréhez kapcsoltan a turisztikai desztináció menedzsment fogalomkörének tematizálása. Majd a 2017-től hatalomra került új román kormány befogadta a jogalkotási folyamatba a TDM-vonatkozású változtatásokat. Így 2017. augusztus 23-án jelent meg a 2017. évi 15. sz. Kormányrendelet

(Ordonanţa, 15/2017) a turisztikai tevékenységek megszervezésére és lebonyolítására vonatkozó 1998. évi 58. sz. Kormányrendelet (Ordonanţa, 58/1998) módosításáról és kiegészítéséről. Ebben mind a desztináció, mind a desztináció menedzsment szervezet fogalma jogi meghatározást nyert. Akkor még nem látszott, hogy mikor fogja az illetékes minisztérium a *TDM-szervezetek létrehozásának módszertani útmutatásai*t közzétenni. Miközben Románia több térségében is létrejöttek „TDM-szerű" szerveződések (Chasovschi, 2019), Székelyföldön is, azaz „*Románia magyar szívébe*n" (Zahorán, 2013) a magyarországi Nemzetstratégiai Kutatóintézet megbízásából elkészült egy felmérés a székelyföldi turisztikai szervezetrendszerről és annak továbbfejlesztési lehetőségeiről (Tőzsér – Bánhidai, 2016). Anélkül, hogy részleteiben ismertetnénk ennek a TDM-vonatkozású kutatásnak az eredményeit vagy ajánlásait, röviden összefoglalva a következő lényegi megállapításokat tehetjük.

A turisztikai desztináció menedzsment szakirodalmából (Lengyel 2008; Ritchie – Crouch, 2003) ismert feladatok ellátására a civil szféra (sajátosan a romániai magyar civil szféra) önmagában nem képes, de a *közösségi tervezés* gyakorlatán keresztül jelentősen hozzájárulhat a partnerségépítéshez, a tudástranszferhez, a jó kormányzás gyakorlataihoz, az innovatív turisztikai *termékfejlesztés*hez és az ahhoz kapcsolódó *marketingkommunikáció*hoz. Mivel a desztinációs versenyképesség alapkérdése a térségi termékkínálat sokszínűsége, eredetisége, eladhatósága, mindenekelőtt a turisztikai termék értelmezése kapcsán szükséges a közös értelmezési kereteket megteremteni. Ez az egyik legsürgetőbb feladata a *TDM-szerű szakmai fórumok*nak. Minden résztvevőnek tisztában kellene lennie a saját szerepével a térségi turisztikai termék és imázs létrehozásában (Nagy, 2013). Ha például az aktív és az ökoturizmust jelöli meg a Hargita megyei turizmusfejlesztési stratégia, mint megkülönböztető terméket és fő vonzerőt, akkor hiába népszerűsítené ezt a Hargita Közösségi Fejlesztési Társulás, ha nincs mögötte a természeti adottságokra épülő specifikus infrastruktúra (civil, önkormányzati és csak részben vállalkozói, területtulajdonosi szerepkör), illetőleg az ezek segítségével is tényleges szabadidős szolgáltatást nyújtó vállalkozás. A civil szerveződéseket az önkormányzati törekvésektől az önkéntesség, a változó intenzitású érdeklődés, míg a vállalkozói törekvésektől a profitorientáció hiánya különbözteti meg. Ez a polgári öntudat és lokálpatriotizmus jelenti a civil hozzáadott értéket, amelynek számonkérhetősége kevésbé lehetséges, mint az, hogy a *hivatali hatáskör*ből adódó feladatokat ellátják-e vagy sem. A civil szféra tudástőkéjének (pl. a természetjárók naprakész terepismerete) becsatornázása az önkormányzati szakmai tervezési munkába, vagy akár a szabadidős szolgáltatásokat piaci alapon értékesítő vállalkozások számára, mindenképp előnyösebb, mint annak mellőzése hivatali érdektelenségből vagy vállalkozói szűklátókörűségből fakadóan.

A Székelyföldi TDM Szövetség jogi bejegyeztetésének buktatói

A 2007–2013-as tervezési időszakban lebonyolított európai uniós támogatású *pályázati programok* hozzájárultak számos marketingkommunikációs projekt lebonyolításához és turisztikai információs irodák létrehozásához különböző városokban és üdülőhelyeken (Regionális Operatív Program 5.3-as intézkedése), illetőleg vidéki térségekben is (Nemzeti Vidékfejlesztési Program 313-as intézkedése és a LEADER-program ezzel párhuzamos, hasonló projektjei). A projekteredmények utóéletének fenntarthatósága és társadalmi-gazdasági hasznossága főleg a turisztikailag eddig isme-

retlen településeken megkérdőjelezhető. Pályázati ösztönzésekkel elvileg elérhető volt a *szakmai gondolkodás terjedése* az önkormányzati és civil szektorban, de éppen a marketingakciók beágyazottságának hiánya és a turisztikai információs központok esetenkénti haszontalansága indította el – legalábbis a Székelyföldön – a TDM-szemlélet terjesztését, valamint Hargita, Kovászna és Maros megye *magyar turisztikai szereplő*inek szakmai hálózatba szervezését (Tőzsér – Bánhidai, 2016).

Nyilvánvaló, hogy a *magyar jelleg* előtérbe kerülése több problémát vetett fel, elsősorban annak a szövetségnek a jogi bejegyzése körüli jogvitát, amely a székelyföldi turisztikai egyesületek szakmai ernyőszervezete hivatott lenni, *Pro Turismo Terrae Siculorum Szövetség* néven. Ezt az alapítók eleve *regionális TDM*-szervezetként hozták volna létre, de első fokon a Hargita Megyei Törvényszék, másodfokon pedig a Marosvásárhelyi Ítélőtábla utasította el a bejegyzést, arra hivatkozva, hogy Székelyföldet nem lehet népszerűsíteni, mivel etnikai alapon van lehatárolva (MTI, 2016; Kovács, 2016). Az elutasítás indokait, tehát az alapító okiratban szereplő céltételezéseknek az Alkotmány és a helyi közigazgatási törvény előírásaival való ellentmondásai képezték az igazságügyi szervek jogértelmezése szerint. Továbbra is kérdéses maradt, hogy amennyiben a romániai jogszabályok nem határozták meg (addig) a desztináció fogalmát, és a desztinációmarketing vonatkozású kompetenciák hovatartozását, a hatósági álláspont miért feltételezte ezek közigazgatási jellegét? Hisz a szövetség bejegyzésének kinyilatkoztatott célja Székelyföld egységes piaci megjelenítése, de nem állították a kezdeményezők azt, hogy Székelyföldet közigazgatási szempontból értelmeznék, hanem csakis „desztinációként". A *desztináció* fogalmát azonban csak a 2017 augusztusában megjelent 15. sz. Kormányrendelet határozza meg, és *nem közigazgatási egység*ként, hanem olyan *térség*ként, amely változatos termékkínálattal, egységes és koherens marketingimázzsal és a termékek megvalósulását szolgáló általános és specifikus szolgáltatási hálózattal rendelkezik (Ordonanţa, 15/2017).

A bejegyzési kudarc ugyan beilleszthető egy, a kisebbségi jogok korlátozásáról szóló narratívába, de ez csak a *jogi* oldalát jelenti a „romániai magyar" TDM-problematikának. A 2015–2016-ban lezajlott bejegyeztetési procedúra mellett a szakmai közösségépítés folytatódott, a TDM-eszmekör iránt érdeklődő civil szervezeti szereplők továbbra is végzik a munkájukat a maguk egyesületei keretében. Valamelyest formalizálódó, de inkább informális hálózatként, *Székelyföldi TDM-Klaszterként* folytatódik a települési-kistérségi szint fölötti, úgynevezett „regionális" szintű hálózatosodás. A regionális szint kifejezés használata azért lehet értelemzavaró, mert Romániában hivatalosan, azaz jogilag megfogalmazva csak *a tervezési-statisztikai és egyben fejlesztési régiók* vannak, amelyek az egyes megyék társulásai révén jöttek létre a régiófejlesztési törvény alapján. A Székelyföld tehát *normatív* értelemben *régióként nem értelmezhető*, a közbeszédben, a földrajzi és regionális tudományi szakmai diskurzusban használt *történelmi-kulturális régió* fogalom a közigazgatási logika számára csak akkor lesz elfogadható, ha a „kulturális térség", az „egységes marketingimázs" alapján turisztikai desztinációként közelítjük meg (Horváth, 2013).

Regionalizálódás és klaszteresedés

A Székelyföldi TDM-Klaszter 2016 februárja óta szakmai tapasztalatcserét előmozdító platformként működik. A tagszervezetek munkája saját hatáskörben történik, a tevékenységek összehangolása jobbára közös turisztikai vásári megjelenésekre, turisztikai véleményformálók három megyés tanulmányútjainak szervezésére, statisztikai adatgyűjtések eredményeinek köl-

csönös bemutatására terjedt ki. A szinte havi gyakorisággal megtartott úgynevezett „kibővített vezetőtanácsi üléseken" mindig más helyszínen újabb szolgáltatók bemutatkozására is mód van, olykor termékfejlesztési célzatú és tartalmú workshopokra is sor került (Horváth – Nagy, 2021). A COVID-19 világjárvány elején, 2020 március-április folyamán a klaszter számos tematikus webináriumot szervezett annak érdekében, hogy segítse a turisztikai vállalkozókat a járvány és a járványügyi korlátozások által teremtett új helyzetekhez, szabályokhoz való igazodásban és a támogatási lehetőségek felismerésében, valamint a belföldi keresletet hatásosan megcélzó kampányokhoz való kapcsolódás kihasználásában (Szöllősi, 2022). Mindezek mellett azonban további lépésekre is szükség van a szervezetek és a szervezetközi együttműködés professzionalizációja érdekében (Tóth-Batizán, 2022).

Egy másik klaszterkezdeményezés, amely ugyan nem csak a Székelyföldhöz kötődik, a 2014-ben alapított *Transylvania Balneoturisztikai Klaszter*. Alapítói között egész Románia területére kiterjedő szereplők is vannak, úgymint: a *Romániai Fürdő- és Klimatikus Üdülőhelyek Egyesülete*, a *Román Gyógyturisztikai Egyesület*, a *Fürdőturizmus Munkáltatói Szervezete*, a *Román Balneológiai Egyesület* (ARB Online) stb. Ennél a szerveződésnél az etnikai dimenzió szinte mellékes, erőteljesebben érvényesül az egészségturizmus tematikájához fűződő szakmai kapcsolódás. A szerveződésnek a jelentősége egyrészt a nagy gazdasági és népjóléti jelentőségű gyógyturizmus szereplői közötti szakmai hálózatépítésben, másfelől a klaszteresedési modellek népszerűsítésében, a hálózati együttműködésekből fakadó előnyök (piaci kapcsolatépítés, beszerzések, értékesítések hatékonyabbá tétele, ágazati lobbi stb.) elismertetésében áll. A klaszter legújabb eredménye a Román Kormány Kormányfőtitkársága keretében működő Fenntartható Fejlődési Főosztály támogatásával létrehozott digitális térképi alkalmazás, a BalneoMap (BALNEOMAP Online), amely az erdélyi Központi régióból kiindulva a természetes gyógytényezőket és balneoturisztikai szolgáltatásokat hivatott minél szélesebb körben megismertetni.

A *TDM-klaszter* bármennyire is szokatlan szóösszetétel, mégis kifejezi azt a felemás és vélhetően átmeneti állapotot, amiben a Székelyföldet TDM-logika szerint megjeleníteni vágyók vannak: regionális TDM-et nem sikerült létrehozni jogilag, mert Székelyföld jogi értelmezése problémás. Alternatív megnevezésként a klaszter fogalom áll közel a hálózati működéshez, amely a jelen jogviszonyok mellett még lehetséges. A klasztertípusúnak kinyilatkoztatott együttműködés közös célja továbbra is elsősorban a helyi turizmusgazdaság versenyképes és fenntartható pályára állítása, éppen egy sajátos történeti-kulturális régió identitásából fakadó, vélt előnyök kihasználása révén. Tehát, ha nincs is önálló jogi entitásként működő regionális TDM-szervezet, attól még TDM-logika alapján együttműködő székelyföldi települési, kistérségi és megyei szintű szerveződések szakmai együttműködéséről, egymást elvileg erősítő tevékenységéről beszélhetünk. A hálózat tagszervezeteinek működése nem egyforma, van ahol a study tourok szervezésére, mobiltelefonos alkalmazások fejlesztésére, gasztrorendezvények szervezésére, van ahol online szakmai hírlevelek rendszeres szerkesztésére és szórására, van ahol online vagy nyomtatott térségi kínálatnépszerűsítő kiadványok megjelentetésére, esetenként még néhány turisztikai szakvásáron, konferencián, üzleti találkozón való megjelenésre fókuszálnak. A székelyföldi TDM-alapú hálózati együttműködés egyelőre még a szakmai közösségszervezésről, a szereplők szemléletformálásáról

szól, ami nyilván előszobája a professzionális TDM-működésnek (Lengyel, 2008; Ritchie – Crouch 2003; Tőzsér – Bánhidai, 2016). Jelentős lépésekként könyvelhetőek el a 2022 őszén Csíkszeredában, 2023-ban Kovászna megye második legforgalmasabb, de még helyi érdekű üdülőhelyként elismert Bálványosfürdőn megszervezett két *Regionális Turisztikai Konferencia* (RTT Online). Előbb Hargita megye, aztán Kovászna megye tanácsai és turisztikai szervezetei látták el a szervezői szerepet, megszólítva a három kelet-erdélyi, magyar többségű vagy jelentős magyar nemzetiségi aránnyal bíró megyék turizmusban érintett szereplőit. A konferenciák nem tudományos, hanem inkább üzleti-szakmai bemutatkozási alkalmakat kínáltak, beépülve abba a társadalmi kommunikációs folyamategyüttesbe, amely ha nem is elégséges, de szükséges feltétel a szakmai „mi tudat" és „miénk tudat" kialakulásához, avagy a turizmusgazdaság regionalizálódásához (Gonda, 2014; Horváth, 2016).

A virtuális *Székelyföld-desztináció* piacra vitele az etnikai dimenzió kényessége mellett egyéb – elsősorban szakmai – kihívásokat is jelent (Kovács, 2022). A székelyföldi térségi identitással azonosulni tudó szereplők *szakmai integrációja* megtörténhet közösen létrehozott külön szervezet nélkül is, *szervezetközi együttműködés* formájában, ahogy eddig is történt. A nagy kihívás a *profitorientált piaci szereplők érdekeltté tétele* és formális bevonása a térségi stratégiák és fejlesztési programok kidolgozásába és főleg végrehajtásába. A tőkeerős piaci szereplők jelentős része Maros, Hargita és Kovászna megyékben sem feltétlenül magyar tulajdonosi vagy ügyvezetői háttérrel rendelkezik. Az adózó piaci szereplőknek lehetnek olyan *elvárásai* a magyar vagy vegyes nemzetiségi vezetésű megyei és települési önkormányzatok felé, amelyek vagy etnikai (nyelvhasználat kérdése, népszerűsítendő tartalmak, célpiac kiválasztási hangsúlyok) vagy nem etnikai vonatkozásúak (infrastruktúra, idegenforgalmi illeték, hatósági ellenőrzések, tájékoztatás, oktatási intézményekkel való kapcsolat közvetítése stb.). A magyar döntéshozók által vezetett önkormányzatok és az általuk létrehozott TDM-szerű szervezetek (Hargita Közösségi Fejlesztési Társulás, Kovászna Megye Turizmusáért Egyesület) közvetlenül vagy közvetve *közpénz*ből gazdálkodó szervezetek, mozgásterük a programjaik finanszírozásában kötöttebb, mint a vállalkozói hátterű „civil" szervezeteknek. Tehát, például a többnemzetiségű és nemcsak székelyföldi területre kiterjedő Maros megye elvileg partner lehet egy székelyföldi hálózatban, de nem csak abban, hanem Segesvár környéke révén egy virtuális Szászföld, vagy Dél-Erdély desztinációban, vagy éppen egy Felső-Maros mentében is.

A romániai TDM szervezetrendszer kialakításának felülről vezérelt folyamata

A desztináció és a TDM-szervezet fogalmak előbb a 2017. évi 15. sz. Kormányrendeletben, majd a 2022. évi 86. sz. Sürgősségi kormányrendeletben jogi meghatározást nyertek (Ordonanţa, 15/2017; Ordonanţa, 86/2022). Sőt, ez utóbbi jogszabály előírja, hogy a létrehozandó szervezetrendszer helyi, megyei, regionális és országos desztinációs menedzsment szervezetekből épül fel, miután a már létező TDM-szerű szervezetek az új rendelkezéseknek megfelelően átalakítják alapító okiratait, és esetenként a tagságukat is, bevonva az önkormányzati szereplők mellé a vállalkozói egyesületek képviselőit, vagy azok hiányában az adott térség érdekelt vállalkozóit. A szervezeteknek kérniük kell a turizmusirányításért fe-

lelős minisztériumtól a *TDM-tanúsítást*, amelynek módjára 2022 folyamán megszületett egy procedúra. A TDM-vonatkozású jogalkotási változások kiváltó oka az, hogy a COVID-19 világjárvány és a járványügyi intézkedések negatív társadalmi-gazdasági hatásainak ellensúlyozására Romániának is el kellett készítenie és az Európai Bizottsággal elfogadtatnia az *Országos Helyreállítási és Rezilienciaépítési Tervet*. Ebbe, a 2021-es év folyamán (amikor a romániai magyarság érdekképviseleti szerve része volt a kormánykoalíciónak) az Európai Beruházások és Projektek Minisztériuma szakemberei beépítették a *Turizmus és kultúra* fejezetet. Hegedűs Csilla műemlékvédelmi szakpolitikus és programmenedzser, akkor épp az EBPM államtitkára közlése szerint (Bíró, 2021) erre éppen a turisztikai desztináció menedzsmenttel kapcsolatos intézményi reformelképzelések kapcsán kerülhetett sor (Horváth – Nagy, 2021). Az OHRT *Turizmus és kultúra* fejezetének TDM-reformját már a COVID-19 világjárvány előtt kidolgozott OECD-jelentésre (OECD, 2020) és a 2023–2035 közötti időtávra szóló *Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia* javaslataira is lehetett alapozni (MAT, 2023).

Az OHRT vállalásoknak megfelelően a turizmusért felelős minisztérium 2022 márciusában elfogadta az *Optimális desztinációk feltérképezése* című jelentést (Ordin MAT, 696/2022), ami alapján a 86/2022. sz. Sürgősségi kormányrendeletben nevesítették, hogy Románia adott megyéi éppen melyik regionális szintű desztinációs menedzsmentszervezethez kell, hogy tartozzanak (Ordonanţa, 86/2022). A székelyföldi tömbmagyar térség turizmuspolitikai érdekérvényesítése szempontjából szerencsés helyzet, hogy Kovászna, Hargita és Maros megyék együtt maradhatnak a történeti Erdélyre meghatározott 9 megyés regionális TDM-szervezetben. Ugyanakkor sajátos kihívást is fog jelenteni a „*székelyföldiség*" érvényesítése a regionális turizmusfejlesztési és marketingterv kidolgozása, majd a minisztériumi jóváhagyást követő végrehajtása során. A három székelyföldi (kelet-erdélyi) megye a dél-erdélyi Brassó, Szeben, Fehér és Hunyad, illetve az észak-erdélyi Kolozs és Beszterce-Naszód megyékkel került egy stratégiai tervezési keretbe. Partium etnikai és történeti-kulturális régió helyzete annyival hátrányosabb magyar szemszögből, hogy Bihar és Szilágy megyék Arad, Temes és Krassó-Szörény megyékkel együtt alkotják a Bánság-Körösvidék regionális TDM-szervezet akcióterületét. Szatmár megye magyar kötődésű turisztikai szereplői pedig nem a bihariakkal, hanem a máramarosiakkal kénytelenek együttműködni a Máramaros regionális TDM-szervezet keretei között. A TDM-szervezetek létrehozására vonatkozó alapvető előírásokat a 86/2022. sz. Sürgősségi kormányrendelet tartalmazza (egyesületi forma, tagság, szervezeti és finanszírozási kérdések). Ezt kiegészíti még a TDM-szervezetek minisztériumi tanúsítását szabályozó 2022 augusztus 8-i 1293. sz. Miniszteri rendelet (Ordin MAT, 1293/2022), amely szintén meghatározza a területi szintektől független célkitűzéseket, továbbá egyik mellékletében módszertani útmutatást tartalmaz arra, hogy milyen tematikájú (12 fejezetből álló), táblázat formátumú desztinációs űrlapot kell összeállítani a TDM-szervezet akcióteréül szolgáló desztinációra. 2023 december elejéig két megyei desztinációt sikerült tanúsítani (Constanţa és Máramaros megyékre) és egy regionális TDMSZ-t, az egy megyéből (Suceava megye) álló Bukovina regionális TDMSz-t. Az OHRT-vállalások alapján elvileg 2023 végéig meg kell(ett volna) szülessenek, legalábbis papíron a 2 megyés Dobrudzsa, a 7 megyés Moldva, a 11 megyés Munténia, az 5 megyés Olténia, az 5 megyés Bánság-Körösvidék, a 2 megyés Máramaros és a 9 megyés Erdély regionális TDMSZ-ek. Suceava megye szerencsés,

hisz nemcsak egymaga hozhatja létre a regionális Bukovina TDMSZ-t, hanem máris támaszkodhat több helyi tanúsított TDMSZ-re (Suceava város, Dorna-vidék, Sucevita-Putna vidéke helyi TDMSZ-ek). Részben hasonló felállás csak a tengerparti Constanţa megyében van, ahol a megyei TDMSZ integrálhatja a Mangalia, Constanţa-Mamaia és Mamaia Nord helyi TDMSZ-eket. Brassó megyében egyelőre 4 helyi TDMSZ-t tanúsítottak, a moldvai Neamţ megyéből kettőt, további egyet-egyet a bánsági Arad és Temes, illetve a moldvai Galaţi és a munténiai Buzău megyékből.

A központilag meghatározott módszertan alapján, tehát elvileg *alulról építkezve* lehet elérni a minisztériumi hitelesítést, akkreditációt és az idegenforgalmi illetékek beszedéséből létrejövő, illetve tagsági díjakká váló közpénzek felhasználását.

Összegzés

A romániai turizmusfejlesztésben sajátos szerepet töltenek be a magyar kisebbség tagjai által létrehozott civil szervezetek. Személyes és intézményes szakmai kapcsolataik révén nyomon követhetik a magyarországi turizmusfejlesztési törekvéseket és az ehhez kapcsolódó jó gyakorlatokat (és a lehetséges buktatókat is). A TDM-szervezeti rendszer megismertetésében és a klaszterszervezési folyamatok megalapozásában egyértelműen megfigyelhető az, hogy a civil szervezetek hozzájárultak a tudástranszferhez. A magyar–magyar tudástranszfer akár versenyképességi tényezőként is felfogható a romániai magyar közösségek és a többségi társadalom összehasonlításában.

2017-től megtörtént Romániában a desztináció jogi szabályozása, és folyamatban van a TDM-struktúra kialakítása. Addig is, rövidtávon a már létrehozott turisztikai információs irodák és az önkormányzatok szakosodott hivatali szervezeti egységei mellett a civil szervezetek lehetnek a TDM-tevékenységek erőközpontjai. Ha pedig létrejönnek az országosan egységes módszertan alapján a helyi, térségi, megyei és regionális TDM-szervezetek, amelyek feladatmegosztása is nagy vonalakban megtörtént, akkor vélhetően a turisztikai információs irodák, illetve a helyi és megyei önkormányzatok turisztikai szakszolgálatai, hivatali osztályai töltik be a köz- és magánszféra partnerségében működő szerveződések munkaszervezeti, azaz döntéselőkészítési és végrehajtási feladatköreit. Remélni lehet azt is, hogy a magyarországi fejleményeket (Aubert et al., 2016; Nagy et al., 2023) követve, a turizmusban érdekelt helyi szereplők erős szakmai-civil alapokon nyugvó TDM-szervezetek lehetnek a turisztikai desztinációk partnerségen alapuló működtetői. Mindez pedig a magyarlakta területeken tovább erősítené a közösséghez tartozást, a helyi identitást, a kulturális fenntarthatóságot, és áttételesen a térségi versenyképesség javítását is előmozdítaná.

Felhasznált irodalom

Angler Kinga (2018): Szekszárdi civil kezdeményezés a borturizmus hajnalán. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok 3*(2): 45–59.

ANT (2016): *Viziunea de Dezvoltare și Marketing a Autorității Naționale pentru Turism* [Az Országos Turisztikai Hatóság fejlesztési és marketing víziója]. București: Autoritatea Națională pentru Turism.

Aubert Antal – Gonda Tibor – Horváth Zoltán – Pálfi Andrea (2016): TDM szervezetek Magyarországon: múlt, jelen, jövő. In: Hanusz Árpád (szerk.): *Turisztikai jövőkép Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyében*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség, pp. 77–90.

Aubert Antal – Szabó Géza (2007): Desztinációkutatás és földrajzi szemlélet. In: Aubert Antal. (szerk.): *A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei és eredményei*. Pécs: PTE TTK FI, pp. 56–73.

Bálint-Pataki József (2023): „Megemészthetetlenek-e az adatok a közélet és a közgondolkodás számára is?" – Népfogyatkozás 2023 tanácskozás Budapesten. *Maszol* 2023. november 27. https://maszol.ro/kulfold/Megemeszthetetlenek-e-az-adatok-a-kozelet-es-a-kozgondolkodas-szamara-is-Nepfogyatkozas-2023-tanacskozas-Budapesten/

Bieger, Thomas (2005): *Management von Destinationen*. Lehr- und Handbücher zu Tourismus, Verkehr und Freizeit, 6. München-Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.

Bíró Blanka (2021): Kulturális utak Erdélyben: turizmusra, múzeumokra is jut pénz a helyreállítási tervből. *Krónika Online* 2021. június 3. https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/kulturalis-utak-erdelyben#/

Chasovschi, Carmen (2019): The evolution of destination Management Organisations (DMOs) in Romania. *The USV Annals of Economics and Public Administration 19*(2(30)): 15–24.

Cseke Péter (2023): Kiss Tamás szociológus: arányaiban az országosnak kétszerese a magyar népesség fogyása. *Transtelex* 2023. január 7. https://transtelex.ro/best-of/2023/01/07/kiss-tamas-szociologus-aranyaiban-az-orszagosnak-a-ketszerese-a-magyar-nepesseg-fogyasa/

Elekes Tibor (2011): Székelyföld közigazgatás-földrajzi változásai a 13. századtól napjainkig. *Földrajzi Közlemények 135*(4): 415–429.

Elekes Tibor – Szilágyi Ferenc (2020): Administrative, spatial and demographic changes in Székelyland since the Treaty of Trianon to the present day. *Regional Statistics 10*(1): 120 –132. DOI: 10.15196/RS100107

Gonda Tibor (2014): A turisztikai klaszterfejlesztés régiós tapasztalatai a Dél- Dunántúlon. *Modern Geográfia 9*(3): 1–16.

HMTS (2009): *Hargita Megye Turizmusfejlesztési Stratégiája*. Csíkszereda: Hargita Megye Tanácsa – Aquaprofit Consulting Kft. https://elemzo.hargitamegye.ro/wp-content/uploads/ 2016/01/Hargita_megye_turizmusfejlesztesi_strategiaja.pdf/

Horváth Alpár (2014): TDM-törekvések a székelyföldi Sóvidéken. In: Kóródi Tibor –Sansumné Molnár Judit – Siskáné Szilasi Beáta – Dobos Endre (szerk.): *VII. Magyar Földrajzi Konferencia kiadványa*. Miskolc: Miskolci Egyetem Földrajz – Geoinformatika Intézet, pp. 193–206.

https://foldrajz.uni-miskolc.hu/files/20535/VII_Magyar_Foldrajzi_Konferencia_Kotet.pdf/

Horváth Alpár (2013): *Turizmusfejlesztés Székelyföldön – Hargita megyei szemszögből.* Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Horváth Alpár – Nagy Benedek (2021): „Nemesi" turizmus Háromszéken? *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok 6*(4): 28–50. DOI:10.15170/TVT.2021.06.04.03

Horváth, Alpár – Peteley, Attila (2008): Adapting the TDM-Model in the Development of Tourism in Harghita County. *Journal of Tourism Challenges and Trends 1*(2): 45–60.

Jászberényi Melinda – Boros Kitti – Böhm Petra (2022): Az erdélyi és magyarországi hagyományőrző fesztiválok gazdasági és társadalmi-kulturális hatásainak összehasonlítása. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok 7*(3): 32–45.

DOI: 10.15170/TVT.2022.07.03.03

Kiss Tamás – Barna Gergő (2012): *Népszámlálás 2011: Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében. Demográfiai és statisztikai elemzés*. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről 43. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Kocsis Károly (2011): A magyar népesség története. A Kárpát-medence etnikai térszerkezetének történeti alakulása. In: Paládi-Kovács Attila – Flórián Mária (szerk.): *Magyar Néprajz I.1. Táj, nép, történelem*. Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 293–426.

Kocsis Károly – Bottlik Zsolt – Tátrai Patrik (2006): *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban (1989–2002)*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.

Kovács Eszter (2022): Etnicitás az idegenvezetésben. Székelyföldi idegenvezetők narratívái. *Regio. Kisebbség, kultúra, politika, társadalom 30*(2): 140–176.

DOI: 10.17355/rkkpt.v30i2.140

Kovács Zsolt (2016): Székelyföldi turizmus: nem alapíthattak szövetséget, így klasztert hoztak létre. *Maszol* 2016. május 23. https://maszol.ro/gazdasag/64793-szekelyfoldi-turizmus-nem-alapithattak-szovetseget-igy-klasztert-hoztak-letre/

Kovács-Biró Blanka (2023): Veres Valér: a népességfogyást nem lehet megállítani, de érdemes odafigyelni a mérséklésére. *Maszol* 2023. július 15. https://maszol.ro/belfold/Veres-Valer-a-nepessegfogyast-nem-lehet-megallitani-de-erde-

mes-odafigyelni-a-merseklesere/

Lengyel Márton (szerk.) (2008): *TDM Működési Kézikönyv*. Budapest: Heller Farkas Főiskola.

Luft, Hartmut (2007): *Destination Management in Theorie und Praxis – Organisation und Vermarktung von Tourismusorten und Tourismusregionen*. Messkirch: Gmeiner Verlag.

MAT (2023): *Strategia națională a României pentru Dezvoltarea Turismului 2023–2035* [Románia nemzeti turizmusfejlesztési stratégiája 2023–2035]. Ministerul Antreprenoriatului și a Turismului. https://turism.gov.ro/web/wp-content/uploads/2022/11/SNRDT-actualizat-var-pt-HG-2023-2035.pdf/

MTI (2016): Székelyföld a bíróság szerint az etnikai jellege miatt nem lehet turisztikai célpont. *Maszol* 2016. február 12. https://maszol.ro/belfold/60135-szekelyfold-a-birosag-szerint-az-etnikai-jellege-miatt-nem-lehet-turisztikai-celpont/

NTS (2005): Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia. https://2010-2014.kormany.hu/download/ 4/5c/20000/NemzetiTurizmusfejlesztesiStrategia.pdf/

Nagy Benedek (2013): *A turisztikai helymarketing Székelyföldön. Az imázs- és márkahasználat tudományos megalapozása*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Nagy Gabriella – Mókusné Pálfi Andrea – Aubert Antal (2023): A magyar turisztikai térségekbe tervezett DMSZ-modell és a TDM-modell összehasonlító elemzése. *Turizmus Bulletin 23*(2): 24–36. DOI: 10.14267/TURBULL.2023v23n2.3

OECD (2020): Operationalisation of Destination Management Organisations in Romania. *OECD Tourism Papers 2020*(1). DOI: 10.1787/9074fc18-en

Pálfi Andrea (2013): Turizmus menedzsment és irányítás Magyarországon – országos, regionális, térségi és helyi szintek szerepe a turizmusban. In: Józsa Klára – Nagy Gyula – Dudás Renáta (szerk.): *Geográfus Doktoranduszok XIII. Országos konferenciája. CD-kiadvány*. Szeged: SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék.

Pálfi Andrea – Aubert Antal (2019): Tourism Destination Management Organisations in the South Transdanubia Region. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok 4*(1–2): 94–104. DOI: 10.15170/TVT.2019.04.ksz1-2.8

Piskóti István – Nagy Katalin – Marien Anita – Papp Adrienn (2022): Desztinációmarketing – Abaúj stratégia modellalkotó inspirációi. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok 7*(1): 35–56. *DOI: 10.15170/TVT.2022.07.01.03.*

Szilágyi Ferenc – Elekes Tibor (2020): Changes in administration, spatial structure, and demography in the Partium region since the Treaty of Trianon. *Regional Statistics 10*(1): 101–119. DOI: 10.15196/RS100104

Ritchie, J. R. Brent – Crouch, Geoffrey I. (2003): *The Competitive Destination. A Sustainable Tourism Perspective*. Oxon, UK – Cambridge, MA: CABI Publishing.

Szabó Géza (2014): A hazai falusi turizmus helyzete és jövőképe. In: Aubert Antal – Csapó János (szerk.): *Turisztikai szövegyűjtemény*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-Európai Tanulmányok Kara, 152–167.

Szöllősi Tamás (2022): Háromszék turizmusa a koronavírus járvány tükrében. *Polgári Szemle 18*(4–6): 349–366. DOI: 10.24307/psz.2022.1225

Tóth-Batizán Emese Emőke (2022): A szakmai szervezetek szerepe a turizmuspiac professzionalizációjában. Nemzetközi komparatív elemzés. *Civil Szemle 19*(3): 105–122.

Tőzsér Anett – Bánhidai Csilla (szerk.) (2016): *Székelyföld turisztikai szervezeti rendszerének vizsgálata. Kutatási jelentés.* Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet.

Vargáné Csobán Katalin – Molnár Csilla – Varga Imre – Szűcs Csaba – Dávid Lóránt (2022): A desztinációfejlesztés lehetőségei Hajdúszoboszlón a vendégek és a vendéglátók véleményének tükrében. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok 7*(4): 4–19. *DOI: 10.15170/TVT.2022.07.04.01*

Veres Valér (2023): A 2021. évi népszámlálás adatait hangsúlyosan módszertan-specifikusan kell értelmezzük. *Transtelex* 2023. január 2. https://transtelex.ro/kozelet/2023/01/02/veres-valer-nepszamlalas-eredmenyek-2021/

Vig Emese (2023): Népszámlálás: az erdélyi magyarság olyan strukturális hátrányokkal küzd, amelyeket nem lehet kiküszöbölni. *Transtelex* 2023. január 11.

https://transtelex.ro/kozelet/2023/01/11/nepszamlalas-kerekasztal-kisebbsegkutato-intezet/

Zahorán Csaba (2013): Románia magyar szíve. A Székelyföld képei a magyar és a román közbeszédben 1989 után. *Pro Minoritate 2013*(Nyár): 170–203.

Zehrer Anita – Pechlaner, Harald – Hölzl Barbara (2005): The Development of a Destination Management System (DMS) in South Tyrol. *An International Journal of Tourism and Hospitality Research 16*(2): 147–161. DOI: 10.1080/13032917.2005.9687174

Jogszabályok

Ordonanţa (58/1998): Ordonanta privind organizarea si desfasurarea activitatii de turism in Romania [1998. évi 58. sz. Kormányrendelet a turizmus szervezéséről és lebonyolításáról Romániában]. https://lege5.ro/gratuit/giydamjv/ordonanta-nr-58-1998-privind-organizarea-si-desfasurarea-activitatii-de-turism-in-romania/

Ordonanţa (26/2000): Ordonanta cu privire la asociatii si fundatii [2000. évi 26. sz. Kormányrendelet az egyesületekről és alapítványokról].
https://lege5.ro/Gratuit/gi3tsnrt/ordonanta-nr-26-2000-cu-privire-la-asociatii-si-fundatii/

Ordonanţa (15/2017): Ordonanta de urgenta pentru modificarea si completarea OG 58/1998 privind organizarea si desfasurarea activitatii de turism in Romania [2017. évi 15. sz. Sürgősségi kormányrendelet az 1998. évi 58. sz. Kormányrendelet módosításáról és kiegészítéséről]. https://lege5.ro/Gratuit/ge3dsobygy3q/ordonanta-nr-15-2017-pentru-modificarea-si-completarea-ordonantei-guvernului-nr-58-1998-privind-organizarea-si-desfasurarea-activitatii-de-turism-in-romania/

Ordonanţa (57/2019): Ordonanță de urgență nr. 57 din 3 iulie 2019 privind Codul administrativ [Sürgősségi kormányrendelet a Közigazgatási Törvénykönyv elfogadásáról]. https://lege5.ro/gratuit/gm2dcnrygm4a/ordonanta-de-urgenta-nr-57-2019-privind-codul-administrativ/

Ordonanţa (86/2022): Ordonanță de urgență nr. 86 din 23 iunie 2022 pentru modificarea și completarea Ordonanței Guvernului nr. 58/1998 privind organizarea și desfășurarea activității turistice în România [Sürgősségi kormányrendelet a turisztikai tevékenységek Romániában való megszervezéséről és lebonyolításáról szóló 1998. évi 58. sz. Kormányrendelet módosításáról és kiegészítéséről]. https://lege5.ro/Gratuit/geytsojxgiyde/ordonanta-de-urgenta-nr-86-2022-pentru-modificarea-si-completarea-ordonantei-guvernului-nr-58-1998-privind-organizarea-si-desfasurarea-activitatii-de-turism-in-romania?d=2024-01-12/

Ordin MAT (696/2022): Pentru aprobarea Raportului explicativ privind cartografierea destinațiilor optime și a listei destinațiilor optime [Miniszteri rendelet az optimális desztinációk feltérképezésére és az optimális desztinációkra vonatkozó jelentés elfogadásáról]. https://turism.gov.ro/web/wp-content/uploads/2023/03/ordin-si-Anexa.pdf/

Internetes források

ARG Online: Román Balneológiai Egyesület. https://bioclima.ro/English.php/

BALNEOMAP Online: Interaktív balneoturisztikai térkép. https://balneomap.ro/

DHSZ Online: Dancurás Hegyimentő Egyesület. http://www.salvamontgheorgheni.ro/

EKE Online: Erdélyi Kárpát Egyesület. http://www.eke.ma/

EMÚE Online: Erdélyi Mária Út Egyesület. http://www.mariaut.ro/

Erdélyi Gyopár Online: Erdélyi Gyopár folyóirat. http://www.erdelyigyopar.ro/

HKFT Online: Hargita Közösségi Fejlesztési Társulás. https://adiharghita.ro/rolunk/

KMTE Online: Kovászna Megye Turizmusáért Egyesület. https://visitcovasna.com/hu/places/ kovaszna-megye-turizmusaert-egyesulet-d72aexpegcsbkq/

RMCSSZ Online: Romániai Magyar Cserkész Szövetség. http://www.rmcssz.ro/

RTT Online: Regionális Turisztikai Konferencia. https://www.konferencia.ro/

Salvamont Online: Hargita Megyei Hegyimentő Szolgálat. http://www.salvamontharghita.ro/

TDMSZ Online: Magyar TDM Szövetség. https://tdmszovetseg.eu/

VMVME Online: Visit Mureş – Visit Maros Egyesület. https://visitmures.com/hu/rolunk/

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 147–159., DOI: 10.24307/psz.2024.0813

Németh Eszter Júlia – Fehérvölgyi Beáta – Birkner Zoltán

A magyarországi egyetemi innovációs ökoszisztéma kvalitatív vizsgálata

A Qualitative Analysis of the Innovation Ecosystem in Hungarian Universities

Összefoglalás

Az innováció a jelen egy divatos, ám nélkülözhetetlen fogalmává vált, amely ma már a felsőoktatási intézmények keretrendszerében is megjelent, mint jövő orientált igény. A szó értelmét tekintve egy megvalósult újítást értünk alatta, azonban komplexitásának köszönhetően áthatja az egész szervezetet kezdve a meglévő folyamatoktól, az oktatási, kutatási szolgáltatásoktól egészen a szervezet kultúrájáig. Megállapítható, hogy az innováció felsőoktatási intézményekkel megvalósuló kapcsolata szerteágazó, amely egy ökoszisztémában, számos heterogén partner, mint az ipar, a kormányzat vagy a civil társadalom kapcsolatában jön létre, annak érdekében, hogy az innováció adta fejlődési vágyakra és lokális kihívásokra valós megoldások révén reflektáljon, túlmutatva a felsőoktatási intézmények elefántcsonttornyán. Tanulmányozva az innováció és az egyetemek kapcsolatát, a kutatás célja a magyarországi egyetemi innovációs ökoszisztémák átfogó megismerése volt. A kutatás módszertana a témában jártas szakértőkkel kvalitatív félig-strukturált interjúk segítségével vizsgálta meg az egyetemek és az ökoszisztéma adta innovációs lehetőségeket, amely megalapozta az egyetemi innovációs ökoszisztéma létjogosultságának feltételezését és bepillantást adott a rendszer esszenciájába, a résztvevő tagokba és igényeikbe, valamint az egyetemi innovációs ökoszisztéma hazai meghatározásába. A kutatás a megállapításoknak köszönhetően kiindulási alapot ad a továbbiakban megvalósuló részleteket boncolgató vizsgálatokhoz.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I23, O30
Kulcsszavak: felsőoktatási intézmények, innováció

Németh Eszter Júlia, PhD hallgató Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kar (nemeth.eszter.julia@gtk.uni-pannon.hu); Dr. Fehérvölgyi Beáta, dékán, egyetemi docens, Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kar (fehervolgyi.beata@gtk.uni-pannon.hu); Dr. Habil. Birkner Zoltán, habilitált egyetemi docens, Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kar (birkner.zoltan@alapitvany.uni-pannon.hu).

Summary
Nowadays, innovation has become a fashionable yet inescapable concept and a future oriented requirement in the framework of the higher education institutions. In the sense of the word, we mean a renewal that has been implemented. Its complexity, however, permeates the entire organization ranging from the existing processes, teaching and research services to the organizational culture. It can be stated that the connection of innovation with higher education institutions is multifaceted, one that comes to life in an ecosystem in which heterogeneous partners like the industry, the government and civil society act with the objective to foster development aspirations and local challenges through real solutions by going beyond the ivory tower of higher education institutions. By studying the relationship between innovation and universities, the research aimed to gain comprehensive understanding about the Hungarian university innovation ecosystem. Therefore, the research methodology applied qualitative semi-structured expert interviews to explore the innovation potential of universities and the ecosystem, which provide good basis for assumptions of the existence of the university innovation ecosystem and insights into the essence of the system, to the participating members and their needs, as well as to the definition of the university innovation ecosystem in Hungary. Finally, the findings of the research provide a starting point for further detailed studies.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I23, O30
Keywords: higher education institutions, innovation

Bevezetés

Az innováció mind a hazai (Birkner et al., 2016; Kálmán, 2019; Makai–Rámháp, 2020), mind a nemzetközi (Bejinaru, 2017; Cai et al., 2020; Reichert, 2019) porondon egy divatos fogalommá vált, amely ma már a felsőoktatási intézmények keretrendszerét is áthatja. Jól mintázza ezt a jövő orientált, fejlődési igényt az egyetemi innovációs ökoszisztéma (EIÖ) koncepciójának megjelenése (NKFIH, 2024), amely egy olyan rendszert példáz, ahol a felsőoktatási intézmények, mint kulcsfontosságú szereplők az innováció mozgató rugói és a heterogén szereplőkkel betöltött kollaboráció híd motívumai (Bejinaru, 2017). Vizsgálva az EIÖ értelmét, fontos feladat rejlik az innováció szó értelmezésében, ami alatt egy megvalósult újítást érthetünk, azonban komplexitásának köszönhetően az egész szervezetre hatást gyakorol. Kutatások bizonyítják, hogy az innováció felsőoktatási intézményekkel megvalósuló kapcsolata szerteágazó, számos előnyt és nehézséget foglal magába. Fontos eleme azonban az ökoszisztéma, ami heterogén partnerek - az ipar, a kormányzat vagy a média, a civil társadalom és a környezet – kapcsolatában jön létre, annak érdekében, hogy az innováció adta fejlődési vágyakra és lokális kihívásokra valós megoldások révén reflektáljon, túlmutatva a felsőoktatási intézményekre korábban jellemző elefántcsonttornyon (Birkner et al., 2016).

Az EIÖ nemzetközi viszonylatban már régóta kutatott terület, azonban a téma vizsgálatának fontossága az elmúlt években vált igencsak jelentőssé a magyarországi kontextusban is, és a szakpolitika számára központi helyre került. Mindezt jól illusztrálja az NKFIH Alapból megvalósult 2019-1.2.1-EGYETEMI ÖKO pályázat (NKFIH, 2024), annak érdekében, hogy a hazai gazdaság innovációs képessége felerősödhessen a kollaboráció által, amelynek fő szereplői a felsőoktatási intézmények (Fokozatváltás a felsőoktatásban – középtávú szakpolitikai stratégia 2016; Mészáros et al., 2023). A kutatás célja, hogy tanulmányozza az innováció és az egyetemek kapcsolatát a magyarországi egyetemi innovációs ökoszisztémák átfogó megismerése révén, valamint alapot képezzen a továbbiakban a téma horizontálisan és vertikálisan is mély megismeréséhez. A vizsgálat irodalomelemzés és kvalitatív félig-strukturált szakérői interjúk segítségével támogatja az egyetemek és az ökoszisztéma adta innovációs lehetőségek megismerését, bepillantást adva a rendszer esszenciájába, az ökoszisztéma résztvevőibe és igényeikbe, valamint az EIÖ hazai meghatározásának kereteibe erősítve az egyetemi innovációs ökoszisztéma létjogosultságának feltételezését.

Az egyetemi innovációs ökoszisztéma (EIÖ) megismerése

Az EIÖ átfogó vizsgálata során először is érdemes két alapfogalmat tisztázni, amely egyrészről az innováció, másrészről az ökoszisztéma szó jelentése. Annak érdekében, hogy a koncepció valós értelmezését megismerhessük, a következő fejezetek az innováció elméleti hátterét, fogalmának jelentését és ökoszisztéma kapcsolatát mutatják be egyetem specifikus környezetben.

Az innováció elméleti hátterének elemzése

Az innováció ma egy kulcsfogalom, amely alapját adja a fejlődésnek, a versenyelőnynek, a lokális és globális kihívások megoldásának (Reichert, 2019), azonban feltűnése nem mai keletű, ugyanis az emberiség megjelenésével egyidős fogalomról beszélünk. Az innováció szó eredete a latin „*in-novare*" „*Innavatus*" szavakból származtatható, amely tartalmát nézve valami féle újítást, megújulást jelent (Kaya, 2015). Ez a változás megjelenhet különböző szinteken, azaz létrejöhet a világ vonatkozásában, egy szervezet életében vagy egy egyénnél (Granstrand–Holgersson, 2020), azonban nagyon fontos, hogy nem elég egy kreatív ötletről beszélnünk, hanem létre is kell hoznunk azt, akkor válik valóban innovációvá (Deák, 2021:17).

Az innováció elméleti hátterét vizsgálva fontos megfigyelni a világban végbemenő változásokat is. Nagy hatást gyakoroltak ebben az ipari forradalmak, amelyek a technológia, a gazdaság és a társadalom vetületen is fontos változásokat indukáltak. Ma a negyedik ipari forradalom, azaz Ipar 4.0. magával hozta a technológia forradalmát és elérhetővé tette a felhő alapú szolgáltatásokat, a robotizációt ez által megváltoztatta az ipari szereplők igényeit is mind a termelés, mind a humánerőforrás platformjain. Az innováció fontosságának ténye szoros kapcsolatban áll a tudással. Szervezeti és egyéni szinten is

megjelent az igény a tudás folyamatos fejlesztésére, amely a gazdaság vonatkozásában egy jelentős tényező, hozzájárulva a sikerességhez és versenyelőnyhöz (Cai et al., 2020) ez alapot adott a tudástársadalom kialakulásához is (Kochetkov, 2023). Az innováció kereteit vizsgálva a technológián és gazdaságon túl nem szabad elfeledkezni a társadalomról sem, amely szoros összefüggésben áll a demográfia adta változásokkal és az ebből fakadó kihívásokkal. Európában ilyen jelentős kihívás a gyermekvállalási hajlandóság csökkenése és a társadalom elöregedése, amely számos új társadalmi igény megjelenésével és nehézséggel párosul, példaként említve a kiteljesedés iránti vágyat. Ezzel egyidejűleg a felsőoktatás rendszere is érintve van, amelynek alkalmazkodnia kell a változásokhoz (Fokozatváltás a felsőoktatásban, 2016:15-17).

Az innováció meghatározása

Az innováció definíciójának boncolgatása a fogalom sokrétűségét mutatja, amelynek magyarázatával számos kutató és tanulmány foglalkozott az évek során (Taylor, 2017; Kochetkov, 2023). Az innováció atyjaként is ismer Joseph Schumpeter (1938) az innovációt egy kreatív rombolási folyamatként azonosította, amely az egyensúlyi állapot megtörésén és az ebből fakadó dinamikus átformálódáson alapul (Langroodi, 2021). Schumpeter az innováció fogalmát szorosan összefűzte a vállalkozó szerepvállalásával (Kochetkov, 2023), aki Drucker (1985) megfogalmazásában a tehetsége, képessége és eltökéltsége révén gazdasági előnyökre tud szert tenni. (Nandal et al., 2020). Az innováció ma elfogadott általános értelmezése az Oslo kézikönyv negyedik kiadásában található, amely úgy fogalmaz, hogy „*az innováció egy új vagy továbbfejlesztett termék vagy eljárás (vagy ezek kombinációja), amely jelentősen eltér az egység korábbi termékeitől vagy eljárásaitól, amelyet a potenciális felhasználók számára elérhetővé tettek (termék), vagy amelyet az egység használatba vett (folyamat)*". Értelmezésük az egység szó használata által általánosítja a fogalmat, és törekszik azt kifejezni, hogy az innováció ágazattól, szereplőtől függetlenül bárhol, bármely szervezet életében megtalálható. A könyv fontos eredményeként említhető, hogy az innováció szubjektív ténye az itt megfogalmazott mérési és értékelési pontjainak köszönhetően objektív keretek közé terelhető, ez által támpontot ad egyéneknek és szervezeteknek, hogy teljesítményük összehasonlíthatóvá váljon az innovációs tevékenységük mezsgyéjén (OECD/Eurostat 2018:20.

A kutatások széles palettája az innováció multidiszciplináris jellegét (Kochetkov, 2023) és szerteágazó fajtáit mutatja be, éreztetve, hogy az innováció szó egy ernyőfogalom, amely egy-egy szegletét még fókuszáltabban tudja bemutatni a különféle – pl.: zöld (Yang et al., 2021), a társadalmi (Kumari et al., 2020), a nyílt (Alvarez-Castanon–Palacios-Bustamante, 2021; Baron, 2021), a felelős (Edwards-Schachter, 2018) – jelzők segítségével. Végezetül az innováció kereteinek meghatározásakor érdemes szót ejteni a kreativitási igényéről (Taylor, 2017), amely támogatja az innováció során létrejövő értékteremtő folyamatot (Singh Aggarwal, 2022) és új perspektívák biztosítása által megoldási javaslatokat generál a felmerülő lokális és globális szintű kihívásokra. A gazdasági előnyökön túl a társadalmi és kulturális hatásairól sem szabad megfeledkezni (Edwards-Schachter, 2018), valamint a tudás szerepéről (Kolomytseva– Pavlovska 2020), amely a társadalomba be-

gyűrűzik és további fejlődési folyamatokat indukál. Ezen megállapítások ténye előrevetíti az innovációs ökoszisztéma fontosságát, amely egy strukturált keretet biztosítva összefogja a heterogén tagokat, akiknek az együttműködése révén, közös erőforrások megosztása során az innovációs folyamatok fejlődése jön létre.

Az innovációs ökoszisztéma átfogó értelmezése

Az innovációs ökoszisztéma értelmezésének másik szelete az ökoszisztéma szó meghatározása, amely a Görög „*oikos*", azaz otthon szóból származtatható (Shevchuk et al., 2021). Az ökoszisztéma jelentősége magában hordozza a heterogén szereplők rendszerét (Oh, Phillips, Park, & Lee, 2016) és az interakciójukból fakadó előnyöket, támogatva az ötletek létrejöttét, a tudás áramlását, az értékteremtést egy önszervező, dinamikus működési mechanizmus révén (Shevchuk et al., 2021). Granstrand és Holgersson (2020) megfogalmazása alapján az ökoszisztéma „*a szereplők, tevékenységek és javak, valamint az intézmények és a kapcsolatok - beleértve a kiegészítő és helyettesítő kapcsolatokat is - fejlődő halmaza, amelyek fontosak egy szereplő vagy szereplők egy csoportjának innovatív teljesítménye szempontjából*".

Az ökoszisztéma további elemzésénél jelentős szerepe van a spirál modelleknek, amelyek alapmodellként mintázzák az ökoszisztéma működését. A hármas spirál vagy triple helix modell az akadémia, az ipar és a kormányzat kapcsolatát mutatja be az innováció elősegítése céljából (Kosztyán, Király, Katona, Csizmadia, & Fehérvölgyi, 2024)., amely a későbbiekben a négyes és ötös spirál létrejötte által kiegészült a média és civil társadalom, valamint a környezet fontosságával (Kochetkov, 2023). A modellek jól mintázzák, hogy az egyes szférák között szoros kapcsolódási pontok vannak, és egymás komplementereiként képesek egy magasabb színvonalú innovációt elérni (Etzkowitz–Zhou, 2018:16), és felhívják a figyelmet a tudás nélkülözhetetlen szerepére (Etzkowitz et al., 2000).

A spirál modellek, mint az innovációt támogató kollaborációs minták egy jól kezelhető keretet biztosítanak a heterogén ipari, kormányzati és felsőoktatási szereplőknek. A spirál modellek jó eszközt jelentenek annak érdekében, hogy fenntartható módon létrejöhessen a fejlődés (Carayannis–Campbell, 2009), amely képes a média támogató hatása révén beépülni a társadalom minden szegletébe, új tudást tud létrehozni és hozzá tud járulni az alulról jövő kezdeményezésekhez, amelyek a környezeti kihívásokra keresik a megfelelő válaszokat (Ruiz et al., 2020). Az ökoszisztémát alkotó szereplők közül kiemelésre szorul az akadémia szerepvállalása, amely hidat képezve az innovációs ökoszisztéma motorjaként funkcionál (Birkner et al., 2022).

Az egyetem szerepe az innovációs ökoszisztémában

Az innovációs ökoszisztéma komplex struktúrájában az egyetem nem csupán egyike a szereplőknek, hanem potenciáljának felismerése révén egy katalizátor is (Makai–Rámháp, 2020). Az egyetem kiemelkedő szerepet tölt be, tudományos, kulturális és morális értelemben is szimbólumként tekinthető, azonban a tradicionális oktatási és kutatási szerepük megváltozása által ma az innováció facilitátorai és a tudás úttörői (Bejinaru, 2017).

Ez alapját adja az egyetemi innovációs ökoszisztéma létjogosultságának, amelyben az egyetem, egyrészről mint az innováció helyszíne, másrészről mint az innováció integrátora jelenik meg, szignifikáns hatást gyakorolva a humán erőforrás képzése által környezetének gazdasági folyamataira, valamint az értékteremtési és tudástranszfer tevékenységek révén támogatja a területi fejlődés előmenetelét és a társadalmi jólét kialakulását (Makai–Rámháp, 2020).

A felsőoktatási intézmények nem csupán az ökoszisztéma ipari és kormányzati szereplőivel építenek ki szoros kapcsolatot, hanem az alumnikon, meglévő hallgatókon keresztül is képesek formálni a társadalmat és a fenntartható fejlődést (Birkner et al., 2016). Oktatási, kutatási, és harmadik missziós tevékenységeik által lokális és globális hatást gyakorolnak a környezetükre, kimozdulva az elefántcsonttoronyból (Compagnucci–Spigarelli, 2020), amely révén jelentősen hozzájárulnak a társadalmi jólét, a kohézió elősegítéséhez (Kálmán, 2019) és az innovációs ökoszisztéma fenntartásához (Birkner–Máhr, 2016).

A kutatás célja és módszertana

A kutatás célja a magyarországi egyetemek és az ökoszisztéma adta innovációs lehetőségek kvalitatív megismerése révén egy helyzetkép felvázolása colt, amely bepillantást ad az EIÖ rendszer esszenciájába, az ökoszisztéma résztvevőinek jellemzőibe és igényeikbe, valamint hazai meghatározásának kereteibe, erősítve az egyetemi innovációs ökoszisztéma létjogosultságának feltételezését. Ennek kiindulópontját az NKFIH Alapból megvalósult 2019-1.2.1-EGYETEMI ÖKO pályázat adta, amely lehetőséget teremtett az egyetemek számára innovációs potenciáljuk növelésére, az ökoszisztéma szereplőivel való szoros együttműködésre és innovációs szempontból fenntartható átalakulásuk megkezdésére (NKFIH, 2024). Ezt a kutatási célt támogatva, a vizsgálat kvalitatív, félig-strukturált szakérői interjúkat (3) mutat be, amely során a résztvevők motivációja, személyes véleményei és aspirációi is megismerésre kerülhettek, ez által támogatva a téma mélységi megismerését és a későbbiekben a kutatások további lehetséges irányainak felvázolását. Az interjúk 2023 őszén készültek, ahol személyes beszélgetések keretében az EIÖ szakértői 60-90 percben bemutatták a saját területükhöz (KKV, vállalkozói egyetem, pályázat) tartozó tendenciákat és felvázolták a jelenlegi, valamint jövőbeni fejlődési pontokat, kihívásokat és kiugrási lehetőségeket. Az interjúkat követően szövegátirat készült, ami Atlas.ti 8 tartalomelemző szoftver segítségével került elemzésre, ahol egy előre elkészített kódstruktúra mentén a főbb tartalmi egységeket is megvizsgáltuk.

A szakértői interjúk elemzése

Az EIÖ meghatározása a hazai kontextusban

A kvalitatív szakértői interjúk során az első kérdés egy általános megközelítésből vizsgálta meg a témát és az egyetemi innovációs ökoszisztéma definíciójára kereste a válaszokat, asszociációk, érzések és egyéni meghatározások által.

Az első szakértő megfogalmazása szerint az EIÖ meghatározása középpontjában az egyetem képessége és kompetenciái állnak, ami az érvényesülését segíti. Ebben egy folyamatos fejlődésre, technológiai transzparenciára van szüksége, hogy a piac irányába mozogjon és reflektálva a megjelenő igényekre, harmadik missziós tevékenysége által.

„…egyetem legyen képes arra, hogy a saját maga kompetenciáit olyan módon jelenítse meg, hogy az érvényesülni tudjon…"

A második interjúalany az EIÖ-t a Triple Helix modellel mintázta, azzal a kiegészítéssel, hogy az egyetem áll a középpontjában, ő a kapcsolatok létrehozója és egy facilitátor szerepet tölt be benne. Képes létrehozni a kapcsolatokat a vállalkozások, felsőoktatás, társadalom szereplőivel és, mint tranzit partner az egyetem hídként összekapcsolja őket, ugyanis nem látnak a vállalkozások versenytársat benne.

„Tulajdonképpen az ökoszisztémák fontossága az, hogy valaki legyen a középpontjában, aki mozgatja, tehát aki köré a szereplők megjelennek, mintha bolygókat képzelnénk el, és körülötte vannak az aszteroidák"

A harmadik interjúalany megfogalmazásában a részelemek összességét kell érteni a téma alatt, ezért boncolgatni kell az innováció jelentését, a szereplőket és a célokat. Fontos szerepe van benne az innovációnak, amely egy felfedezés részeként hasznos terméket eredményez a piac számára. Ez a folyamat egy hosszú út végkifejlete, amelyet számtalan tényező befolyásol. Ezek között jelentős szerepe van az anyagi támogatásnak, és a szellemi tulajdon megteremtésének a képességének. Az egyetem, mint inkubációs centrum van jelen a folyamatban, ahol a technológia szakszerű alkalmazását támogatja elérve a technológiai érettség magas szintjét.

A szereplők esetében kiemelendő még a befektető, a kockázati tőke, az ipari vállalat, mint az egyetem partnere, az egyetemi támogató szervek, akik lehetővé teszik az inkubációs folyamat végeztével az üzleti vállalkozás létrejöttét, azonban nem szabad elfeledkezni a szakértelemről sem, aki humán erőforrás révén támogatja az innovációs folyamat alakulását. Ennek végeredménye, hogy a kisvállalat az egyetem vonzásköréből, bejegyzésre kerül, amely kommerciális erőfeszítést, jogi, és gazdasági kompetenciákat igényel.

„Először talán az innovációt kellene definiálni, mely a felfedezés vagy az invencióból indult ki, elindul azon az úton, hogy ebből valamilyen hasznos termék legyen. És ez egy elég hosszú út, amit számtalan tényező segít, befolyásol, támogat, pátyolgat …."

1. ábra: EIÖ meghatározásának vizuális elemzése Atlas.ti 8 segítségével

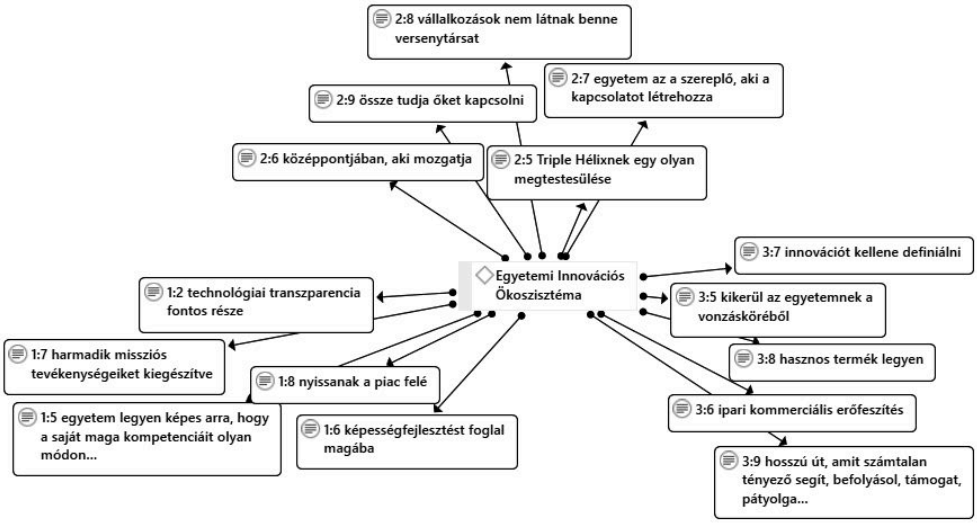

Forrás: Saját szerkesztés

Az EIÖ kulcspontjainak meghatározása

Az interjú arra is kereste a választ, hogy szakértői szemszögből milyen sarkalatos pontjai vannak az EIÖ-nek, azaz mi adja az esszenciáját? Az első interjúalany elmondása alapján markánsan érezhető a humán erőforrás szerepe, amely magában foglalja az operatív irányítás minőségét és egyetem vezetőségének elköteleződését. Fő szerepet tölt be az egyetem-ipar együttműködése is, a vállalatokkal történő közös kutatások, a hasznosítások folyamata, amelyben az egyetemi tudás még kevésbé került kiaknázásra. Jól látható, hogy a KKV-k csekély mértékben működnek együtt az egyetemekkel, amit nagyban befolyásol az egyetemek részéről a szabályozási környezet is, azaz a hosszú átfutási idő.

„…a vállalatok, a vállalkozó a hasznosítás, a közös fejlesztés hasznosítása szempontjából kulcsszereplők, és az egyetemi tudásban az látszik a hazai szinten, hogy ez az, ami még kevésbé kiaknázott."

A második szakértő az EIÖ esszenciájában a globális változások igényét említette meg, ami magával hozta az elvárást, hogy az egyetemek első két misszióját, a tudományt és az oktatást a harmadik missziós tevékenységekkel kell kiegészíteni. Elmondható, hogy a szakpolitika számára vált az EIÖ fontossá, holott voltak korábban is próbálkozások, amelyből a megfelelő infrastruktúra hiányzott.

„ Az egyetemek számára pedig ez azért fontos, mert mostanra a világ sajnos olyan formában változott meg, hogy a tudomány és az oktatás önmagában nem állja meg a helyét, mint szükséges tevékenység, hanem van egy elvárás a társadalom meg a kormányzatok részéről, nem csak itthon, külföldön is."

A harmadik interjúalany kiemelte, hogy a tudomány fejlődésében az emberiség és a szakpolitika konkrét elvárásainak és érdekeinek fontos szerepe van. A mozgatórugója a haszon keletkezése, ami korábban, a marxi értelemben nézve a fizikai munka eredményeképp-

pen a tőke és tulajdon gyarapodásával jött létre, addig mára fontos cél a szellemi tulajdon és a szellemi tőke növelése innováció révén.

„…a tudományt nemcsak egy L'art pour l'art tevékenységnek tekintjük, hogy az jó lesz az emberiségnek, hanem konkrétan elvárások vannak. Tehát az is egy téveszme, hogy ugye azt hangoztatjuk, hogy a tudományt támogatni kell, mert az érdekes, lényeges, satöbbi. Nem erről van szó. A támogatás az onnan jön, hogy valakinek érdeke van abban, hogy a tudomány menjen."

2. ábra: EIÖ kulcspontjainak vizuális elemzése Atlas.ti 8 segítségével

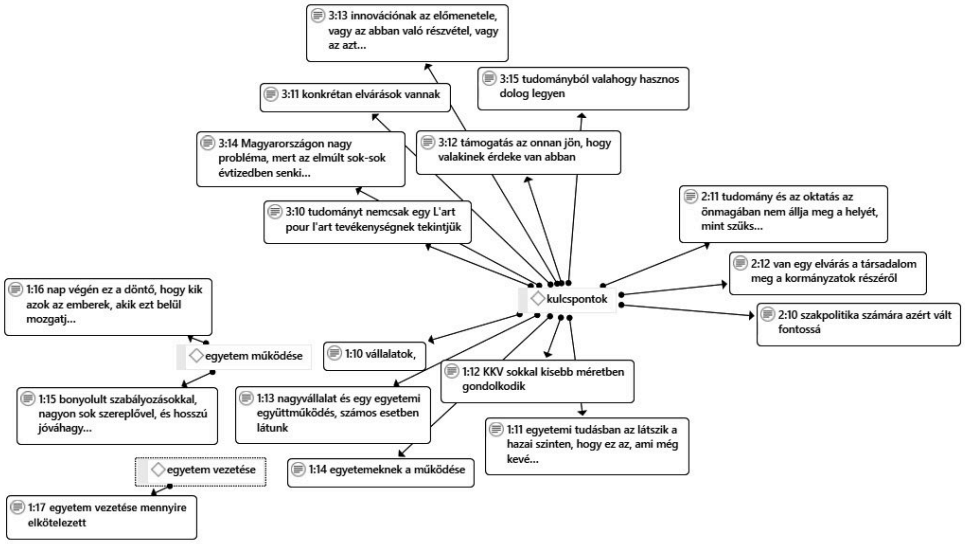

Forrás: Saját szerkesztés

Az EIÖ-t alkotó tagok vizsgálata

Az interjúk kitértek az EIÖ-t alkotó tagokra is. Az első interjúalany elmondása révén megállapítható magyarországi viszonylatban, az NKFIH pályázatnak köszönhetően 22 egyetem vett részt ebben a folyamatban, ezért most erre fókuszálva az egyetem vezetése, a technológia transzfer iroda munkatársai jelentős szereplői voltak a folyamatnak. Meghatározó szerepvállalásuk, elhivatottságuk, kompetenciájuk révén támogatják a technológia transzfer folyamatokat. Azonban meg kell említeni, hogy minden egyetem más szinten van, és hosszú folyamat áll előttük, míg képesek lesznek megszilárdítani.

„…az ideális működést a nap végén az határozza meg, hogy az ott lévő munkatársaknak, vezetőknek az elhivatottsága, kompetenciái, képességei, milyenek, és hogy a szervezeti keretekben mennyire van szabad mozgásterük ahhoz, hogy meg tudják valósítani ezeket a dolgokat."

A második szakértő a hársmas spirál tagjait, a kormányzatot, az ipart, akadémiát érti alatta, és kihangsúlyozza, hogy az jelenleg egy kötelező gyakorlat az EIÖ, amiért pénzt kapnak az egyetemek. Azonban nem elég úgy csinálni mintha mozgatnák az ökoszisztémát, vagy meglévő kapcsolatokra rányomni a pecsétet. Az EIÖ alkotóinak együttműködése a spirál modell

kölcsönösségén alapul, amelyhez ma még egy kultúraváltásra van szükség, hogy az egyetem felismerje ez az ő érdeke is.

„…egyetemek egy jelentős része kötelező gyakorlatnak tekinti, hogy valamit csinálnia kell, mert ezért pénzt kap, ezért úgy csinál, mintha csinálna valamit, nem igazán mozgatja a körülötte lévő ökoszisztémát, hanem már a meglévő partnerségekre nyomja rá a pecsétet, hogy az egyetemi innovációs ökoszisztéma, és mindaddig csinálja, ameddig pénzt kap…"

A harmadik szakértő az EIÖ-ben létrejövő folyamat komponensei alapján határozta meg a szereplőket. Megfogalmazásában minden fázishoz a megfelelő szakértelmet és humán erőforrás kell párosítani. Fontos az anyagi támogatás megléte, amelyet kutatások tudnak biztosítani, ehhez kell a kutatócsoport, akinek egy üzleti vállalkozás szemlélettel kell rendelkeznie. Lényeges eleme a kutatás támogatói rendszere, az inkubáció, a szabadalom megírója, a regulációk és jogi szakértőik, a hasznosításban részvevők, akik az egyetemnek és a kutatók érdekeit is nézik, de nem szabad elfeledkezni a befektetőkről sem.

„..különböző fázisban különböző dolog a fontos.."

1. táblázat: A szakértői interjúk összegzése

	Interjúalany 1	**Interjúalany 2**	**Interjúalany 3**
Definíció	Egyetem képessége: Érvényesülés saját kompetenciákkal	Triple Helix szerveződés egyetemi középponttal	Részelemek összessége 2 fázis: Innováció felfedezése Egyetem inkubációja
Kulcspontok	Egyetem és ipari együttműködésének erősítése Elkötelezett emberi erőforrás	Globális változások Szakpolitikai elvárások	Az emberiség érdeke Társadalmi, gazdasági előnyök generálása
Tagok	Pályázatban részt vevő 22 egyetem	A hármas spirál tagjai	Az innovációs folyamat fázisai alapján szakértők

Forrás: Saját szerkesztés

Következtetések és a kutatás folytatása

A kutatás irodalomelemzésére hivatkozva elmondható, hogy az innováció ma egy globálisan is jelentős fogalom a fejlődésben, a versenyelőnyben, a lokális és globális kihívások megoldásában (Reichert, 2019). Jól mintázzák ezt a publikációk, amelyek felhívják a figyelmet az innováció komplex jelentéstartamára (OECD/Eurostat, 2018), ami a Shumpeteri kreatív rombolás megállapításán (Langroodi, 2021) ma már jelentősen túlmutat, befolyásolva a társadalmat vagy a kultúrát (Edwards-Schachter, 2018). Az innováció boncolgatásakor nem szabad megfeledkezni az ökoszisztéma koncepcionális keretrendszeréről sem, amely heterogén szereplők együttműködése révén biztosítja az innovációs folyamatok fejlődését (Granstrand–Holgersson, 2020). Ebben az együttműködésben nagy szerepe van az egyetemeknek, mint tudás intenzív intézmények, akik mint kulcsfontosságú szereplők az innováció mozgatórugói

és a kollaboráció híd motívumai (Bejinaru, 2017). Kolomytseva és Pavlovska munkájával kiegészítve, fontos kihangsúlyozni a tudás szerepét az ökoszisztémában (2020), aminek nagy jelentősége van a fenntartható, innováció-orientált fejlődésben.

A felsőoktatási intézmények infrastruktúrájuknak köszönhetően megfelelő szakértelemmel, humán erőforrással, kutatási infrastruktúrával, tág kapcsolatrendszerrel bírnak, ezért létjogosultságuk az innovációs ökoszisztémában joggal mondhatóan nagy. A felsőoktatási intézményekre korábban jellemző elefántcsonttorony perspektíva harmadik missziós tevékenységük révén átalakulóban van, ennek eredményeképpen fókuszáltan hozzájárulnak a lokális és globális kihívások orvoslásához (Birkner et al., 2016).

A kvalitatív interjúkra alapozva a szakértők egyetértéséből elmondható, hogy az EIÖ fejlődése Magyarországon is előtérbe került, amelyhez az egyetemek oldaláról egy vezető szerepre van szükség, annak érdekében, hogy szakértelmük révén az ökoszisztéma központi szerepéből az innováció értékteremtő folyamatait irányítani tudják. Szükség van ebben az elköteleződött humánerőforrásra, az egyetemi vezetés támogatására és az igényre, hogy a fejlődés folyamatos legyen. Az EIÖ létrejöttében globális átalakulások, társadalmi és politikai igények játszottak szerepet, magával hozva az egyetemek missziós átalakulását. Oktatási és kutatási küldetésük mára kiegészült a gazdaság és társadalom irányába érzett felelősségvállalással és értékteremtéssel. Az interjúk során azonban az EIÖ-t alkotó tagok meghatározása szerteágazó nézőpontokat tartalmaz, a pályázó egyetemektől egészen a triple helix tagjain át az innovációs folyamat fázisaihoz tartozó szakértőkig, ami a későbbiekre vonatkozóan nagyobb specifikációt igényel, azonosítva belső és külső szereplőket egyaránt.

A kutatás konklúziójaként, fontos hangsúlyozni az EIÖ létjogosultságát és szerepét, azonban a téma horizontális és vertikális mélységéből fakadóan további kvalitatív és kvantitatív kutatásra van szükség, annak érdekében, hogy a téma megismerésétől egészen a gyakorlati javaslatok megállapításáig el lehessen jutni.

„A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

Felhasznált irodalom

Alvarez-Castanon Lorena del Carmen – Palacios-Bustamante Rafael (2021): Open innovation from the university to local enterprises: Conditions, complexities, and challenges. *Telos*, vol. 23, núm. 3, pp. 692-709, 2021 DOI: https://doi.org/10.36390/telos233.12

Baron Marcin (2021): Open Innovation Capacity of the Polish Universities. Springer: *Journal of Knowledge Economy*. https://doi.org/10.1007/s13132-017-0515-8

Bejinaru Ruxandra (2017): Universities in the Knowledge Economy. *Management Dynamics in the Knowledge Economy* Vol.5 no.2, pp.251-271; DOI 10.25019/MDKE/5.2.05 ISSN 2392-8042 (online) © Faculty of Management (SNSPA)

Birkner Zoltán – Máhr Tivadar (2016): *Interpreting innovation – In another way.* Vezetéstudomány. XLVII. Évf. 2016. 10. Szám/ issn 0133-0179

Birkner Zoltán – Máhr Tivadar – Berkes Rodek Nóra (2016): The relationship between universities and social innovation potential. Vonference paper: 4. međunarodna konferencija, Inovacije, tehnologije, edukacija i menadžment, Sv. Martin na Muri, Croatia, 14. i 15. travnja 2016. Zbornik radova 2016 pp.39-43 ref.9

Birkner Zoltán – Mészáros Ádám – Szabó István (2022): Handling regional research, development and innovation (RDI) disparities in Hungary: New measures of university-based innovation ecosystem. *Regional Statistics*, 12(4), 27-55.

Cai Yuzhou – Ramis Ferrer Borja – Luis Martinez Lastra Jose (2019): Building University-Industry Co-Innovation Networks in Transnational Innovation Ecosystems: Towards a Transdisciplinary Approach of Integrating Social Sciences and Artificial Intelligence. *Sustainability*, 11(17), 4633. MDPI AG. Retrieved from http://dx.doi.org/10.3390/su11174633

Carayannis Elias G. – Campbell David. F. J. (2009): 'Mode 3' and 'Quadruple Helix': toward a 21st century fractal innovation ecosystem. Int. J. *Technology Management*, Vol. 46, Nos. 3/4, 2009 DOI:

Compagnucci Lorenzo – Spigarelli Francesca (2020): *The Third Mission of the university: A systematic literature review on potentials and constraints.* Technological Forecasting and Social Change Volume 161, December 2020, 120284 https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120284

Deák Csaba (2021): *Innováció az alkotás útja*. Human Telex Consulting Kft. Budapest

Edwards-Schachter Mónica (2018): The nature and variety of innovation. Elsevier: *International Journal of Innovation Studies* Volume 2, Issue 2, June 2018, Pages 65-79https://doi.org/10.1016/j.ijis.2018.08.004

Etzkowitz Henry – Webster Andrew – Gebhardt Christiane – Cantisano Terra Branca Regina (2000): The future of the university and the university of the future: evolution of ivory tower to entrepreneurial paradigm. Elsevier: *Research Policy* 29 2000 313–330 PII: S0048- 7333 99 00069-4

Etzkowitz Henry – Zhou Chunyan (2018): *The triple helix: University-Industry-Government Innovation and Entrepreneurship*. Routledge. New York ISBN: 978-1-315-62018-3 (ebk)

Fokozatváltás a felsőoktatásban – középtávú szakpolitikai stratégia (2016): Forrás: https://2015-2019.kormany.hu/download/c/9c/e0000/Fokozatvaltas_Felsooktatasban_HONLAPRA.PDF#!DocumentBrowse

Granstrand Ove – Holgersson Marcus (2020): *Innovation ecosystems: A conceptual review and a new definition.* Technovation 90-91 (2020) 102098 https://doi.org/10.1016/j.technovation.2019.102098

Kaya Perihan Hazel (2015): Joseph. A. Schumpeter's Perspective on Innovation. *International Journal of Economics*, Commerce and Management United Kingdom Vol. III, Issue 8. Retrieved on 2023. 05. 22. from https://ijecm.co.uk/wp-content/uploads/2015/08/383.pdf

Kochetkov Dmitry M. (2023): Innovation: A state-of-the-art review and typology, *International Journal of Innovation Studies,*Volume 7, Issue 4, 263-272, https://doi.org/10.1016/j.ijis.2023.05.004.

Kolomytseva Olena; & Pavlovska Anna (2020): *The role of universities in the national innovation system.* Baltic Journal of Economic Studies 6(1), DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2020-6-1-51-58

Kosztyán Zsolt T. – Király Ferenc – Katona Attila I. – Csizmadia Tibor – Fehérvölgyi Beáta (2024): *Analysis and prediction of the Horizon 2020 R&D&I collaboration network.* Expert Systems with Applications, Volume 255, Part B, https://doi.org/10.1016/j.eswa.2024.124417.

Kumari Richa – Kwon Ki-Seok – Lee Byeong-Hee – Choi Kiseok (2019): Co-Creation for Social Innovation in the Ecosystem Context: The Role of Higher Educational Institutions. *Sustainability*, 12(1), 307. MDPI AG. Retrieved from http://dx.doi.org/10.3390/su12010307

Langroodi Farrokh Emami (2021): *Schumpeter's Theory of Economic Development: A Study of the Creative Destruction and Entrepreneurship Effects on the Economic Growth.* Journal of Insurance and Financial Management, Vol. 4, Issue 3 (2021) 65-81. Retrieved on 2023. 05. 22. from https://journal-of-insurance-and-financial-management.com/index.php/JIFM/article/view/187/pdf

Makai Attila Lajos – Rámháp Szabolcs (2020): Tőkealapok és vállalkozó egyetemek a lokális innovációs térben. Lengyel és magyar egyetemek friss tapasztalatai = Venture Capitals and Entrepreneurial Universities in the Local Innovation Space. Recent Experiences from Polish and Hungarian Universities. *Polgári szemle: Gazdasági és Társadalmi Folyóirat*, 16 (4-6). pp. 379-392. ISSN 1786-6553

Mészáros Ádám – Szabó István – Csuzdi Szonja (2023): Innovációpolitika és KFI infrastruktúrák. Akadémiai Kiadó. ISBN 978 963 454 878 2

Nandal Naveen – Kataria Aarushi – Dhingra Meenakshi (2020*): Measuring Innovation: Challenges and Best Practices. International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(5), 1275-1285.

NKFIH (2024): n.d. https://nkfih.gov.hu/palyazoknak/nkfi-alap/egyetemi-innovacios-okoszisztema-2019-121-

egyetemi-oko/palyazati-felhivas-2019-121-egyetemi-oko letöltve:2024.07.04.

Oh Deong-Seong – Phillips Fred – Park Sehee – Lee Eunghyu. (2016): Innovation ecosystems: A critical examination. *Technovation*, 54, 1-6. https://doi.org/10.1016/j.technovation.2016.02.004.

OECD/Eurostat (2018): Oslo Manual 2018: Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation, 4th Edition, The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities, OECD Publishing, Paris/Eurostat, Luxembourg, https://doi.org/10.1787/9789264304604-en.

S. Ruiz C.D.P. Martens – da Costa Priscila Rezende (2020): Entrepreneurial university: an exploratory model for higher education. *Journal of Management Development*, 39(5), 705-722. DOI 10.1108/JMD-08-2019-0363

Shevchuk Dmitrii – Igor Ilin – Iliashenko Victoria – Dubgorn Alissa (2021): *Corporate innovation ecosystems: challenges and opportunities.* E3S Web of Conferences 258, 01005 UESF-2021. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202125801005

Taylor Simon Peter (2017): What is innovation? A study of the definitions, academic models and applicability of innovation to an example of social housing in England. *Open Journal of Social Sciences*, 5 (11). pp. 128-146.

Yang Zhi – Chen Heng – Du Lei – Lin Chaoran – Lu Wei. (2021): How does alliance-based government-university-industry foster cleantech innovation in a green innovation ecosystem?, *Journal of Cleaner Production*, https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124559.

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 160–175., DOI: 10.24307/psz.2024.0814

Balla Gréta Barbara – Fenyvesi Éva

Nők vezetői szerepben Magyarországon

Fékek és lehetőségek

Women in Leadership in Hungary

Barriers and Opportunities

Összefoglalás

Kutatási célunk, hogy az állami intézkedések, a magánélet és munkahely egyensúlyát befolyásoló tényezők területén összegyűjtsük azokat az eszközöket, amelyekkel a nemi egyenlőtlenség csökkenthető, és a női vezetők aránya növelhető. Az elemzéshez szükséges adatokat interjúk során vettük fel. Interjú alanyaink a verseny- és a közszféra területén dolgozó női vezetők voltak. Eredményeink szerint támogató házastársnak kiemelkedő szerepe van a gyermekkel rendelkező és nem rendelkező női vezetőknél egyaránt. Ezt követi a támogató munkakörnyezet és a külső segítség (pl. takarítónő, bébiszitter). A megkérdezettek csaknem fele nem tapasztalt nehézséget a vezetővé válása során, a fennmaradó rész azonban végigélt számos hátrányos megkülönböztetést. Az interjúalanyok többsége szerint jelenleg nincsen Magyarországon arra irányuló törekvés, hogy csökkentsék a nemi alapú diszkriminációt. Van, aki szerint ez nem is állami feladat.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I18, I28, I38, J24, J31, J60
Kulcsszavak: női vezetők, egyenlőtlenség, állami intézkedések

Balla Gréta Barbara, szolgáltatási iroda vezető, Országos Kereskedelmi Szövetség (balla.greta@oksz.hu); Dr. Fenyvesi Éva főiskolai tanár, Budapesti Gazdasági Egyetem, Kereskedelmi, Vendéglátóipari Kar (fenyvesi.eva@uni-bge.hu).

Summary
The aim of our research is to identify tools to reduce gender inequality and increase the proportion of female leaders in the field of public policies and work-life balance. The data for the analysis were collected through interviews. Our interviewees were women managers working in the competitive and public sectors. Our results show that a supportive spouse plays a prominent role for both female bosses with and without children. This is followed by a supportive working environment and external help (e.g. cleaner, babysitter). Almost half of those surveyed had not experienced any difficulties in becoming a manager, but the remainder had experienced several discriminatory practices. According to most interviewees, there is currently no effort to reduce gender discrimination in Hungary. Some say it is not even a public task.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I18, I28, I38, J24, J31, J60
Keywords: monetáris politika, megatrendek, versenyképesség, egyensúly, válságkezelés

---

Bevezetés

A nők gazdasági szerepvállalása számos előnnyel járhat mikro- és makro környezetünkre egyaránt. Például, ha a család bevétele növekszik, az egészségügyi és oktatási szolgáltatásokat magasabb szinten tudják igénybe venni (Reshi–Sudha, 2023). A női munkaerő növelésének nemcsak a családi bevételnövekedésre van hatása, hanem a nemzetgazdasági bevételre is. Woetzel és munkatársai (2015) szerint 10 év alatt (2025-re) a globális GDP 12 trillió dollárról 28 trillió dollárra nőhet, ha a nemek foglalkoztatásának aránya egyenlő lesz.

A női munkaerő növelésének egyik eszköze a nemek közötti egyenlőség javítása. Ennek érdekében már eddig is számos állami intézkedést hoztak a különböző országokban (Szalai, 2015). Hewitt és Mukhopadhyay (2002) azt hangsúlyozzák, hogy a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos szempontokat integrálni kell a gazdaságpolitikába, beleértve a közkiadásokat, az adózást és a bérpolitikát. Seguino (2017) azt javasolja, hogy a nemek közötti egyenlőségre fordított közkiadásokat hasznosabb lenne befektetésnek tekinteni, mint egyszerű kiadásnak, különösen a fejlődő országokban.

Természetesen ezen kívül számos más tényező is befolyásolja a nők előmenetelét a szervezeti hierarchiában. Heidrich és Somogyi (2005) kiemeli a szervezeti kultúra és értékek szerepét, amelyek támogathatják vagy akadályozhatják a nők előmenetelét. Bencsik és Juhász (2018) a bizalom fontosságát hangsúlyozza a tudásmegosztásban és annak hatását a nők előmenetelére. Barna (2021) pedig a kompetenciák és elvárások jelentőségét emeli ki a szervezeti szocializációs folyamatban, amelyek elősegíthetik vagy akadályozhatják a nők előmenetelét. Tóth (2022) hozzáteszi, hogy a munkahelyi játék is hatással lehet a nők előmenetelére, mivel befogadóbb és támogatóbb környezetet teremthet.

Az előzőekben említett néhány tanulmány is arra hívja fel a figyelmet, hogy a nők előmenetelének támogatásához és a nemek közötti egyenlőtlenségek kezeléséhez sokoldalú megközelítésre van szükség.

Ebben a tanulmányban kutatási célunknak azt tűztük ki, hogy két alapvető területen (állami intézkedések, magánélet és munkahely egyensúlyát befolyásoló tényezők, vezetői kompetenciák) összegyűjtsük azokat az eszközöket, amelyekkel a nemi egyenlőtlenség csökkenthető, a női vezetők aránya növelhető. Célunkat a következő kutatási kérdésekkel kívánjuk elérni:

- A nemek közti egyenlőséget milyen állami intézkedésekkel próbálják javítani Magyarországon?
- Milyen kihívásokat jelent a női vezetők számára a családi és munkahelyi szerepek összeegyeztetése?

Szakirodalmi áttekintés

Nemi egyenlőtlenség és a felszámolását támogató állami intézkedések

A nemek közötti egyenlőtlenség alapja a biológiai adottságok mellett a társadalmi beágyazódások múltja. A nemek közti különbség már a megszületés előtt kezdetét veszi: például milyen színű ruhát kap a leendő újszülött, milyen színű lesz a szobájában a fal, milyen nevelési elveket vallanak szülei. Ez a szocializáció meghatározza a nemi szerepeket, a nyílt vagy burkolt nemi nevelés kapcsán (Fodor, 2021).

Azt tapasztalhatjuk, hogy a női vezetők aránya folyamatosan növekszik, ezért kiemelt jelentőségű, hogy a mögötte meghúzódó folyamatokat is ismerjük (Nagy–Sebők, 2018). Például a fiatalabb generáción belül a felsőoktatásba belépők között a nők aránya megnőtt, ezáltal a női vezetők bázisa emelkedett (Gergely–Szabó, 2017). Fontos szempont az is, hogy milyen területen helyezkednek el a nők és a férfiak. A nők ugyanis sokkal nagyobb arányban töltenek be vezető szerepet közszférában (pl. bölcsődevezető), mint magánszférában. Ezt támasztja alá Rao (2022) kutatása is, miszerint a nők nagyobb eséllyel lesznek vezetők oktatási intézményben, egészségügyben vagy kulturális helyen, mint férfitársaik. Több kutató szerint ezeken a területeken hatékonyabbnak is bizonyulnak, mint a férfiak (Cherry, 2023; Rao, 2022). Viszont a politikai és a műszaki állások területén a vezetői pozíciókat szinte 100%-ban a férfiak birtokolják az Elsevier 2020-ban készült kutatása szerint. További probléma a nemek közti bérszakadék, vagyis ugyanabban pozícióban dolgozók esetében az átlagos bruttó bér eltér egymástól, általában a férfiak javára (europarl.europa.eu, 2021). A bérszakadéknak is számos oka lehet, úgymint a fizetési diszkrimináció, a női vezetők alacsony aránya, a karrier megszakításának gyakorisága a nőknél, a női fizetetlen munkavégzés magas aránya (nők: heti 26 óra, férfiak: heti 9 óra), valamint az oktatási és a munkaerőpiaci szegregáció (Horváthné, 2020). Egy kutatás szerint átlagosan 12% a nők és a férfiak közötti átlagos vezetői bérkülönbség, ebből 9% megmagyarázható a foglalkozási mintázattal, a bejárt foglalkozási utakkal. A 9%-ból pedig 8% indokolható azzal, hogy a nők inkább dolgoznak alacsonyabb bérekkel társuló foglalkozásokban (Ilyés–Lőrincz, 2022).

Claudia Goldin Nobel-díjas közgazdász eredményei alapján, a nők munkaerőpiaci helyzete nem egy egyenletes egyenessel, sokkal inkább egy U alakú görbével jellemezhető. Több száz évre visszamenőleg vizsgálta a jövedelmi egyenlőtlenség kialakulását és okait, ami régen az iskolázottságbeli és foglalkoztatásbeli különbség volt, a férfiak javára. Mára a helyzet

változott, sok fejlett, nyugat-európai országban a nők képzettebbek. Ma sokkal inkább ugyanazon munkakörökön belül alakulnak ki jövedelmi egyenlőtlenségek. A kezdeti egyenlőtlenség az első gyermek megszületése után jelenik meg, utána ez a gyermekek számával növekszik (mta.hu, 2023).

A nemek közti egyenlőtlenség felszámolásáért sokat tehet a közpolitika. Profeta (2020) szerint a kettő szorosan összefügg egymással. Egyrészt a közpolitikák (mint például a gyermekgondozás, anyasági, apasági és szülői szabadság) pozitívan hatnak az egyenlőségre a női foglalkoztatási ráta növelésével. Másrészt a nők, mint gazdasági szereplők maguk is hatással vannak a szakpolitikákra. Például nagyobb mértékű képviseletük a döntéshozói pozíciókban hozzájárul a politika olyan témák felé történő összpontosításához, amelyek végső soron csökkentik a nemek közötti különbségeket.

A probléma kezelésére az egyik gyakori eszköz a családbarát, háttértámogató intézményrendszer kialakítása. Ez kétségtelenül segít az édesanyáknak munkát vállalni vagy visszatérni a munkaerőpiacra (Kőmüves et al., 2022), azonban a nemek közötti egyenlőtlenségeket (társadalmi és anyagi tekintetben) nem képes orvosolni (Hakim, 2006). Ráadásul ezek a rendszerek olykor ellentétes hatást érnek el azzal, hogy „bebetonozzák" ezeket a „mommy track" utakat, ami által a nőknek dolgozni van lehetőségük, de karriert építeni és kiteljesedni szakmailag már jóval kevésbé. Heymann és szerzőtársai (2019) szintén kiemeli a jogi és szakpolitikai megközelítések - például a tandíjmentes alapfokú oktatás és a fizetett szülési és szülői szabadság - fontosságát a nemek közötti egyenlőtlenségek csökkentésében és az egészségügy javításában.

Seguino (2017) szerint a nemek közötti egyenlőségre vonatkozó korábbi megközelítések a mikroszintre összpontosítottak – az oktatásra, az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférésre, a gyermekgondozás támogatására és a termelő erőforrásokhoz való hozzáférésre. Bár ezek a kezdeményezések fontosak, nyilvánvaló, hogy nem elegendők. Seguino úgy gondolja az egyenlőséget támogató makroszintű politikákra kell koncentrálni, melyet három részre kell tagolni: kormányzati kiadások, adópolitika és monetáris politika.

Találkozhatunk „extra" megoldásokkal is. Például két amerikai IT cég, az Apple és a Facebook 2015 januárjától egy új fizetésen felüli juttatási csomagot vezetett be munkavállalói számára. Ez az úgynevezett *social egg freezing* (SEF), mely szerint a női alkalmazottjaik lefagyaszttathatják petesejtjeiket, és a későbbiekben felhasználhatják gyermeknemzéskor. A két cég így akarja a családtervezést szabadabbá tenni, és a gyermekvállalás esetleges elhalasztásával a női dolgozóik karriertervezést leegyszerűsíteni. (Ohlendorf–Bundschuh, 2015; Keglovits–Kovács, 2017)

Borbíró és Sáfrány (2016) szerint Magyarországon a nők politikai képviselete a rendszerváltás óta folyamatosan igen alacsony szinten áll, beleértve a nemek egyenlőségével foglalkozó intézményi mechanizmust. Így elmondható, hogy a nők és férfiak egyenlőségére vonatkozó állami jogi, intézményi és szakpolitikai rendszer nem bizonyul sikeresnek a nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek felszámolása terén.

A magyar szociálpolitikában és családpolitikában kettősség figyelhető meg a női munkavállalás tekintetében. Amíg a nők dolgoznak, és hozzáadott értéket termelnek, addig az állam fokozottabban támogatja őket, például egyre több a részmunkaidős és távmunkában is végezhető állás. Ezt támasztja alá továbbá az újabb bölcsődék épülése is (ksh.hu, 2023). Azonban a

gyermekek születése után például az apák otthonmaradását mérsékelten támogatja az állam, Magyarország volt az utolsó ország az Európai Unión belül, ahol elfogadták és bevezették azt a módosítást, hogy 5 napról 8 napra módosuljon az apasági szabadság (telex.hu, 2023).

A munka és magánélet egyensúlya a női vezetők életében

Lényeges kérdés a munka és a magánélet összehangolása, különösen, ha egy magas pozícióban lévő nőről van szó (Nagy–Paksi, 2014). Minden nő számára egyedi, hogyan határozza meg a prioritásokat az életében, talál-e olyan munkahelyet, amely rugalmasságot biztosít, mennyire képes tevékenységét menedzselni, megfelelően tudja-e beosztani napi teendőit. A vezető pozícióban lévő férfiak sokkal nagyobb eséllyel házasok és vannak gyermekei, mint az ugyanolyan vezető pozícióban lévő nők. Általában egy férfi minél sikeresebb, annál nagyobb a valószínűsége, hogy házas és gyermekei vannak (Hewlett, 2003). Ezen férfiak mellett sokszor egy alacsonyabban képzett, főállású anya-háziasszony áll, ami által beteljesül a tradicionális szerepszegregáció. Ezen felül egy vezető pozícióban lévő nő esetében gyakran hárul rá a gondoskodó munka, gyermeknevelés, ezért számára a gyermeknevelés egy „second shift", azaz energiát vesz el, míg a vezető pozícióban lévő férfiak esetében energiát ad (Hakim, 2006). A nők esetében tehát a vezetővé válás sokkal több lemondással jár, mint a férfiak esetében. Ezek a lemondások a munka javára értendők, ami azt jelenti, a nőknek nagyobb áldozatot kell hozni egy ugyanolyan pozíció eléréséhez, mint egy férfinak (Nagy–Paksi, 2014).

A karrier megalapozása az egyén harmincas éveiben történik. Ezt a rugalmatlan karriermodellt az 1950–60-as évekbeli középosztálybeli férfiakra szabták, ami azóta sem reagált sokat a gyökeresen megváltozott munkaerőpiaci viszonyokra (Hewlett, 2007). Ebből kifolyólag azok a nők, akik szakmai sikerekre, gyermekre és családra is vágynak, ehhez a *rigid* rendszerhez kell alkalmazkodniuk és a harmincas éveiket a karrierjük építésére kell szánniuk (Nagy–Paksi, 2014).

Hewlett (2003) egy korábbi kutatásából az derül ki, hogy a nagy karriert befutó nők 36 éves koruk előtt váltak anyává, többségük a húszas éveik legelején vagy közepén. A másik csoport 35 és 40 éves koruk között, amikor jóval magasabb a betegségek vagy komplikációk esélyei, illetve a termékenységgel kapcsolatos problémák is. Hewlett (2003) további kutatási eredménye, hogy minden második vagy harmadik, nagy karriert befutó nő gyermektelen marad, míg ez a férfiak esetében ugyanezen pozíció betöltése esetében egyötödükre jellemző, azaz a menedzseri, vezetői pozícióban lévő nők termékenysége alacsonyabb, mint a nem ilyen pozícióban lévő nőtársaiké.

A nőknél összességében elmondható, hogy minél magasabb a végzettsége, annál későbbre tehető az első gyermek megszületése, ami szorosan összefüggésben van a halasztással (Spéder, 2014). Így az egyik legkritikusabb kérdés a női vezetők esetében a gyermekvállalás időzítése. Minél több időre marad ki a nő a munkából, a várható jövedelme a visszatéréskor annál alacsonyabb, és több gyermek vállalás esetén ez halmozódik. Ezt a jelenséget gyakran motherhood penalty-nak (anyasági büntetésnek) hívják.

További probléma, hogy a visszatérő anyukák sokszor „félre vannak téve" alacsonyabb felelősségi körrel járó, intellektuálisan kihívást nem jelentő feladatokat kapnak, ami nem más,

mint a „mommy track” (anyuka pálya). Ezáltal még a motiváltabb nők is elvesztik a lelkesedésüket a ranglétrán való feljebb jutást remélve, ezzel elvágva minden lehetőségüket egy vezetői pozíció és a karrierépítés tekintetében (Nagy–Paksi, 2014).

1. ábra: Női és férfi házimunka és gyermekek körüli munka megoszlása, a pozíció növekedését követve az USA-ban

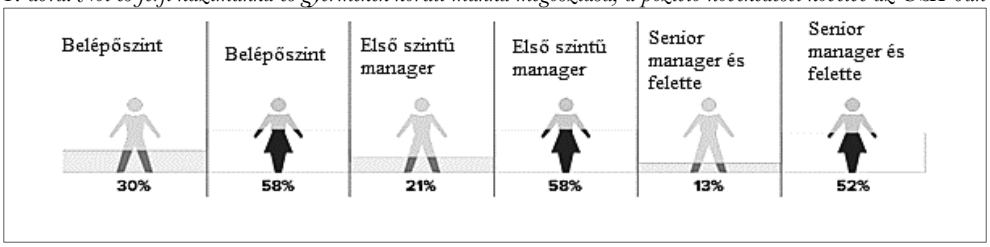

Forrás: Women in the workplace, 2022

Szintén kritikus kérdés a háztartási munkák megoszlása, amiben a nők általában nagyobb mértékben veszik ki a részüket. Ahogy egy férfi lépked előre a ranglétrán, „mentesül” a háztartási teendők alól, ugyanez a nőkre nem igaz. Ennek a részleteit az *1. ábra* szemlélteti. Igaz az adatok amerikai nőkről és férfiakról szólnak, de sok hasonlóság tapasztalható az Európában élőkkel. Ezzel egybevág Hakim (2006) kutatása is, miszerint egy vezetői pozícióban lévő férfi mellett gyakran egy főállású anya/háziasszony áll, aki mentesíti az összes házimunka és a gyerekek körül elvégzendő feladatok alól.

A női vezetők tehát számos kihívással szembesülnek a munka és a családi szerepek összehangolása során, ideértve a munkatúlterhelést, a kulturális és társadalmi normákat, valamint a nemek szerinti munkahelyet (Cho et al., 2015; Cho et al., 2016; Bahiru, 2018). Ezek a kihívások a karrierépítés elmaradásához és a gyermekgondozással kapcsolatos aránytalan felelősséghez vezethetnek. Az olyan stratégiák azonban, mint a munka és a család gazdagítása, az erőforrások elosztása, valamint a partnerek és mentorok támogatása segíthetnek a női vezetőknek a munka és a magánélet jobb egyensúlyának elérésében (Schueller et al., 2012).

Kutatási módszertan, kutatási minta

Az adatgyűjtésmódszertana

Primer kutatásunk alapját interjúk képezték, mely során 50 női vezetővel beszélgettünk a köz- és a versenyszférából egyaránt. Az interjúkat 2023 októberben és novemberben vettük fel. Az interjúztatáshoz a teljes strukturált interjút választottuk. Ez a módszer lényegében megegyezik a személyesen kitöltött kérdőívvel. Általában a kérdezőbiztos felolvassa a kérdéseket, majd írásban vagy megfelelő válaszlehetőség kijelölésével rögzíti a válaszokat. Ebben a típusú interjúban minimális a lehetőség az interjúvázlattól való eltérésekre, kizárja a perszonális reprezentáció lehetőségét (Csépányi, 2009; Molnár, 2010). Elsősorban azon előnye miatt választottuk, hogy könnyen összehasonlíthatók a különböző interjúalanyok válaszai, azaz adatgyűjtés könnyen kódolható.

Kutatási minta jellemzői

Az interjúalanyok kor szerinti megoszlása a 2. ábrán látható. A legtöbben 41-50 év közöttiek, ezt követi az 51-60 évesek száma. A legkevesebben a 20 és 30 év közöttiek voltak.

2. ábra: Interjúalanyok kor szerinti megoszlása

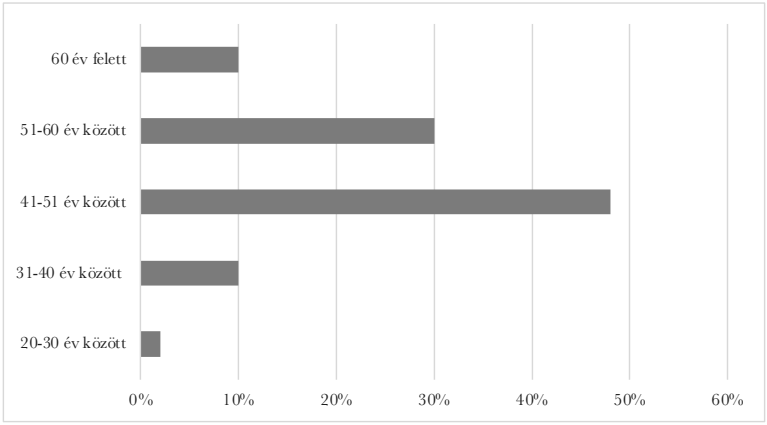

Forrás: Saját számítás

A megkérdezettek 58%-a a közszférából 42%-a a versenyszférából került ki. Az életkor és a foglalkozási terület a következő megoszlást mutatja (3. ábra). A 20-30 és a 31-40 éves korosztályból az interjúalanyok mindegyike a versenyszférában dolgozik. A megkérdezettek közül a közszférában dolgozók elsősorban a 41-50 évesek (18 fő), illetve az 51-60 évesek (9 fő) közül kerültek ki.

3. ábra: A verseny- illetve a közszférában dolgozók korszerinti megoszlása

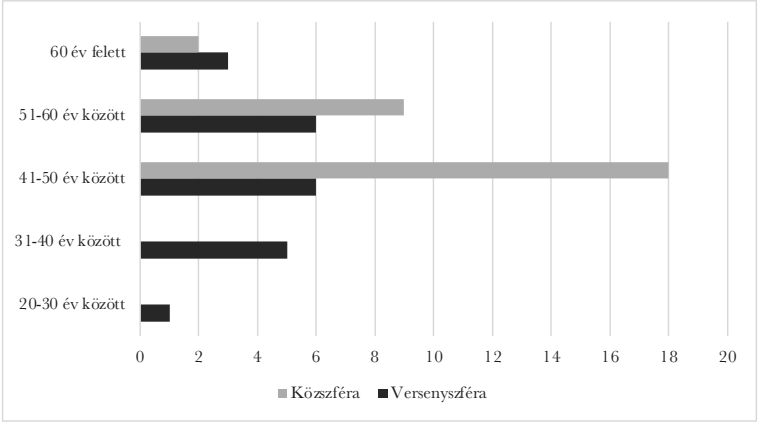

Forrás: Saját számítás

Adatok feldolgozása

Az interjú során begyűjtött adatokat Excel-táblázatba rendeztük. Ezután vizsgáltuk a gyakoriságokat, a megoszlási arányokat és a kimutatások segítségével kereszttáblákat készítettünk. Az interjúk során feltett nyitott kérdésekre kapott válaszokat tartalomelemzéssel vizsgáltuk.

Kutatási eredmények

Nemi egyenlőtlenség néhány területe

A nők vezetővé válásának nehézségei

Interjúalanyainkat megkérdeztük arról, hogyan vélekednek a vezetővé válás nehézségeiről. Bár a megkérdezettek csaknem fele (23 fő) nem tapasztalt nehézséget a vezetővé válása során, a fennmaradó rész azonban végigélt hátrányos megkülönböztetést. Ilyenek voltak a sztereotipizált megközelítés, a férfi és női bérek közötti különbség, a nemi alapú diszkrimináció (főleg a közszférában), vagy a többi vezető kolléga, vagy beosztott nem fogadta el teljes értékű vezetőnek. Olyan is előfordult, hogy onnantól kezdték el „komolyabban venni", mint vezetőt, miután megházasodott. Megemlítendő tapasztalás még a többi női kolléga féltékenysége.

Amennyiben a vezetővé válás nehézségét a férfi kollégák vezetővé válásához hasonlították a következő problémákat említették az interjú alanyok, amelyekkel szembesültek:

- a családdal töltött megfelelő minőségű idő hiánya;
- munka- magánélet összehangolásának nehézsége;
- házimunkák elvégzése;
- gyermekek gondozása;
- én-idő hiánya.

A megkérdezettek 1/5-e nem tapasztalt ilyen nehézségeket. A válaszadó női vezetők 42%-ának mindegy, hogy nő vagy férfi főnöke van. 38% inkább férfi főnököt szeretne és csupán 20%-uk voksolt a női főnök mellett. Az interjúalanyok majdnem fele (24fő) szerint a képességek a döntők a nők vezetővé válásában. A társadalmi beidegződéseket azonban szintén jelentősnek tartják (17fő). Hatan úgy vélik mindkettőnek van szerepe.

Női foglakoztatási területek a megkérdezettek szerint

Az interjúalanyok az oktatást és az egészségügyet jelölték meg elsősorban, mint azon iparágat, ahol zömében nők dolgoznak (4. ábra).

4. ábra: Az interjú alanyok véleménye arról, hol dolgoznak elsősorban nők

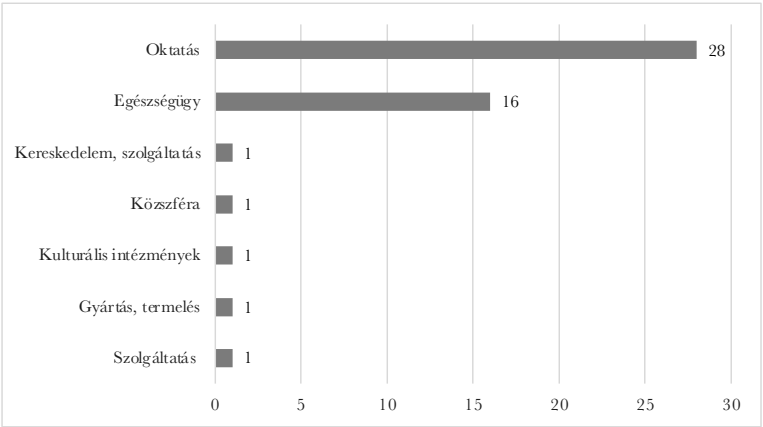

Forrás: Saját számítás

Oktatás

Az interjúalanyok többsége, 41 fő azt gondolja Magyarországon a nők helyzete kielégítő az oktatási lehetőségeket illetően, vagyis a nőknek ugyanannyi dologra van lehetősége, mint a férfiaknak. Csupán 9 fő jelölte meg, mint fejlesztendő területet az oktatási lehetőségek bővítését a nők számára.

5. ábra: A nők hány százaléka tud eljutni olyan képzettségi szintig, ameddig szeretne

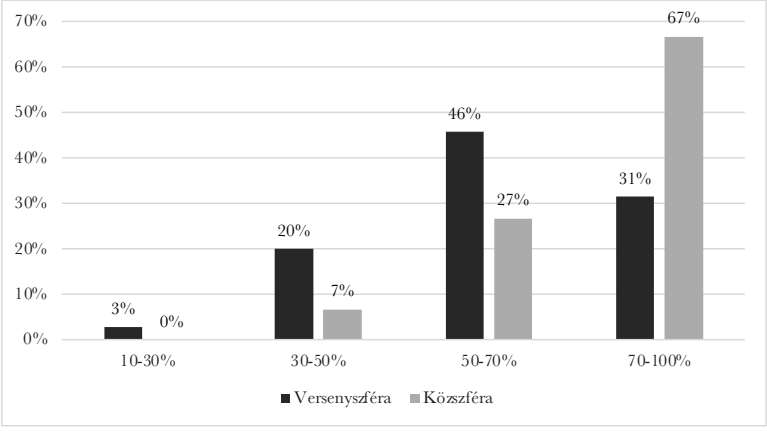

Forrás: Saját számítás

A közszférában az elérhető képzettségi szinttel sokkal elégedettebbek a nők, mint a versenyszférában. Az előbbiben 67% úgy véli, hogy 70-100%-ban elérik a kívánt célt, míg a versenyszférában csak 31% gondolja ezt (5. ábra).

Nemi egyenlőtlenség felszámolását támogató állami és vállalati intézkedések

A nemi egyenlőtlenség felszámolását illetően az állam szerepét az interjúalanyok különböző módon ítélték meg. Többségük szerint jelenleg nincsen Magyarországon arra irányuló törekvés, hogy csökkentsék a nemi alapú diszkriminációt. Van, aki szerint ez nem is állami feladat. A legtöbben az alábbi lehetséges fejlesztési területeket említették az interjúk során:

- pozitív diszkrimináció a nők irányába;
- képzés, edukáció, társadalmi érzékenyítés;
- tréningek női vezetők részére;
- részmunkaidő, távmunka, home office, rugalmas munkavégzés;
- szülés utáni visszatérés támogatása;
- több óvodai, bölcsődei férőhely és ezek nyitvatartásának igazodása a szülők munkaidejéhez;
- bérszínvonal növelése a nők esetében, bérkülönbségek kiegyenlítése;
- politikai szerepvállalás növelése (pl. több női parlamenti képviselő).

Az interjúalanyok szerint legfontosabb eszközök, amit a cégek tehetnek a diszkrimináció csökkentésére (47fő) a rugalmas munkavégzés, azok a programok, amelyek kifejezetten a nők vezetővé válását teszik lehetővé (15fő), illetve a diszkrimináció csökkentésére szervezett programok (14fő).

1. táblázat: Munkáltató eszközei a diszkrimináció csökkentésére

Cég eszközei	**Válaszadók száma**
Rugalmas munkavégzési feltételek (pl. Home office, távmunka, részmunkaidős lehetőségek)	47
Programok, amelyek kifejezetten a női vezetővé válást támogatják (pl. coaching, networking)	15
Diszkrimináció csökkentésére programok	14
Meritokratizmus/teljesítményalapú értékelés	2
Gyermekprogramok, gyermekmegőrzés	1
Nemi egyenlőség erősítése	1

Forrás: Saját számítás

Munka-magánélet egyensúlya

A megkérdezett női vezetők közül 14 főnek (28%) nincs gyermeke. Közülük 5 fő 51-60 év között van, 6 fő 41-50 között, 2 fő 31-40 között és egy fő 21-30 év között. A gyermektelen interjúalanyok közül 3 fő a közszférában és 11 fő a versenyszférában dolgozik.

6. ábra: Család és egyéb segítség szerepe a vezetővé válásban

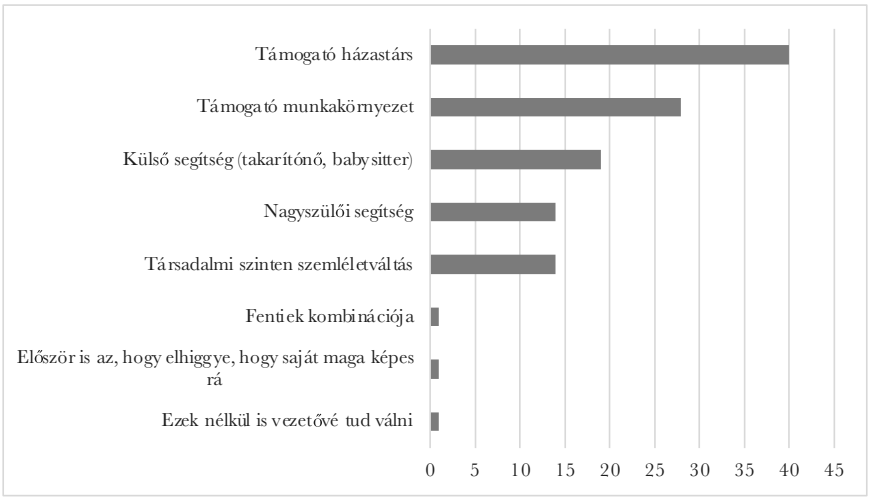

Forrás: Saját számítás

A gyermekes interjúalanyok (36 fő) közül legtöbbnek két gyermeke van, 2/3-uk a verseny, 1/3-uk a közszférában dolgozik. A nyitott kérdéseknél többen írták, hogy a gyermek(ek)kel való logisztika, óvoda-iskola, egyéb teendők és háztartási munka megoldása bár nehézséget jelent, szinte mindegyiküknek van ebben támogatása: férj, nagyszülők, esetleg külső segítség igénybevétele formában. A támogató házastárs kiemelkedő szerepe azonban nemcsak a gyermekkel rendelkező női vezetőknél fontos, hanem azoknál is, akik nem rendelkeznek gyermekkel. Ezt az interjú alanyok 4/5-e megerősítette. Ezt követi a támogató munkakörnyezet majd a külső segítség, pl. takarítónő, bébiszitter (6. ábra).

A megkérdezettek fele a vezetői létet pozitívan éli meg, a munkahelye, családja (férj, nagyszülők) támogatása miatt a sikereket hangsúlyozták, és nem a nehézségeket. Ennek ellenére az interjú során többen válaszolták, hogy leterheltnek érzik magukat, stresszesek és számos területen kell helytállniuk. Sokan lemondásokkal telinek élik meg a vezetői létet, többségében a család rovására. Többen igyekeznek szoros időmenedzsmentet tartani és tudatosan szervezni az életüket, és ha lehetséges, megpróbálják az otthoni feladatokat delegálni. Néhányan említették, hogy esténként, iskolai szünetekben és hétvégén nem, vagy csak ritkán dolgoznak, de páran azt is jelezték, hogy lelkiismeret furdalásuk van a gyermekeikkel szemben, ha több napra el kell utazniuk.

Diszkusszió, következtetések

A munka világában a magasabb pozíciókat gyakrabban a férfiak töltik be. 2016-ban a vezetők 33%-a volt nő az Európai Unióban. A vezető beosztásban dolgozó nők aránya egyik tagállamban sem haladta meg az 50%-ot: a legnagyobb arányban Lettországban (47%), Lengyelországban és Szlovéniában (egyaránt 41%), Litvániában, Magyarországon és Svédor-

ságban (39-39%), a legkisebb arányban Luxemburgban (18%), Csehországban, Hollandiában és Görögországban (25-25%) voltak jelen (KSH, n.a.).

Interjú alanyaink számos nehézségről számoltak be, beleértve a diszkriminációt, a sztereotípiákkal való megküzdést, egészen a munka-magánélet egyensúlyának a megteremtéséig. Ezen problémák feltárása és mérséklése miatt fontos a nemi különbségek vizsgálata. A nők vezetővé válását befolyásoló sztereotípiák eloszlatása pedig pozitívan befolyásolhatja a szervezetek sikerességét, hisz bővül a lehetséges jelöltek száma a vezetői pozíciókra, amely lehetővé teszi az új megközelítési módokat, perspektívákat (Burke–Collins, 2001; Kázmér-Mayer–Czibor, 2019). Takács (2020) kutatásában szintén alátámasztja, hogy a munkavállaló nők végzettségük, képességeik ellenére is számtalan akadályba ütköznek karrierjük során. Bár az elmúlt években megnőtt a női vezetők aránya, ez a változás kevéssé érte el a felső szintű vezetői pozíciókat, ahol továbbra is alulreprezentáltak. Megállapította, hogy ennek az egyenlőtlen helyzetnek, illetve a munkahelyi szegregációnak okai alapvetően a társadalmi kódokban, a férfi-nő hierarchia több évszázados jelenlétében keresendők. Azt a megállapításunkat, hogy a legtöbb női vezetőnek nehéz kialakítani a munka és magánélet egyensúlyát Nagy 2017-ben végzett kutatása is megerősíti. Nagy arra a következtetésre jutott (30 felsővezetővel történt interjú után, 10 férfi és 20 nő), hogy a munka-magánélet egyensúlyát ciklikusság jellemzi az üzleti életben. Interjúalanyai egyetértettek abban, hogy pályájuk elején sokat dolgoztak a karrierjük megalapozásához. Az idő szűkére minden megkérdezett panaszkodott, azonban eltérő mértékű lemondások voltak érzékelhetők a férfiak és a nők esetében. Minden interjúalanynak volt gyermeke, és ez meghatározó volt a karrierjük szempontjából is. A nők esetében – még akkor is, ha egy végig támogató férj állt mellette – komoly karrierdilemmáik voltak, több lemondással járt számukra a családalapítás. Nehezebb volt az időbeosztás a munka, család és gyermekek között. Ugyanez az élmény a férfiak esetében nem volt ennyire intenzív, ugyanis több férfi interjúalany esetében a feleségük teljesen tehermentesítette őket a családi és az otthoni feladatok elvégzése alól (Nagy, 2017).

7. ábra: A nők és férfiak foglalkoztatási aránya az oktatásban és az egészségügyben KSH adatok alapján

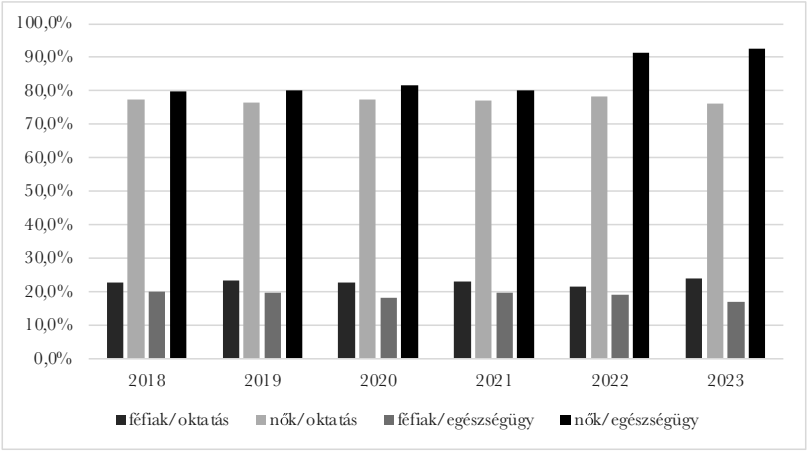

Forrás: Saját szerkesztés a KSH, 2024 alapján

Kutatásunkban a megkérdezett női vezetők úgy vélekedtek, hogy vannak olyan iparágak, amelyek elsősorban nőket foglalkoztatnak. Eredményeinkkel összhangban a KSH adatai is igazolják, hogy ezek az egészségügy és az oktatás valóban „elnőiesedett" iparágak közé tartozik. Az oktatásban valamelyest javult a helyzet, egy igen lassú növekedés tapasztalható a férfi munkaerőben, de az egészségügyben tovább nőtt a nők aránya, és az elmúlt két évben már 90% fölé emelkedett (7. ábra) Nemzetközi kutatási eredmények is hasonlók, Rowe és munkatársai (2023) kimutatták a nemek munkahelyre vagy iparágra gyakorolt erős hatását. Mivel a nők foglalkoztatása a legutóbbi években erőteljesen növekedett hazánkban (Szalai, 2023), várhatóan ez megnöveli a női vezetők arányát is.

Kutatásunk során az alábbi javaslatokat fogalmaztuk meg (részben az interjúalanyok ajánlásával):

- Kutatások bizonyítják, hogy a férfiak és a nők ugyanolyan hatékony vezetők, ezért szükséges a nemek közti egyenlőségre törekvés.
- Az egyenlőtlenség megteremtésének egyik lehetősége az otthon végzendő munkába a családba gyökerezik. Azok az északi országok, ahol a feladatmegosztás egyenlőbb, a párok boldogabbak, alacsonyabb a válás és a tervezett és a valóban megszületett gyermekek száma közelebb van egymáshoz (Tóth, 2012 alapján).
- A nők számára a különböző képzésekhez való hozzáférés biztosítása.
- Nagy szerepe van az elérhető pénzügyi támogatásnak: hitelek és támogatások, amelyek nők számára is elérhetők.
- Az állam részéről szükséges a nemekre vonatkozó szabályozási és politikai rendszer létrehozása és ezek betartatása, ellenőrzése.
- Törekedni kell a nemi egyenlőtlenséget erősítő társadalmi normák felszámolására.
- Állami támogatási rendszer bővítése, amely segíti a női munkavállalást, karrierépítést és ehhez megfelelő tanácsadási rendszer is társul.
- Az állam részéről a vállalkozási szellem és az innováció támogatása is kedvező hatással van a női munkavállalásra és a nemek közti egyenlőtlenség csökkentésére (Reshi–Sudha, 2023).
- Hasonlóan a skandináv országokhoz az apasági GYES bevezetése segítene a terhek egyenlőbb viselésében (Fodor, 2021).
- Az életkor előrehaladtával a nők karrier-építési szándéka csökken, ezért a pályájuk megalapozásakor kiemelten fontos őket támogatni. Néhány vállalatnak vannak vezető utánpótlást megcélzó programjaik, illetve kiemelt hangsúlyt tesznek a női munkavállalásra, előre lepésre. Azonban erre nem csak vállalati, hanem állami szinten lenne szükség.
- Bölcsőde férőhelyek bővítése.
- Az oktatási intézmények nyitvatartási ideje igazodjon a szülők munkarendjéhez. Az oktatási intézményeken belül megszervezett különórák számának emelése.
- Nők támogatása, hogy gyermekvállalás után, minél könnyebben visszatérhessenek a munkaerőpiacra.
- Szükséges a részmunkaidő, atipikus foglalkoztatás és a távmunkából végezhető munkák számának további növelése.

- Társadalmi érzékenyítés, szemléletváltás edukációval, tréningekkel.
- A cégek részéről egy kiemelt eszköz a mentorprogram és a belső utánpótlás programok kialakítása, szervezése és fenntartás a női vezetés területén.
- Apasági pót szabadság tovább növelése (jelenleg 10 nap), és ennek népszerűsítése.
- Négy napos munkahét.
- Állam által támogatott családi napközi, „*daycare*".

Végezetül a megkérdezett női vezetők javaslatai a jövő vezetői számára:

- Bízzunk magukban, tanuljunk és fejlődjünk folyamatosan!
- Türelem! Legyünk türelmesek, első a tapasztalatszerzés!
- Első a család. Második a karrier.
- A vezetői lét bizonyos magánéleti célokat háttérbe szorít, ennek tudatában kell dönteni, hogy valaki biztosan vezető szeretne-e lenni.

"Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-23-1-BGE-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült."

Felhasznált irodalom

Bahiru, Bruktawit – Mengistu, Abeba Beyene (2018): The Challenges of Women Leaders of Business Organizations in Addis Ababa, Ethiopia, in Balancing Work-Family Responsibilities. *Journal of International Women's Studies*, 19(2), 140-158. http://vc.bridgew.edu/jiws/vol19/iss2/9

Barna Boglárka (2021): Kompetenciák és elvárások hatása a honvéd tisztjelöltek szervezeti szocializációs folyamatára. *Hattudományi Szemle*. 14. évf. 4. sz., 83–97. https://doi.org/10.32563/hsz.2021.4.8

Bencsik Andrea – Juhász Tímea (2018): *Tudásorientált szervezetek értékítélete a bizalom gazdasági hatásairól. Vezetéstudomány*, 49 évf. 1. sz., 30-39. https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2018.01.04

Borbíró Fanni – Sáfrány Réka (2016): A nők politikai képviselete és a nemek egyenlőségét elősegítő intézményi mechanizmus. In: Juhász, B.–Rédai, D. (eds.): *A Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség közpolitikai ajánlásai*. Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség, Budapest. pp. 10-16.

Burke, Sarah – Karen M. Collins (2001): Gender Differences in Leadership Styles and Management Skills. Women in Management Review 16(5–6): 244–256. https://doi.org/10.1108/09649420110395728

Cherry, Kendra, (2023): What is the great man theory of leadership? Elérhető: https://www.verywellmind.com/the-great-man- theory-of-leadership-2795311 [Hozzáférés dátuma: 2023.09.10]

Cho Yonjoo – Namhee Kim, Mimi – Miyoung Lee, Jae – Hoon Lim – Heeyoung Han – Hye Young Park (2015): South Korean women leaders' struggles for a work and family balance, *Human Resource Development Internationa*l, 18(5), 521-537, https://doi.org/10.1080/13678868.2015.1076562

Cho Yonjoo – Jiwon Park – Boreum Ju – Soo Jeoung Han – Hanna Moon – Sohee Park – Ahreum Ju – Eugene Park (2016): Women Leaders' Work-Life Imbalance in South Korean Companies: A Collaborative Qualitative Study. *Human Resource Development Quarterly*, *27*(4), 461-487. https://doi.org/10.1002/hrdq.21262

Csépányi Zsolt (2009): Módszertani alapvetések. In: Martin, J. (ed.) *Tanulmányok a médiatudományok köréből.* Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei (Új sorozat 36. köt.). pp. 77-86.

elsevier.com (2020): *The Researcher Journey through a Gender Lens.* [online] Elérhető: https://www.elsevier.com/__data/assets/pdf_file/0011/1083971/Elsevier-gender-report-2020.pdf [Hozzáférés dátuma: 2023.09.24.]

europarl.europa.eu (2021): *A férfiak és nők fizetése közötti szakadék: okok és megoldási javaslatok.* [online] Elérhető: https://www.europarl.europa.eu/news/hu/headlines/society/20200109STO69925/a-ferfiak-es-nok-fizetese-kozotti-szakadek-okok-es-megoldasi-javaslatok [Hozzáférés dátuma: 2023.06.03.]

Fodor Éva (2021): *Család és karrier. Nők a vezetésben*. Kerekasztal (HU). Egyenlítő alapítvány. Elérhető: https://www.youtu-

be.com/watch?app=desktop&v=TChZqF3m32Q&ab_channel=Egyenl%C3%ADt%C5%91Alap%C3%ADtv%C3%A1ny

Gergely Éva – Szabó Ágnes (2017): Női karrier vizsgálata felsőoktatásban tanulók körében. *Régiókutatás Szemle*, 2017(1). https://doi.org/10.30716/RSZ/2017/1/7

Hakim, Catherine (2006): Women, Careers, and Work-Life Preferences. *British Journal of Guidance and Counselling*, 34(3), 279–294. https://doi.org/10.1080/03069880600769118

Heidrich Balázs – Somogyi Aliz (2005): *Az elengedett kéz dilemmája, avagy a vezetők kulturális lehetőségei a szolgáltató és közigazgatási szervezetekben. Vezetéstudomány.* 36 évf. 9. sz., 2-14. https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2005.09.01

Hewitt, Guy – Mukhopadhyay, Tanni (2002): Promoting Gender EqualityThrough Public Expenditure. In: Johnson, T. (ed.): *Gender Budgets Make Cents. Commonwealth Secretariat*, London, United Kingdom. pp. 49-82. 10.14217/9781848597648-5-en

Hewlett, Sylvia Ann (2003): *Creating a Life: What Every Woman Needs to Know About Having a Baby and a Career*. New York. Miramax Books.

Hewlett, Sylvia Ann (2007): *Off-ramps and On-ramps. Keeping Talented Women on the Road.* Harvard Business Review Press.

Heymann, Jody – Levy, Jesssica K. – Bose, Bijetr – Ríos-Salas, Vanessa – Mekonen, Yehualashet –Swaminathan, Hema – Omidakhsh, Negar – Gadoth, Adva – Huh, Kate – Greene, Margaret E. – Darmstadt, Gary L. – Gender Equality, Norms and Health Steering Committee (2019): Improving health with programmatic, legal, and policy approaches to reduce gender inequality and change restrictive gender norms. *The Lancet, 393*(10190), 2522–2534. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(19)30656-7

Horváthné Petrás Viktória (2020): A nők munkaerőpiaci helyzetének elemzése Magyarországon. *Taylor Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Folyóirat*, 38 évf. 1. sz., 41-51.

Ilyés Virág – Lőrincz László (2022): Női és férfi karrierutak Magyarországon. Foglalkozási mintázatok szerepe a vezetői bérek és béregyenlőtlenségek alakulásában. *Szociológiai Szemle*. 32(3), pp. 57-83. https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.3.3

Kázmér-Mayer Szilvia – Czibor Andrea (2019): Nemi különbségek hatása a vezetési stílusra. Milyen eltérések és hasonlóságok mutatkoznak a férfiak és nők vezetési stílusa között a transzformáló vezetési stílus tekintetében. *Replika*. 111 (9), pp. 133-143. https://doi.org/ 10.32564/111.9

Keglovits Barbara – Kovács Mónika (2017): A social egg freezing és a munkaerőpiaci nemi egyenlőtlenség kapcsolata. Megállítható-e a biológiai óra, vagy csak a ketyegés halkítható? *Alkalmazott Pszichológia*, 2017, 17 évf. 3. sz., 7–36. https://doi.org/10.17627/ALKPSZICH.2017.3.7

Kőmüves Zsolt – Szabó Szilvia – Szabó-Szentgróti Gábor – Hollósy-Vadász Gábor (2022): Kisgyermekes anyák munkaerőpiaci visszatéréssel kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálata iskolai végzettség szerinti bontásban. *Polgári Szemle*, 18. évf. 4-6. sz., 127-147. https://doi.org/10.24307/psz.2022.1209

ksh.hu, (n.a.): Karrier. [online] Elérhető: https://www.ksh.hu/interaktiv/eurostat/womenmen/bloc-2c.html?-lang=hu [Hozzáférés dátuma: 2023.09.24.]

ksh.hu, 2023. *A foglalkoztatottak száma nemzetgazdasági ágak, ágazatok szerint, nemenként, negyedévente.* [online] Elérhető: https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0112.html [Hozzáférés dátuma: 2024.01.07.]

Molnár Dániel (2010): Empirikus kutatási módszerek a szervezetfejlesztésben. *Humán Innovációs Szemle* 2010(1-2), 61-72.

mta.hu (2023): *A nők munkaerőpiaci helyzetének kutatásáért ítélték oda a közgazdasági Nobel-díjat.*[online] Elérhető: https://mta.hu/tudomany_hirei/a-nok-munkaeropiaci-helyzetenek-kutatasaert-iteltek-oda-a-kozgazdasagi-nobel-dijat-113216 [Hozzáférés dátuma: 2023.10.15]

Nagy Beáta – Paksi Veronika (2014): A munka és a magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében In: *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában (K 104707) OTKA*, s.a.

Nagy Beáta – Sebők Anna (2018): Női és férfi vezetők. *Munkaerőpiaci tükör,* 65-68.

Nagy Beáta (2017): Létezhet-e munka-magánélet egyensúly vezetői állásban? *Szociológiai Szemle*, 27. évf. 3. sz., 75-103.

Ohlendorf, Daniela – Bundschuh, Martina (2015): Social Freezing. *Zentralblatt für Arbeitsmedizin*, 65, 41–42. https://doi.org/10.1007/s40664-014-0081-x

Profeta, Paola (2020): Gender Equality and Public Policy. CESifo Forum, ifo Institute - Leibniz Institute for Economic Research at the University of Munich, vol. 21(04), 37-40. https://www.cesifo.org/DocDL/CESifo-fo-

rum-2020-4-profeta-Gender-Equality-and-Public-Policy-november.pdf

Rao, Chinta, Rickykrupakar (2022): The Influence of Gender on Leadership. *Spicer Adventist University Research Articles Journal*. 1(1), 26-37. https://doi.org/10.56934/sauraj.v1i1.64

Reshi, Irshad Ahmad – Sudha, Thambidurai (2023): Economic empowerement of women: a review of a current research. *International Jorunal of Educational Review, Law and Sociual Sciences*. 3(2): 601–605. https://doi.org/10.54443/ijerlas.v3i2.746

Rowe, Carly Nicole – Mas, Dal Francesca – Biancuzzi, Helena – Rugara David (2023): *Challenges Working Mothers Face. A Discussion Exploring the Obstacles of Balancing Motherhood and Career Progression* [online] Elérhető: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-21932-0_25 [Hozzáférés dátuma: 2023.09.24.]

Schueller-Weidekamm, Claudia – Kautzky-Willer, Alexandra (2012): Challenges of work-life balance for women physicians/mothers working in leadership positions. *Gend Med.* 9(4), 244-50. https://doi.org/10.1016/j.genm.2012.04.002

Seguino, Stephanie (2017): Financing for Gender Equality: Reframing and Prioritizing Public Expenditures to Promote Gender Equality, Gender, Development and Social Change, in: Zohra Khan & Nalini Burn (ed.), Financing for Gender Equality, chapter 0, pages 5-24, Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-46101-8_2

Spéder Zsolt (2014): Demográfiai folyamatok: születések, halálozások, korösszetétel. Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. eds. Társadalmi riport. pp. 63-82. Elérhető: http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b325.pdf (Hozzáférés dátuma: *2023.07.16.)*

Szalai Piroska (2015): Család és munka: a női foglalkoztatás összehasonlító elemzése. *Polgári Szemle,* 11. évf. 4-6 sz., 435-444.

Szalai Piroska (2023): Nők és a munka alapú társadalom, a családok életkörülményei, valamint a gyermekvállalás. Helyzetkép a GYED extra tizedik évfordulója kapcsán. *Polgári Szemle,* 19. évf. 1-3 sz., 62-92. https://doi.org/10.24307/psz.2023.0906

Takács Izolda (2020): Akadályok a nők karrierjének útjában – a szervezetek útvesztői. *Metszetek*, 9. évf. 1. sz., 65-83. https://doi.org/10.18392/metsz/2020/1/4

telex.hu (2023): *Babaváró, CSOK szigorítás, megszorítás, illeberális szociálpolitika, jóléti állla, demográfia.* [online] Elérhető: https://telex.hu/podcast/2023/07/14/tema-podcast-bruckner-gerovel-szikra-dorottya-babavaro-csok-szigoritas-megszoritas-illiberalis-szocialpolitika-joleti-allam-demografia [Hozzáférés dátuma: 2023.08.04]

Tóth Olga (2012): Új anyák és új apák: A gyerekvállalás motivációi. *Demográfia*, 55 évf. 2-3. sz., 136-146.

Tóth Rita (2022): *Játék és játékosság a szervezetben. Vezetéstudomány,* 53. évf. 2. sz., 15-26. https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2022.02.02

Woetzel, Lola – Madgavkar, Anu – Ellingrud, Kweilin – Labaye, Eric – Devillard, Sandrine – Kutcher, Eric – Manikya, James – Dobbs, Richard – Krishnan, Mekala (2015): McKinsey Global Institute: How advancing women's equality can add $12 trillion to global growth. Elérhető: https://www.mckinsey.com/featured-insights/employment-and-growth/how-advancing-womens-equality-can-add-12-trillion-to-global-growth [Hozzáférés dátuma: 2023.09.24.]

Women in the workplace, (2022): *McKinsey&Company.* [online] Elérhető: https://womenintheworkplace.com/ [Hozzáférés dátuma: 2023.09.24.]

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 176–192., DOI: 10.24307/psz.2024.0815

Fabricius-Ferke György

Jönnek helyettünk a robotok? Rutinszerű, vagy egyedi munka; számítógépes szoftverek, vagy kreatív mesterséges intelligencia?

Robots Are Coming to Replace Us? Routine or One-Off Tasks; Computer Software, or Creative Artificial Intelligence?

Összefoglalás

Vizsgálódási területünk az információ-technológia jövőbeni felhasználása. A kérdés: milyen szerepet tölthet be a robot, a mesterséges intelligencia a kreativitást igénylő feladatok megoldásában? A válasz kidolgozásához azt az ismert, de eddig talán kevéssé használt szempontot vesszük fel, hogy a szellemi tevékenységek az egyrészt szellemi rutinfeladatok formájában jelennek meg, másrészt viszont kreativitást, alkotó szellemi tevékenységet igényelnek. Megtanulhatja-e a mesterséges intelligencia a kreativitást? Emberi kreativitási példákat vizsgálunk az információ-technológia módszertanával, annak eldöntésére: hogyan tudjuk, illetve meg tudjuk-e csinálni ezt a robottal? Ezzel előkészítendő a közeljövő kutatásait, amelynek témája: vajon fenyegeti-e, és hogyan a mesterséges intelligencia a „fehérgalléros" munkahelyeket?

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: A12, M15, O14

Kulcsszavak: Információ-technológia, IT, mesterséges intelligencia, AI, munkagazdaságtan

Summary

Our field of study is the future use of information technology. The question is: What role can robots and artificial intelligence play in solving tasks that require creativity? To develop the answer, we take the well-known, but so far perhaps little-used viewpoint, i.e., mental activities are routine mental tasks on the one hand, but require creativity and creative mental activity on the other. Can artificial intelligence learn creativity? We examine examples of human creativity using the methodology of information technology to decide: Can we do this with a robot, and if so, how? This is to support future research, the topic of which is: Does artificial intelligence threaten "white-collar" jobs, and if so, how?

Journal of Economic Literature (JEL) codes: A12, M15, O14

Keywords: information technology, IT, artificial intelligence, AI, labour economics

---

Dr. Fabricius-Ferke György, egyetemi docens, PhD, MSc, MBA, Károli Gáspár Református Egyetem Közgazdaságtudományi és Gazdálkodástudományi Intézet, Közgazdaságtani és Módszertani Tanszék (fabricius.ferke.gyorgy@kre.hu).

Bevezetés, a tanulmány célkitűzései

A jelen tanulmányban vizsgálandó információ-technológiai változásokat főleg az ipari-technikai, illetve logisztikai-kereskedelmi fejlődés hajtja előre, illetve igényli. Ugyanakkor a címként választott kérdést bármilyen munkahelyen fel lehet tenni, ugyanis minden területen egyre fontosabb szerepet tölt be a mesterséges intelligencia, így például az gazdasági/ügyviteli/adminisztratív-, valamint az orvosi/biológiai-, és a társadalmi/jóléti rendszerekben is (Fabricius, 2023). A kutatási problémakört a továbbiakban érdemes lesz a maga teljességében kezelni.

A mesterséges intelligencia-elemeknek nevezett technológiai megoldásokat az informatikai eszközökön (hardver, szoftver, adatállományok) és a kapcsolódó szolgáltatásokon keresztül vesszük igénybe (Neumann 1959; Fabricius 2011:130-138), méghozzá a 4. Neumann elv filozófiájának megfelelően. Az információ-technológiai eszközök és a megvásárolt szolgáltatások a gazdálkodásban és az ügyvitelben nem újkeletűek, hiszen a szellemi tevékenységeket támogató informatikai megoldások fejlesztése több mint fél évszázada ezeken a területeken kezdődött, mint pl. raktározási nyilvántartás, könyvelés (bookkeeping). A mesterséges intelligencia térhódításának sebessége ezeken a területeken is gyorsul, és már „Üzleti Intelligenciának" (Business Intelligence, BI) nevezik a szoftver, hardver és adatállomány eszközöket.

A technológiai forradalmakra nézve említeni kell a következő felsorolás szerinti fejlődést: Az emberiség létszámának, fogyasztási igényeinek és lehetőségeinek növekedésével időben először az ipari forradalom vívmányai alakultak ki és szilárdultak meg fokozatosan, az elmúlt 3 évszázadban. Az ipari forradalom legfontosabb jellemzői témánk szempontjából a következőek:

- Először az emberi fizikai tevékenység került gépesítésre, és így a gépi technológia átvette a nagy erőkifejtést igénylő, nehéz és időigényes munkákat.
- Gépesítésre kerültek a szállítási/utazási tevékenységek.
- Ezt követően a Taylor-i munkaszervezési elvek nyomán (Taylor, 1913 in Ladó, 1980; 92-98) az ismétlődő, rutinszerű munkafolyamatokat futószalagra „helyezték", mivel ezek a munkák a monotonitás miatt fárasztóak voltak.
- Gépészeti eszközökkel kezdték automatizálni a munkafolyamatokat a XX. század elején, majd megjelent a gépek számítógépes vezérlése. Ez a gépészeti robotizáció időszaka a XX. század második felében.

A következő lépés az informatikai forradalom, amely ebben a szektorban az ügyviteli/gazdálkodási munkavégzést kezdi „forradalmasítani":

- Az informatikai forradalom első menetében, amely az 1950-es évektől zajlott, a humán szellemi tevékenység esetében ismétlődött meg az, ami az ipari forradalomban a fizikai/szellemi munka vonatkozásában történt, nevezetesen, hogy kiváltjuk a sok időt és szellemi fáradtságot okozó monoton, rutinszerű tevékenységeket. A fejlődés az informatikában az információ-technológia segítségével történik: az információ-technológia a nagy tömegű adat kezelésében és feldolgozásában, valamint a felhasználási helyre való eljuttatásában működik közre (internet).
- Az ipari-technológiai- és mostmár információ-technológiai forradalom következő lépése az automatizáció, amelynek az előbbieken túl további jellegzetessége, hogy:

- amíg a fizikai emberi tevékenységek gépesítésében nem merült fel olyan erősen kérdésként a „gépek elszakadása" az emberi irányítástól,
- most viszont, a mesterséges intelligencia esetében ez már egy izgalmas felvetés: „mi lesz, ha a gondolkodó gépek önállósítják magukat", és például „átveszik a hatalmat felettünk"?

Egy lehetséges munkatudományi megközelítés szerint az előbb leírt fizikai és szellemi gépesítés közötti fontos eltérés, hogy:

– az ipari forradalom említett lépései nyomán tisztázódott a következő különbség: más az egyedi és más a sorozatmunka elvégzésének munkaszervezése és gyártás-technológiája (Ladó et. al, 1980), ugyanakkor
– az információ-technológia mindmáig adós a kétfajta munka (egyedi- és sorozat-munka) szükségszerű technológiai eltérésének a részletes kifejtésével és kimunkálásával – amiből egyébként egy sor probléma adódik a felhasználók számára (Fabricius, 2011: 278-279, 290-296, 330-357).

Az említett problémák, kényelmetlenségek, nem felhasználóbarát jellemzők a munka és az ügyintézés közben elsősorban „szoftverhiba", „hálózat-hozzáférési hiba" minősítést kapnak tőlünk. Azt gondoljuk, valami nem tökéletes az információ-technológiában, ezért látszik nehezebben megoldhatónak és lassabbnak néhány feladat „okos eszközökkel", mint fejjel. Gondoljunk csak arra:

– Ha ismerkedünk egy számunkra új alkalmazással, mennyi ideig is tart az az „egy kattintás", amellyel rávettek minket az alkalmazás letöltésére és használatára?
– Miért tart gyakran nagyon sokáig a számítógépes ügyintézés egy-egy szolgáltatási ablaknál vagy applikációnál: bank, telefon-szolgáltató, adóhatósági és egyéb online beadványok stb.

Persze olyan is előfordul, hogy tényleg gyorsan és könnyen megy a dolog. Felvázolhatjuk tehát a távlati megoldandó cél-feladatot, ami az információ-technológia (továbbiakban IT) alkalmazás problémájaként jelenik meg: mi a rutinszerű, és mi az egyedi ebben a technológiában? Melyiknek a gépesítését lehet (elsőre) megvalósítani? A kérdést még bonyolítja, hogy azt is figyelembe kellene vennünk: ami a szoftver használatban és az ügyintézésben résztvevő partnerek egyikének rutinszerű (ti. aki készítette és munkaeszközként használja a szoftvert), az a másiknak (ti. a Felhasználónak) egyedi elvégzendő feladat!

Hogy fokozatosan haladhassunk, a jelen tanulmányban első lépésként felveszünk egy operatív kutatási téma-célt: vizsgáljuk meg a kreativitást, mint tipikusan egyedi, és sajátosan emberinek gondolt tevékenységet. A szűkített célkitűzést azzal indokolom meg, hogy szeretnék az előbbi rutinszerű vs. egyedi munka összevetéssel szemben most egy egyszerűbb, szűkebb állítást körbejárni és a lehetőségekhez képest bizonyítani. A sorozatmunka jellege, és ezzel összefüggésben a számítógép rutinszerű tevékenysége jól ismert, például a hatalmas tömegű („big data") adatok feldolgozásával kapcsolatban. Az egyedi (nem tömegszerű) szellemi munka-tevékenységek számítógépesítése már érdekesebb kérdés, olyan körülmények között, amikor:

– Az emberi munka mesterséges intelligenciával történő pótlásának lehetősége már lassan közhelynek számít, legalábbis a népszerűsítő médiákban,
– Ugyancsak népszerű olvasmányok közölnek olyan fejtegetéseket, amely szerint „a gépek öntudatra ébredése és ha-

talomátvétele" csak idő kérdése.

Amit tehát logikai úton bizonyítani szeretnénk, az az, hogy a mesterséges intelligencia (AI, Artificial Intelligence) sosem lehet kreatív. Az állítással szemben természetesen nem vizsgálunk olyan eseteket, amikor a gép egy, már valaki által kitalált gondolati sémát, vagy megoldást megismétel, hiszen az nem kreativitás. Azt gondolom, erről a kreativitásról megfogalmazott állításnak az elfogadtatása nem lesz könnyű feladat a jelenlegi erős ellenszélben, a tudományos és kevésbé tudományos publikációk közepette, amely szerint a mesterséges intelligencia (AI) már mindent meg tud tanulni. Ugyanakkor a kreativitás számítógépes lehetőségeinek vizsgálata sokkal közelebb fog minket vinni ahhoz a Bevezetés elején feltett kérdéshez, hogy mi az egyedi-, és mi a rutinszerű szellemi tevékenység számítógépes technológiája közötti lényegi különbség (Fabricius, 2011).

Vizsgálandó és bizonyítandó részletesebben: A mesterséges intelligencia hatóköre nem fedi le a teljes humán szellemi alkotó tevékenységet, a gépi képesség határa az elhelyezkedés szerint valahol a tisztán csak rutintevékenység és az elméletileg létező teljesen önálló alkotó emberi tevékenység közötti szakaszon „áll meg". Egy egydimenziós skálán elképzelve: 1. ábra.

Az 1. ábra szerinti rutinszerű szellemi tevékenységek automatizálására már léteznek információ-technológiai rendszerek. A fejlődési egyenesnek intelligencia-szakaszokra történő beskálázása viszont nehéz feladat lehetne, azt nem tűzzük ki célul. Ezzel együtt azt állítjuk, és ez a jelen írás célkitűzése bemutatni, hogy az intelligencia-skálán mindig marad egy szakasz, amelyet a mesterséges intelligencia (AI) nem fog tudni elfoglalni.

Az állítás lényege a AI, és vele szemben a kreativitás, mint emberi tulajdonság összefüggése. Amit bizonyítani szeretnénk: számítógépes rendszerek technológiai tulajdonságaiból következően a mesterséges intelligencia nem lehet kreatív.

Természetesen ez a célkitűzés néhány szempontból leegyszerűsített, mert nem foglalkozunk azzal, hogy különböző intelligencia-fogalmak (dimenziók) léteznek a legismertebb IQ-n kívül, mint például EQ, AQ (emocionális, és alkalmazkodási képesség mutató) … stb. A logikai bizonyításban módszertani segítő elemeket sokféle ismeretkörből fogunk meríteni.

1. ábra: A mesterséges intelligencia fejlődési lehetőségei (saját szerkesztés, Fabricius 2023)

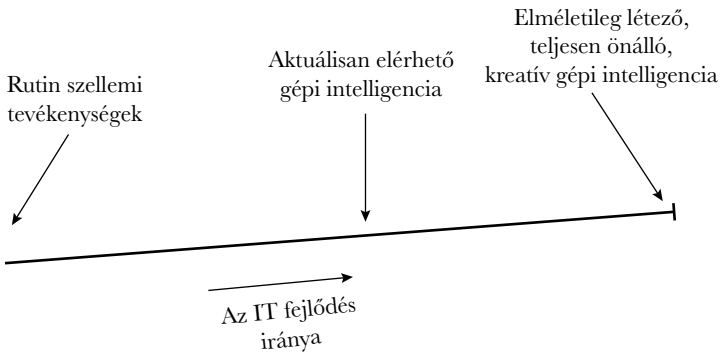

Forrás: Saját szerkesztés

Módszertan

A kreativitás, Guilford

A feladat és a kérdés az, hogy tudjuk-e az ember intelligenciát – lehetőség szerint teljes egészében – gépekkel, vagyis IT-vel modellezni, illetve, hogy van-e olyan része az emberi intelligenciának, amit nem tudunk? A modern (19, 20, 21. századi) egy- és többfaktoros intelligenciamodellek (Kárpáti, 2016) tényezőkkel (informatikai nyelven adatokkal és változókkal), folyamatokkal és relációkkal (a tényezők közötti kapcsolódásokkal) dolgoznak. Számunkra azok az emberi intelligencia modellek érdekesek, ahol a gondolkodási-működési folyamatok, valamint a relációk követhetősége nehézkes, vagy éppen lehetetlen, hiszen ott, ahol a tényezők (adatok), a folyamatok és a relációk ismertek, ott ezeket probléma nélkül át lehet írni számítógépes programokba. Kérdés, van-e valamilyen intelligencia funkció, amely nehezen, vagy egyáltalán nem tehető át a kibernetika területére, vagyis az IT nem tudja emberi segítség nélkül leutánozni?

Némi áttekintés után egyértelműen a legmeglepőbb, ugyanakkor a legmegragadóbb gondolat a kreativitás megfogalmazása, amely Joy Paul Guilford-tól származik. Szerinte a kreativitás

- lényegében egy divergens (széttartó) gondolkodás,
- egy probléma több oldalról való megközelítése,
- egymástól eddig független elemek összekapcsolása (Guilford, 1950).

A meghatározás a szerző 3 dimenziós (művelet-, tartalom-, problémamegoldó-dimenzió) *Intellektus Struktúra* modelljéből van, amelyben az intellektus mérhetősége érdekében előbb 120, majd 180 összetevőből eredeztette az intellektus összetevőit (Guilford 1956, 1967). Guilford modelljének igazolhatóságát sokan vitatták, pl. John Carroll (1993), ahogyan Ő írta, az „excentricitása" miatt, valamint az alkalmazott statisztikai módszerek (szerinte) hiányos volta miatt. Guilford ezzel az excentricitással mindenesetre előtérbe kerülhet a mi esetünkben, ugyanis jelen cikkben nem az emberi intellektus pontos működési modelljét kívánjuk alkalmazni, hanem indirekt módon azt, hogy mi az a működés (és a hozzá szükséges tényezők) az emberi intelligenciában, amely nehezen modellezhető.

Jelen a cikkben nem is kívánjuk nagyon részletesen elemezni vagy „darabokra szedni" a Guilford modellt, ugyanakkor az egymástól eddig független valóság-elemek összekapcsolásának fontos szerepe lesz kiindulási állításunk bizonyításában. A valóság elemei kétféle állapotban lehetnek egymással:

- 1. esetben van kapcsolat (reláció) közöttük
- 2. esetben: nincs kapcsolat.

Az első esetben folyamatokat-műveletsorokat definiálhatunk az elemek között, a második esetben természetesen nem.

A kreativitásról szóló gondolatmenet végén a Guilford modell alkalmazásával annak valóságtartalmához és talán az igazolásához is hozzá tudunk tenni egy mozaik-kockát, mégpedig a számítógépes intelligencia matematikai alkalmazásának oldaláról – és a határtudományok tiszteletének jeléül.

Guilford gondolata tehát szabad fordításban az, hogy a mentális kreativitás lényegében a divergens (széttartó, szétszórt) gondolkodásban nyilvánul meg. *„Gyanús, hogy jó",* szoktuk mondani az ilyen eredeti gondolatokra. Mai ismereteinkkel gondolkodva néhány példával az is elmondható, hogy az ilyen típusú gondolkodás lehetővé teszi egy probléma több oldalról való megközelítését, illetve olyan elemek összekapcsolását, amelyeket eddig egymástól

függetlennek, vagy össze nem illőnek tartottunk. Nézzük meg azt, egy feladatra hogyan „csiholunk" váratlan, szokatlan, eddig nem használt megoldásokat manapság:

- Tudjuk például, hogy a brainstorming-ban van egy szabály: nem szabad engedni a résztvevőknek, hogy menet közben véleményezzék a hozzászólásokat, mert ezzel elnémíthatjuk azokat a furcsa, sőt, esetleg oda nem illőnek látszó, első pillanatra a témához nem (jól) kapcsolódó hozzászólásokat, ellenvetéseket, amikről más résztvevőknek esetleg zseniális gondolatok, asszociációk juthatnak az eszébe.
- Más megközelítés is támogathatja divergencia használatát: a tudományos kutatásokban pártolják, támogatják a határtudományok művelését, éppen azért, mert egy problémának a különböző, és eltérő szakmai szempontból történő kezelése eredendően új eredményekhez vezethet,
- Az eddig nem kapcsolódó gondolatok-elemek összekapcsolása – ez az igazán izgalmas téma például az adatbázisok/szoftverek alkalmazása esetén, ahol az elemek adatokat jelentenek – ez az AI információ-technológiai tevékenységének már gyakorlata. A kérdés itt az, hogy a néhány szempontból össze nem illő adatbázisok közül melyek legyenek azok, amelyeknek összekapcsolására matematikai statisztikai módszereket kell majd felhasználni.

Tehát a nagyon furcsának, és egyben „oda nem illőnek", és nem összefüggőnek is nevezhető gondolat-kapcsolatokra érdemes odafigyelni: ezek a nem „szabályos" gondolat-folyamatok termékei, amelyek eddig nem kapcsolódó elemeket kapcsolnak össze. Ezek a gondolat-kapcsolatok potenciálisan kreatív tartalmakat jelenthetnek.

Rendszerek 1: a rendszer egymással kölcsönhatásban lévő elemek halmaza

A mesterséges intelligencia számítógépes rendszerekben történő programok futását jelenti, és ezeknek a gépi folyamtoknak az áttekintéséhez, követéséhez szükségünk lesz a magának a rendszer-elméletnek a rövid áttekintésére. A rendszerelmélet alkalmazása jelen esetben azzal indokolható, hogy a környezetünkben zajló folyamatok, események megismeréséhez, majd azok létrehozásához és irányításához mind az abban résztvevő elemeket (részeket), mind pedig a velük zajló eseményeket kisebb egységekre célszerű bontani. Ezzel mintegy megnöveljük az áttekintő képességünket, valójában azonban a teljes valóság-környezetből a vizsgálatunk vagy a modellezésünk céljára kiemelünk egyes részleteket, azért, mert így ezekre könnyebb ezeket vizsgálni, rájuk összpontosítani. Sorban haladva, részletenként folytathatjuk a vizsgálódást a (folyamat-)rendszer egy másik részének (rész-rendszerének) tanulmányozásával (Fabricius 2011: 25-26, 59-73). A műszaki-technikai környezetben megszokott ez a vizsgálódási módszer. Mivel számítógépes működési folyamatokkal kapcsolatban szeretnénk megállapításokat tenni, természetes, hogy figyelembe vesszük ezt a vizsgálati módot.

Alig valamivel Guilford után, de egy teljesen más tudományterületen Ludwig von Bertalanffy, Ausztriában működő természettudós 1962-ben publikálta azt az elméletet, amelyet az emberiség tulajdonképpen évezredek óta, mintegy ösztönösen használ, azonban még senki sem fogalmazta meg logikailag tisztán az *Általános Rendszerelméletet* (Bertalanffy 1962, 1968). Bertalanffy érdeme egyértelműen az, hogy rájött: bármilyen régen, és bármennyire használatban is van a rendszerelmélet, mégis meg kell fogalmazni, mert a rendszerek modellje, mint tükör, vissza fog hatni

az emberi gondolkodásra, amint tükröztetjük benne a gondolatainkat. „A rendszer egymással kölcsönhatásban lévő elemek halmaza" – így lehetne a legrövidebben megfogalmazni a rendszerelmélet lényegét – de ehhez a témánkhoz illeszkedően tegyünk hozzá néhány részletet:

- Az egy rendszerbe sorolt elemek valamilyen kiválasztott szempont szerint megegyező, vagy hasonló tulajdonsággal rendelkeznek. A rendszerek – mindenekelőtt a műszaki rendszerek – az outputjaikkal jellemezhetőek, vagyis azzal, hogy mit produkálnak, mit hoznak létre.
- A rendszerelméleti kezelés kimondatlanul is, a problémák megoldásának szakaszolt, fokozatos módszere: egy nagyobb rendszert több részrendszerre bonthatunk fel, amelyek rész-feladatként kezelhetőek (ahogyan ennek a résznek az első részében szerepelt), és ezek a rész-rendszerek is az outputjaikkal jellemezhetőek, valamint az input/output relációkkal kapcsolhatóak össze nagyobb rendszerré.
- A rendszernek inputja (működési feltételei) és outputja (működési céljai, eredményei) is van (Fabricius 2011: 59-65). A rendszer működési célja, ha pontosan megfogalmazzuk, egyben a rendszer funkcionális leírása is (vagyis: mire kell, illetve mire jó ez a rendszer) (Fabricius, 2023).

A rendszer-célkitűzést azért írjuk körül ilyen részletesen, mert az elképzelt AI rendszer kimeneti jellemzője, vagyis a működésének az eredménye különleges szerepet fog játszani a mesterséges intelligencia és a kreativitás kapcsolatában.

Rendszerek 2: folyamat és öntanulás

A folyamatrendszer, a szoftver és az adatkapcsolatok

A folyamat fogalma alatt „…A célhoz vezető tevékenységek összefüggő láncolatát" érthetjük (Ladó 1980, 43-51. pp). Ez a meghatározás és ez a modell azért fontos a téma szempontjából, mert így belátható, hogy a számítógép számára megírt program egy tevékenységi rendszer-láncolatot képez, műveletek sorát jelenti, és ez a műveletsor az emberi tudat és szervező-képesség által kerül kialakításra. A program-írás, vagyis az intelligencia-elemek létrehozása és meghatározása tehát egy olyan „rendszer-összerakósdi", amelyen a számítógépek, tehát az intelligencia rendszerek működése alapul. Amely folyamat leírható, az programozási úton rögzíthető is, ugyanis: „…a számítógépeket minden olyan művelet végrehajtására programozni lehet, amelyeket egyértelmű szabályokba lehet foglalni (Neumann: in Gyarmati 2019:33). Ez a folyamatrendszer a szoftver.

A műveletek során a rendszer egyes elemeinek tulajdonságai (a számítógép számára az adatok) változnak. Ez azt jelenti, hogy az adatok egymással a program által meghatározott kapcsolatba, relációba kerülnek. Az adatkapcsolati felépítésbe nem kell részletesebben belemennünk a témánk szempontjából, de azt fontos megállapítani, hogy a programfutás adatkapcsolatokat feltételez (Britton, 1997).

Az öntanulásról

Fontos tényező ugyanakkor, hogy az adatok egyre nagyobb szerepet játszanak az AI rendszerek működésében, az IT fejlődésének előre haladásával (Turing, 1950). A számítógépes folyamatoknak, vagy más néven műveletsoroknak/algoritmusoknak a futását (vagyis végrehajtását) a rendszerben bennlévő, vagy oda kívülről behozott adatokkal befolyásoljuk. Azt is mondhatjuk, hogy paraméterezzük. Egy adat eldöntheti, hogy a program „merre megy tovább", a lehetséges rész-folyamatok közül „melyiket választja" (Fabricius, 2023). Ez az alap-modellje az AI térnyerése nyomán egyre gyakrabban hallható meghatározásnak az „ön-

tanuló" számítógépről.

Mi történik ugyanakkor, ha a gép egy eddig még nem tapasztalt kérdést „hall", amire nem tud válaszolni? Az algoritmus egyszerű: a program kifuttatja egy „alibi" válaszra, például: „Érdekes, amit mond, ezzel még nem találkoztam", vagy: „Ne tudom, de Önnek mi erről a véleménye?" Vagyis vissza is kérdezhet a gép, majd memorizálja a szituációt és/vagy a kapott választ (eltárolja adatként), és lehet, hogy a legközelebbi alkalommal már a most kapott választ fogja használni. Tehát tanul.

Azt is halljuk, hogy – mivel az internet felhasználásával – egy igen nagy, gyakorlatilag végtelen adatbázis áll rendelkezésre, hogy a gépek egy idő múltával mindent meg fognak tanulni, amit az ember tud. Annyi bizonyos, hogy az óriási adattömeg (big data) minőségi változást okoz az AI használatában – ez már most is látható. Arra azonban érdemes lesz viszszatérni az ide vonatkozó Neumann elv megismerése után, hogy ez jelentheti-e az emberi gondolkodási lehetőségek elérését, vagy esetleg meghaladását? Valamint, hogy ez a helyzet vajon milyen bizonytalanságot, illetve veszélyt hordozhat magában?

Informatikai oldal: a programok és az adattárházak szerepe a 4. Neumann-elv tükrében

Mint már hivatkoztuk, a fejlődés előrehaladásával egyre nagyobb az adatok szerepe a számítógépes szoftverek működésében, közelebbről a programfutási folyamatok lépéseinek meghatározásában. Mivel a világ összes okos eszközének működése (többek között) a 4. Neumann elven alapul, érdemes megvizsgálni a témánk szempontjából ezt a Neumann alapelvet: a „tárolt program elve" (Neumann, 1959).

A modern, vagyis az Alan Turing utáni számítógépek működésében, a folyamatok irányításában fokozatosan egyenszilárdságúvá vált és egyre inkább válik az adatok és az utasítások, vagyis a programok (tevékenység-elemeinek) szerepe. Ez a fejlődés a következő menetben zajlott le:

- A XX. század első felében született, például a Turing féle első számítógép nem volt programozható, azaz lényegében „hardver" elemek határozták meg a működési folyamatban végrehajtásra kerülő tevékenységeket, műveleteket. A program futás-menetét biztosító adatokat a gép már kezdettől memóriában tartotta, kezelte, ehhez jöttek hozzá a kívülről meghatározott vezérlő adatok. Ez azt jelenti, hogy a gép néhány előre meghatározott utasítás-készletből választhatott, a vezérlés hatására. Némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a ma is vannak olyan gépek, amelyek hasonló elven működnek: mosógép, mosogatógép, szárítógép, automata kávéfőző stb.
- Neumann János nagy találmánya (4. Neumann-elv), hogy a program folyamatát, vagyis az tevékenység-láncot is beírja a munka-memóriába (RAM), így a gépet változtatható műveletsorok, azaz folyamatok végrehajtására tudja használni – tudniillik a gép mindig az éppen a munkamemóriában szereplő programot futtatja, és annak futtatási utasításaitól függően vesz figyelembe további vezérlő adatokat (valamilyen helyi, vagy távoli memóriából, „háttértárból").
- Az „okos eszközök" fejlesztésével egyre több program futását befolyásolja a gépben (vagy éppen valamelyik hálózaton) tárolt adat, vagy a program-futás során keletkeztetett adat, amint az előző pontokban részleteztük. Ezzel a gépek látszólagosan egyre önállóbbak lesznek, hiszen egyre kevésbé látni közvetlenül a program-futtatás mö-

gött a programozót, vagy az adatforrást.

Az eddig leírtak logikájából azonban az következik, hogy a programok futásában, vagyis a gépek irányításában nem változott meg az a tényező, hogy továbbra az emberi szándékok és képességek adják meg, méghozzá a futó program segítségével: milyen adatok kerülhetnek be azokba az adatbázisokba, amelyek végül is a program futását meghatározzák.

A rendszerelmélet megfogalmazásban és figyelembe véve a folyamat-rendszerről leírtakat: a rendszer outputját, működésének célját az ember határozza meg a futó program által, és ehhez az embernek kell azt is megadnia, hogy milyen inputok (t.i. adatok) kerüljenek felhasználásra. Nézzük meg hogy ennek figyelembevételével hogyan jellemezhetjük az utóbbi idő AI fejlődését:

- Mint már többször szerepelt, egyre több a „kezünkben lévő" okos eszközökben a „külső adat", amely jellemzően most már az internetről származik,
- Hasonló helyzet alakul ki a programokkal, „alkalmazásokkal": növekszik a felhasznált alkalmazások száma; egyre nagyobb rész közvetlenül az internetről fut („nem töltjük le" őket). A normál felhasználó egyre kevesebbet tud a programokról, pontosabban arról a (például ügyviteli jellegű) folyamatról, ami a gépén zajlik,
- Miért érezzük azt, hogy rajtunk kívül zajlanak a dolgok ebben a helyzetben? A tudáshiányból következően: sok esetben nem tudjuk áttekinteni, mi történik a kezünkben lévő eszközön. Nem csoda, hogy bizonytalanok vagyunk, és azt érzékeljük, hogy nem ismerjük a folyamatot és a befolyásoló tényezőket, az érvényesülő adatokat. Így azután elszabadul a „deus ex machina": az „okos rendszer" egyáltalán nem azt csinálja, amit várunk, illetve nem tudjuk mit csinál. Könnyen eluralkodik rajtunk az a benyomás, hogy itt már most is csak az történik, amit a gép akar, és nem az, amit mi szeretnénk. Pedig csak nem tudjuk áttekinteni a gépi folyamatot. Rontja a helyzetet, hogy elburjánzott az ügyintéző, szolgáltató programokban a következő szokás: már nem közlik velünk, hogy a folyamat menet megváltozott és más, mint élőben vagy korábban, hanem egyszerűen leprogramoztatják az új ügymenetet, rosszabb esetben rábízzák a programozóra, hogy milyen megoldásokat talál az ügyintézési/végrehajtási folyamat feltételeire és szükséges adataira. Így bizony sok a nem-felhasználóbarát megoldás. A kép talán negatívnak tűnik, de magyarázhatja azt, hogy az IT-t egyre inkább „külső erőnek" érzékeljük, amely lassan „átveszi a hatalmat" felettünk.
- Csökken a kontroll lehetősége: Egyre több program és adat lesz számunkra „külső", amely meghatározza az okos eszközeinken a programok futását. Kutatási adatokkal kellene bizonyítani az eltolódás mértékét, de nem ez a jelen tanulmány célja. Nyilvánvaló, hogy az internetről vesszünk egyre több adatot, és oda is töltjük fel a mi adatainkat, sőt a programokat sem kell már letölteni, onnan futtathatóak. Ez önmagában nem lenne probléma, viszont csökkenhet a személyes kontrollunk lehetősége a körülöttünk zajló munka- és ügyintézési folyamatokra vonatkozóan. Összességében is igaz, hogy az egyes pontoknak (Felhasználóknak) egyre kevesebb szerepe van az automatizmusok irányítására, azok „önálló" látszatot keltenek. Az önálló azért került idézőjelbe, mert a folyamatok továbbra is meghatározottak a matematikai logika szabályai szerint a programok és az adatok által, viszont az egyes Felhasználói pontok kevésbé tudják

áttekinteni és ellenőrizni azokat.

A felrajzolt kép és a valóság nem tűnik túl pozitívnak, de a 4. Neumann elv (programok és adatállományok az IT eszközökön) szempontjából ez a helyzet.

A rendszerek fajta szerinti besorolása

Alapvetően a folyamat-rendszerek fajta szerinti besorolásának/csoportosításának alkalmazása fogja adni a logikai bizonyítékot arra, hogy a kreativitásra nem képesek a számítógépes rendszerek. A rendszerelméletben a rendszerek besorolása a bizonyítás szempontjából érdekes részleteket tartalmaz, amelyek természetesen érvényesek a működő programfolyamatrendszerekre is.

A működő rendszerek outputja, vagyis a célkitűzései szerint 9 pár rendszertípust lehetséges felsorolni (Kindler, 1969: 25-39; Paál, 2001: 12-21). A rendszer tulajdonságai alapján minden rendszert be lehet sorolni a 9 pár valamelyikébe, esetleg egynél több típusba is, és meg lehet mondani, hogy a páron belül az „igen", vagy a „nem" csoportba tartozik. Itt a bizonyítás szempontjából fontos, hogy a besorolás zárt, tehát nincsen „harmadik eset": vagy igen, vagy nem. A 9 féle besorolás közül négy rendszertípust fogunk bemutatni, a bizonyításhoz viszont csak egyet, az elsőt fogjuk használni, és azt is a szoftver, mint egy folyamat-rendszer példájára.

A rendszerek célratörése

„Célratörő" és „nem célratörő" rendszerek: minden szoftver rendszer besorolható a két (igen/nem) eset közül határozottan az elsőbe, mert a szoftver esetében mindig van egy olyan cél-állapot a folyamatban, amelynek elérésére a szoftver futás közben törekszik (ez a célratörő rendszer). A másik eset a „nem célratörő" lenne, de olyan szoftver rendszer nincs, aminek nincs működési célja. Ha egy szoftver valamelyik gépen „kifagy", azaz nem jut el a működési céljáig, azt sem arra tervezték, hogy így tegyen, csak a futási feltételek menete során valamelyik változó olyan értéket kapott, amellyel a következő műveletet már nem tudja értelmezni, vagy olyan adat-kapcsolatra hivatkoztak, amely nem létezik, nincs definiálva. A nem célratörő rendszer esetében nincsen olyan állapot, melynek elérésére a rendszer törekszik. A nem célratörő rendszerre egyszerű példa egy csak időjelzésre alkalmas óra, hiszen az mindig az aktuális időt mutatja, nincsen cél-állapota.

A rendszerek határozottsága

„Határozott" és „Határozatlan" rendszerek: ez esetben is a vizsgált rendszer besorolható a két esetközül valamelyikbe: vagy megadható a rendszer kimeneti értéke (outputja, célja), vagy ez nem határozható meg előre, esetleg valószínűsíteni tudjuk a rendszer-működés eredményét – sok előre látható eredmény közül. A szoftverek ezen besorolás szerint minkét esetbe tartozhatnak. A „Határozatlanság" esete akkor áll fenn, ha több eredmény is lehetséges, esetleg most fog adódni az eredmény a számítás után. Lényeges azonban itt, hogy „harmadik eset" nincs, azaz nem lehet, hogy a működésnek nincs megtervezett outputja, eredménye, csak az lehet, hogy a program megakad, kifagy. Ez esetben azonban szükség esetén ki kell javítani a szoftver/adatot, és újra kell indítani a rendszert.

Öntanulás és adaptivitás

Érdekesnek tűnhet még a 9 besorolási lehetőség közül az „öntanuló" – „nem öntanuló", valamint az „adaptív" és „nem adaptív" rendszer-besorolás. Egy szoftver lehet öntanuló, azaz képes lehet tanulmányozni saját működési algoritmusát, és

adaptív is, azaz lehet alkalmazkodóképes a külső környezethez (például a változó adatok segítségével). A kreativitás vizsgálata szempontjából azonban – látni fogjuk – az lesz a döntő, hogy a szoftver rendszereknek célratörőnek kell lenniük, illetve, hogy „Határozottak", avagy „Határozatlan" – a kimeneti eredményük szerint.

Emberi „HEURÉKA" esetpéldák a kreativitásnak IT modellel történő megközelítésére

A következő néhány kreativitási példa olyan mintákat mutat, amelyeket az emberi találékonyság jellemző eseteinek nevezhetünk. Ha ezeket a példáknak megvizsgáljuk az előbb részletezett módszertanokkal, véleményt alakíthatunk ki a Mesterséges Intelligencia lehetséges kreativitásával kapcsolatosan (Fabricius, 2023). Ezek a példák nem bizonyítási célúak, hiszen egyedi esetek, és más esetek is elképzelhetőek. Az esetek bemutatási célja most (részben a mondanivaló színesítése, és) az elvont IT és rendszerelméleti fogalmak szemléltetése emberi példákon.

Archimedes és törvénye

Archimedes – a monda szerint – egyszerűen fürödni akart, és nem a felhajtóerő törvényének kitalálása miatt lépett a fürdő medencéjébe, de mégis rájött, hogy: „Minden vízbe mártott test… a súlyából annyit veszt… amennyi az általa kiszorított víz súlya…" Ha Archimedes törvényének megtalálásához AI-t akarnánk használni, először is fel kellene vinni a fürdés program-folyamatrendszerének célkitűzési közé a fizikai kísérlet tényét. Tehát a folyamatnak célratörőnek kellene lennie, és ha lehet, előre tudni kellene, hogy figyelni, mérni kell az emberi testre ható felhajtőerőt. Ehhez azonban éppen a kitalálandó összefüggés (IT-ben: a megfelelő adatok relációjának) keresésére kellene „gondolnia" a számítógépnek. Ha kész eredmény akarunk, a mérendő paraméterek között ott kell lennie azoknak az adatoknak, amit éppen a kreatív ötlet felhasználásával adott meg Archimedes; mint mérendő, figyelendő adatok. Szóval a programnak célratörőnek kellene lennie, hogy a Heuréka bejöjjön, és „Határozatlanak", hogy többféle eredményt is megengedhessünk a programfutás eredményeként.

Newton almája

A tömegvonzás törvényének megtalálása hasonló az Archimedesnél látott kreativitáshoz: bárhogyan is történt Newton és az alma esete, a tömegvonzás törvényének az ötletét az alma lepottyanása adhatta. Ha ezt a HEURÉKÁ-t egy AI folyamatrendszerrel kívánnánk megol-

2. ábra. Archimedes kreativitása – az Ő szempontjából a fürdésnek nem volt célja a kreativitás

Forrás: Archimedes, 2024

3. ábra. Newton: nem azért mentem az almafa alá, hogy rájöjjek a tömegvonzás törvényére

Forrás: Newton 2024

dani, ez azt jelentené, hogy az eredetileg feltehetően „Nem célratörő" folyamatrendszert (t.i. hogy leül valaki olvasni vagy pihenni egy fa alá) programozási szempontok szerint „Célratörő" folyamatrendszerré kellene változni – ráadásul egy számunkra ismeretlen időparaméterű pillanatban kellene működni: amikor az alma lepottyan (3. ábra).

Feltételezhetjük, hogy a teljes internet hálózat rendelkezésre áll, ennek adatai között azonban a tömegvonzás törvénye nem szerepelhet, hiszen azt éppen most akarjuk kitalálni. Ismételten, mint Archimedes esetében is, segítendő a kitalálást, meg kellene adni, hogy milyen fizikai változókra figyeljen az AI. Ha feltételezzük, hogy minden olyan tudással rendelkezik az éppen működő AI, amellyel Isaac Newton is rendelkezett, akkor többféle eredmény megengedése ('Határozatlan' rendszer) esetén a kapott megoldásokból csak ki kell választania valakinek a figyelembe veendő változókat, majd (természetes a még nem létező törvény ismerete nélkül) felírni a tömegvonzás helyes összefüggését:

$$F = f * \frac{m_1 m_2}{r^2}$$

Neumann János és a szoftver feltalálása

Neumann János az elektromos számítógépekkel megvalósítható algoritmusok, azaz műveletsorok módszertanát tanulmányozta. Amikor az Ő kreativitása működött, és rájött, érdemes a művelet-sorok rendjét (program-formájában) a számítógép memóriájában tárolni, valójában éppen valamelyik algoritmus megfelelőségével kapcsolatosan vizsgálódott, és nem a folyamat memóriában történő rögzítésének kitalálására készült. Vagyis az Ő kreativitása egyértelműen a „Célratörő" kategóriába tartozik, azon belül viszont a „Határozatlan" folyamtrendszernek megfelelően több AI-megoldási eredményt is meg kellene engednünk, közte legyen az „írjuk be a programot a memóriába" tartalmú kreativitás.

Az AI-val történő kreativitás esetén tehát az AI-t valamilyen egészen más témájú eredmény megtalálására is fel kellene készíteni: nemcsak arra, hogy a kísérleti algoritmusok között megtalálja az hibátlant, hanem arra is, hogy az éppen kísérletezés alatt lévő műveletsorokat érdemes lenne rögzítenie a memóriában, éppen úgy,

4.ábra: Neumann János: A számítógépes kísérletekben szereplő művelet-sorokat írjuk be a memóriába, mint az adatokat

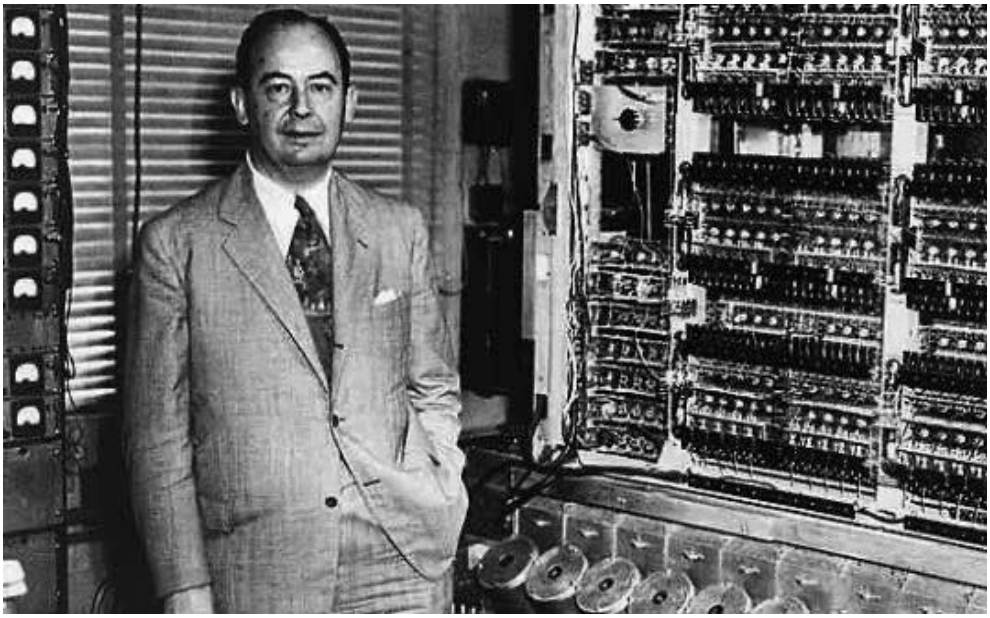

Forrás: Neumann, 2021.

mint az adatokat. Ez ugyanis a 4. Neumann-elv lényege (4. ábra). Tulajdonképpen tehát a futási program-eredmények között ott kellene lennie éppen annak a kreatív megoldásnak, amit most kellene az AI-vel kitalálni.

Semmelweis Ignác kreativitása

Semmelweis Ignác tragikusan alakult történetében a hosszú problémakeresés a gyermekágyi láz okának kutatása volt. Az Ő kreativitása a rendszerfajták modellje szerint egyértelműen „Célratörő", mint az előző esetben, sőt a kutatás is abban a témakörben zajlott, amiben eredményt akart elérni. Itt is „Határozatlan" folyamatrendszert kellene viszont programozni, több megoldás figyelembevételére, és ráadásul olyan boncolási esetek vizsgálatának eredményeivel is kellene foglalkozni az AI-nek, aminek látszólag semmi köze a gyermekágyi lázhoz. Szóval gyakorlatilag (ha nem feltételezzük, hogy valaki súg az AI-nak) tudni kellene, hogy minden nem-kismama boncolási adatot is meg kellene vizsgálni. Semmelweis kórboncnok barátja egy boncolás során megsértette a kezét, majd meghalt. A barát boncolási jegyzőkönyvét olvasva döbbent rá Semmelweis, hogy barátjának halál-oka azonos a gyermekágyi lázban meghalt anyákéval. Ezt a HEURÉKA-megoldást egy AI működésének esetében nehéz lett volna „beprogramozni" a lehetőségek közé. Ugyanakkor ezen a példán már érzékelhető, hogy ha manapság a rendelkezésre álló óriási adathalmazt szűkíteni, válogatni tudjuk (ez esetben a vizsgált boncolási adatok körét), akkor segíthetjük a kreativitást, a ma már használatos IT és statisztikai technológiák alkalmazásával (a változók megválasztása a statisztikai sokaság adat-feldolgozás során, majd transzformálás a neurális hálózatok segítségével). Így lenne lehetőség arra, hogy az AI segítsen a kutatás céljának megtalálásában (5. ábra).

5.ábra: Semmelweis Ignác kereste a gyermekágyi láz okát

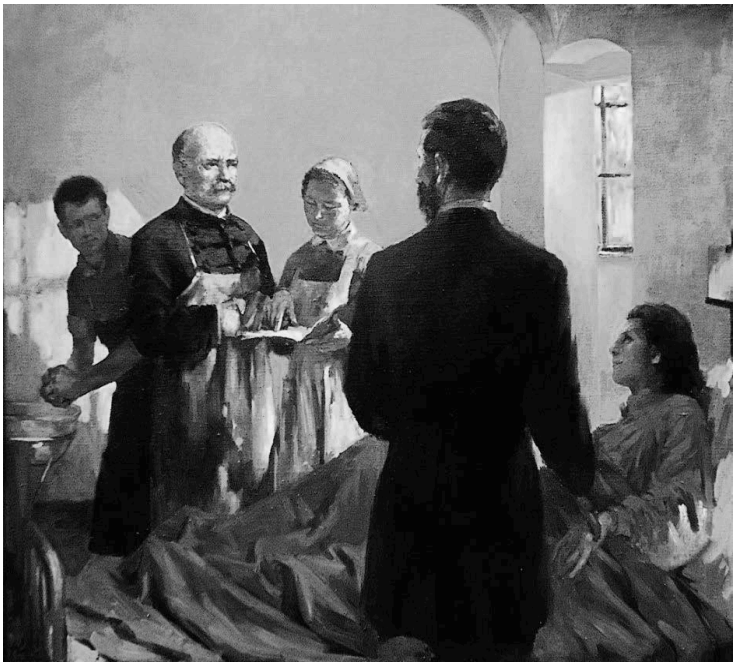

Forrás: Semmelweis, 2024.

6. ábra: Fleming: de hová lettek a baktériumok?

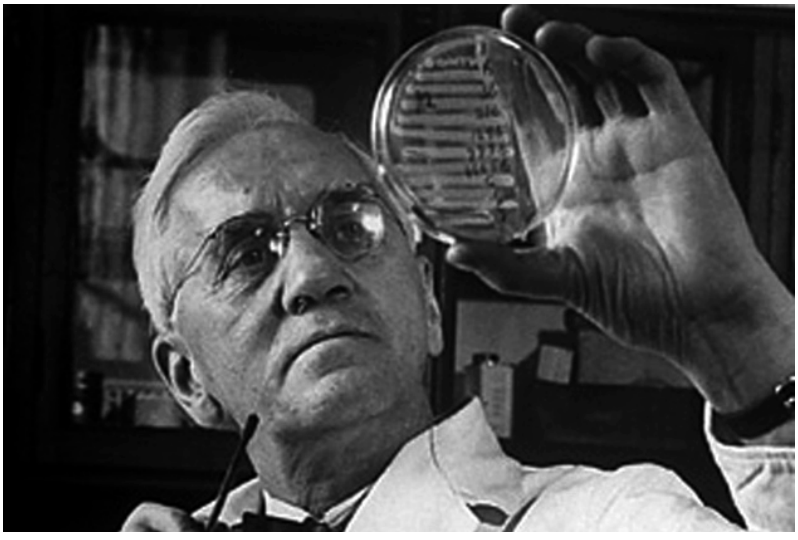

Forrás: Fleming, 2024.

Alexander Fleming és a penicillin

A penicillin feltalálásának esete a folyamatrendszer típusok szerint hasonló az előbbihez: a kutatási folyamatrendszer „Célorientált" volt, a kísérlet számítógépes logikai elvégzéséhez azonban ismét „Határozatlan" folyamatrendszert kell használnunk, ahol többféle kimeneti eredmény is lehetséges. Fel kellene tételeznünk, hogy a kutatómunka minden, látszólag teljesen használhatatlannak gondolt eredményét itt is rögzíteni, és feldolgozni kellene, számítógépesen. Csak így volna arra lehetőség, hogy nem kerüljön kidobásra az a kísérleti edény, amelybe valami beleesett a plafonról, és ezért elpusztultak benne a baktériumok. Ennek, mint adatnak, és mint eredménytelen baktérium tenyésztésnek is vizsgálatok változói között kellene maradnia. A valóságban Fleming kreativitásának és „gondolkodási divergenciájának" volt köszönhető, hogy rájött: éppen ez az eredménytelenség maga az eredmény (6. ábra).

Eredmények, következtetések

A mesterséges intelligencia (AI) nem lehet kreatív, ez volt a jelen dolgozatunk alapvető következtetése. A feltételezett állítást egy rövid, matematikai logikán alapuló bizonyítás adja. Az első két emberi példa a „Nem célratörő" folyamatrendszerek esetét jelenti az ismertetett módszertanunk szerint. Az ilyen esetekben azért nem találnánk meg a heurékát, vagyis a kreatív megoldást az AI segítségével, mert nem tudnánk, hogy mi lehetne a folyamat-rendszer célja, tehát milyen paraméterekkel kellene a programokat futtatni. Például: mikor indítsuk a futtatást, milyen fizikai adatokat (input paramétereket) figyeljen az IT folyamatrendszer (program).

Ugyanakkor az összes keresésnél, ami új logikai összefüggések megtalálására vonatkozik (így a felhozott 5 példánál is) több kimeneti eredményre kellene számítani, vagyis a programokban a folyamtrendszerek kimeneti eredményeinek megváltozására kell kalkulálni. Ez az ismertetett módszertan szerint a 'Határozatlan' programfutási kimeneti eredmény. Azt jelenti, hogy sok output adatot kellene figyelembe venni. Ráadásul azt is jelenti, hogy a program futása során olyan eredményekre is kell számítanunk, amelyeket eddig még nem ismertünk.

Ha nem ismerjük a keresett megoldást, akkor az AI által „feldobott" sok lehetséges eredmény közül kellene kiválasztani a HEURÉKÁT, az igazit. Ezt a mesterséges intelligencia nem tudja támogatni, mert olyan valóság-elemek közötti kapcsolatot (IT: adatkapcsolatot) kellene megfogalmaznia, ami még nem ismert. Erre a nem létező adatkapcsolatra nem tudunk számtógépes programot építeni. Így tehát ismeretlen összefüggések esetén az IT nem tud segíteni. Az egymást nem ismerő, egymással kapcsolatban nem álló, véletlenszerű adatok kiválogatásához, összerendezéséhez marad az emberi agy…

A programozáshoz használt matematikai logika (IT) gondolkodásmódjában a teljesen új ismereti kapcsolat, amit (még) nem ismerünk, azt jelenti, hogy ez egy olyan adatkapcsolat, ami még nem létezik. Program-technikailag ez olyan adatoknak a kapcsolata lenne, amik még nincsenek kapcsolatban egymással. Az IT-ben (amely az AI alapja) az az adatkapcsolat jelenthetné a kreativitást, ami elvileg sem létezhet. A kreativitás tehát a mesterséges intelligenciában (AI-ben) elvileg sem létezhető adatkapcsolat. *Quod erat demonstrandum* – ezt akartuk bizonyítani.

Ezen a ponton kell visszatérnünk Guilford-hoz. A (még) nem létező ismereti kapcsolat: ez maga a széttartás, amit Guilford így fogalmazott meg: lényegében egy divergens (széttartó) gondolkodás, egy probléma több oldalról való megközelítése, egymástól eddig független elemek összekapcsolása (Guilford, 1950). Ha elég kreatívak vagyunk mi emberek, akkor

megfelelőképpen tudjuk az eddig kapcsolatban nem lévő valóság-elemeket összekapcsolni.

Guilford feltételezését a kreativitásról ezzel az állítással az információ-technológia és a programozás logikája (mint az emberi gondolkodás matematikai modellje) megerősíti. Az ok: a számítógépes (AI) modell ugyanazt mondja, amit Guilford állít.

A megállapításból további következtetések adódnak:

- A mesterséges intelligencia (AI) nem fogja tudni elvenni a kreatív emberi munkaerő feladatait és munkáját. Ugyanakkor a rutinszerű szellemi tevékenységek gépesítésében további fejlődés várható és itt kiszorulhat az ember a munkaerőpiacról. Viszont az emberi munkaerő nem szorítható ki az alkotó szellemi munkaterületekről. Így megfontolandó, hogy elsősorban a szellemi rutintevékenységek gépesítésére kell törekedni.
- Ezzel viszont a mesterséges intelligencia átalakíthatja a munkaerőszükségletet, mert magasabb kvalitású, képzettebb emberek sokaságára lesz szükség az egyre több területen megjelenő AI programozásához, felhasználásához és irányításához.
- Közvetett módon megerősítettük azoknak a határtudományoknak és határszakmáknak az egymáshoz képesti kölcsönös alkalmazását, amelyek eddig látszólag nem kapcsolódnak (szorosan) egymáshoz. A távoli és szokatlan szakmai – és tudomány-területek összevetése ugyanis segítheti a kreativitást.

Összefoglaló és továbblépés

A kreativitás lényegében egy most létrehozandó kapcsolat, az eddig még nem kapcsolódott valóság-elemek között. Kiindulási állításunkat tehát a következő logikai összefüggés igazolja: az IT rendszerekben a működés létező adatkapcsolatokra (illetve az ezekre hivatkozó műveleti folyamatokra) épül, tehát a most létrehozandó, még nem létező adatkapcsolatokra nem tudunk megvalósítást adni IT-vel. Az 1. (bevezető ábra) szerinti pontot, tehát elvileg sem érhetjük el soha („Elméletileg létező, teljesen önálló, kreatív gépi intelligencia").

Azonban van egy fontos továbblépési-, és egy további fejlődési lehetőség:

- A véletlen választás, vagy a módszeres keresés: valószínűleg elvethetjük azt lehetőséget, hogy a véletlen választás – amelyet sokféle célra használunk a digitális rendszerekben – segítsen nekünk. Ha ez mégis használatba kerülne, akkor „orosz ruletet" játszanánk: a véletlen választás nagyon rossz eredménnyel is járhat. Ezekre az esetekre az EU már szabályozást készít: ha valaki nem megfelelő, vagy rosszindulatú „kiválasztást" készít az AI által létrehozott eredményekkel, akkor mindig az ember kezében kell lennie a „piros gomb"-nak, amellyel leállíthatja a rendszert (Tilesch 2023,2024).
- Fejlődési lehetőség, hogy a 'Határozatlan' típusú folyamatrendszerek tömeges adat-eredményeit statisztikai módszerekkel tovább válogatva, csoportosítva – az emberi kreativitás segítségével – közelebb juthatunk egy még meg nem valósult kreativitáshoz (Gyarmati, 2019). Ez az 1. ára szerint azt jelenti, hogy az „Elméletileg létező, teljesen önálló, kreatív gépi intelligencia" pontot nem érhetjük el, viszont – ahogyan az ábrán látható – az IT fejlődésével, és a AI felhasználásával történő statisztikai módszerekkel megközelíthetjük. Ehhez viszont, a Következtetések cím alatt leírt emberi alkotómunkára nagyobb mértékben szükség van. Nagyon sok példa lenne idézhető arra vonatkozóan, hogy a

mesterséges intelligencia már most is hogyan képes támogatni az emberi kreativitást; például, többek között a haszon-növénytermesztés területén (Wagle, 2021).

A további fejlődés lehetősége az, hogy kerüljünk közelebb a gépi AI technológiával az emberi agy tulajdonságához, ahol rendkívül sűrű és bonyolult kapcsolati hálózati rendszert sejtünk az agy idegsejtjei között. Ez azonban már egy másik tanulmány témája lehetne.

Felhasznált irodalom

Archimedes (2024): Portál: https://se.dreamstime.com/illustration/eureka.html

Bertalanffy, Ludwig von (1962): *General System Theory*. A Critical Review.

Bertalanffy, Ludwig von (1968): *General System Theory. Foundations, Development, Applications*. University of Alberta Edmonton, Canada. New York, 289 p.

Britton, Carol – Doake Jill (1997): *Software System Development. The McGrow-Hill Companies*, New York, USA, 278 p.

Csillik Péter (2022): *Új világ(rend) szimfónia 4 tételben*. Konferencia Fehér János és Fabricius-Ferke György 70. születésnapja tiszteletére, 2022. június 3. KRE, ÁJK Budapest.

Fabricius Ferke György (2011): *A controlling és a vezetői számvitel információ technológiája.* CompLex, Budapest. 393 p.

Fabricius-Ferke György (2023): Mondhat-e heurékát a robot? in: *Egymillió karakter a fenntarthatóságról.* KRE Konferencia kiadvány, II. kötet, 26-46.pp.

Guilford, Joy Paul (1950): Creativity. *American Psychologist*, Volume 5, Issue 9, 444–454.

Guilford, Joy Paul (1956): *The Structure of Intellect*. Psychological Bulletin. 53, 267–293. DOI: 10.1037/h0040755.

Guilford, Joy Paul (1967): *The Nature of Human Intelligence*. McGraw-Hill Inc., New York.

Gyarmati Péter (2019): Gondolatok a mesterséges intelligencia, gépi tanulás kapcsán. *Mesterséges Intelligencia – interdiszciplináris folyóirat*, I. évf. 2019/1. szám, 31-39. *Letöltve: 2024.02.12.*

https://scholar.google.hu/scholar?q=Mesters%C3%A9ges+intelligencia+vs+g%C3%A9pi+tanul%C3%A1s&hl=hu&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholart

Kárpáti László (2016): *Intelligenciamodellek történeti áttekintése*. Eszterházy Károly Főiskola Neveléstudományi Doktori Iskola. Magyar Tudomány, 2016/3, 340-356.pp.

Kindler József – Kiss István (szerk.) (1969): Az általános rendszerelmélet problémái. In: *Rendszerelmélet*. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest.

Ladó László (1980): *Szervezéselmélet és –módszertan*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp.

Neumann János (1959): *The computer and the brain*. Yale University Press, printed in the United States of America by the Maple Press Company, York, PA.

Neumann János: Karpatalja.ma, Letöltve:2021.10.06.
https://karpatalja.ma/sorozatok/magyar-feltalalok/magyar-feltalalok-neumann-janos-es-a-szamitogep/

Newton, Isaac (2024): *Vámos István Internet Galéria*, 2024.02.19.
https://www.google.com/search?q=Newton+alm%C3%A1ja&client=firefox-b-d&channel=crow5&sxsrf=AOaemvKEAg4qaXv6BNXCWuoXIjdqjQz72g:1633620913648&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwikl4WS0LjzAhXvhv0HHeu3DQIQ_AUoAXoECAEQAw&biw=1366&bih=682&dpr=1#imgrc=O65t9eGedDPC9M

Paál Éva (2001): *Számvitelszervezés és vezetés* I. Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Rt, Budapest

Semmelweis Ignác (2024*): Cultura.hu*, Letöltve: 2024.02.19. https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&sca_esv=c217f5a497ba9c93&sxsrf=ACQVn09jLHAp_mPCVTzkioXNg0MuYYvirQ:1708368369123&q=Semmelweis+Ign%C3%A1c+az+any%C3%A1k&tbm=isch&source=lnms&sa=X&ved=2ahUKEwjpw6WOiLiEAxVPgv0HHeyBDRYQ0pQJegQIChAB&biw=1366&bih=681&dpr=1#imgrc=qPGFjgMBQoBt_M

Tilesch György (2024): *A háború most kezdődik: megregulázza az Unió az AI-t?* Letöltve: 2024.02.15. https://pontmost.hu/gep/a-haboru-most-kezdodik-megregulazza-az-unio-az-ai-t/

Tilesch György (2023): Mester*ség és intelligencia - Vegyük kezünkbe sorsunkat az MI korában.* Libri könyvkiadó kft, Budapest, 240 p.

Turing, Alan M. (1950): I.— Computing machinery and intelligence. *Mind*, Volume LIX, Issue 236, October 1950, Pages 433–460.

Wagle, Shivali Amit – Harikrishnan, R. (2021*): A Bibliometric Analysis of Plant Disease Classification with Artificial Intelligence based on Scopus and WOS.* DigitalCommons@ University of Nebraska - Lincoln, 2-3-2021. https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/5071 Letöltve: 2024.01.19.

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 193–197., DOI: 10.24307/psz.2024.0816

Varga Bence

300 éve született Adam Smith, a modern közgazdaságtan megalapítója

Adam Smith, the Founder of Modern Economics Was Born 300 Years Ago

Összefoglalás

300 éve, 1723-ban született Adam Smith, akinek munkássága nyomán megszületett a modern közgazdaságtan. Adam Smithnek köszönhető ugyanis, hogy a közgazdaságtan, mint tudomány különvált a morálfilozófiától. Fő műve, A nemzetek gazdagsága 1776-ban jelent meg, ez tekinthető az első átfogó, gazdasági alapfogalmakat, összefüggéseket egy rendszerbe foglaló, tudományos módszertant alkalmazó politikai gazdaságtannal foglalkozó munkának. Smith széleskörű érdeklődési körének megfelelően fő műve is interdiszciplináris jelleget ölt, hiszen taglalt témái között egyaránt megtalálható a munkamegosztás, a pénz, az áru, az ár, a munkabér vagy a profit, valamint a földjáradék, a tőke és a kamat kérdése is. Munkásságában előremutató, hogy az anyagi gazdagság mellett a környezeti szempontok, az erőforrásokkal való mértékletes bánásmód, azaz a fenntarthatóság is megjelenik Smithnél. Fő műve kapcsán fel kell merüljön bennünk az a napjainkban is aktuális kérdés, hogy mit jelent ma számunkra a nemzetek gazdagsága, miben látjuk ma a nemzetek gazdagságát.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B12, Y30

Kulcsszavak: Adam Smith, fenntarthatóság, modern közgazdaságtan, nemzetek gazdagsága

Summary

300 years ago, in 1723, Adam Smith was born, and his work gave birth to modern economics. It is thanks to Adam Smith that economics as a social science separated from moral philosophy. Smith's main work, The Wealth of Nations, published in 1776, is often regarded as the first comprehensive work dealing with political economy that incorporates basic economic concepts, connections and applies scientific methodology. In accordance with Smith's broad range of interests, his main work also takes on an interdisciplinary character, since among its discussed topics are the division of labour, money, goods, price, wages, or profit, as well as landrent, capital, and interest. It is forward-looking in his work in that, in addition to material wealth, environmental aspects and the moderate treatment of resources, and thereby sustainability are also apparent in Smith's work. In connection with his main work, the question that is still relevant today should arise: what does the wealth of nations mean to us; where do we see the wealth of nations today?

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B12, Y30

Keywords: Adam Smith, sustainability, modern economics, wealth of nations

---

Dr. Varga Bence, PhD, felügyeleti tanácsadó, Magyar Nemzeti Bank (vargabe@mnb.hu)

Bevezetés

Idén 300 éve, hogy Adam Smith, a modern közgazdaságtan megalapítója megszületett. Érthető módon nem kizárólag a skót egyetemek, neves gazdasági intézetek vannak idén „Adam Smith 300" lázban, hanem a világ számos pontján készülnek különböző programokkal, tudományos konferenciákkal, beszélgetésekkel a téma iránt érdeklődők számára. Mit írna ma Adam Smith a jelenlegi problémákról? Teszik fel többen az aktuálisnak számító kérdést világszerte. Az előzőek okán szeretnénk mi is röviden adózni e sorokkal Adam Smith fő művének, *A nemzetek gazdagsága* főbb üzeneteinek bemutatásával.

Adam Smith élete

Bár Adam Smith születésének napja nem ismert, bizonyos, hogy 1723-ban született édesapja halálát követően, és ugyanebben az évben június 5-én keresztelték meg a skóciai Kirkcaldyben. A Glasgow-i Egyetemen morálfilozófiát, az oxfordi Balliol College-ban pedig filozófiát hallgatott. 1748-tól tartott előadásokat Edinburghban többek között irodalom, jog, filozófia és retorika témakörökben. 1751-ben a Glasgow-i Egyetemen a logika professzorává, 1752-ben pedig a morálfilozófia professzorává nevezték ki. 1759-ben jelent meg *Az erkölcsi érzelmek elmélete*, mely magában foglalta több, morálfilozófiával kapcsolatos előadásának tartalmát, és amely már meghozta számára a nemzetközi hírnevet is. Jövedelmezőbb lehetőségek következtében professzori állásáról 1764-ben lemondott és a skót Buccleuch herceg oktatója lett. Gondolatvilágára főként Francis Hutcheson és David Hume hatottak, de többek között Turgot, D'Alembert és Quesney is nagy hatással voltak munkásságára. Fő műve, *A nemzetek gazdagsága* 1776-ban jelent meg, melyet mintegy tízéves előkészítő munka előzött meg. 1778-ban vámfőtisztviselőként dolgozott Edinburgh-ben, 1783-tól pedig alapító tagja volt a megalakuló The Royal Society of Edinburgh-nek. 67 évesen, 1790-ben hunyt el Edinburghban. Kéziratainak jelentékeny részét sajnálatos módon halála előtt megsemmisíttette, mindazonáltal tanítványainak feljegyzései alapján több kötet is fennmaradt munkásságáról, például E. Cannan szerkesztésében sikerült kiadni 1896-ban számos előadásának vázlatát is tartalmazó munkát *Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms* címmel.

A nemzetek gazdagsága

A mai napig kiemelkedő jelentőségűnek számító műve „*A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata.*" címet viseli, mely az első átfogó, gazdasági alapfogalmakat, összefüggéseket egy rendszerbe foglaló, tudományos módszertant alkalmazó politikai gazdaságtannal foglalkozó munka. Érdemes megjegyeznünk, hogy mint számos „forradalmi" hatást kiváltó munkánál, így Smith esetében is akadtak kritikusok. Például Schumpeter *A nemzetek gazdagsága* jelentőségét elismerve azon a véleményen volt, hogy az eredeti gondolatot egyáltalán nem tartalmaz (Medema-Samuels, 2000). Gazdasági kérdésekkel foglalkozó gondolkodók természetesen már korábban is munkálkodtak (gondolhatunk például Arisztotelészre vagy Augustinusra), mégis e könyv megjelenésétől (1776) számíthatjuk a modern közgazdaságtudomány kezdetét (a kritikusok véleményétől függetlenül), ekkor szakadt ki ugyanis a közgazdaságtan, mint tudomány a morálfilozófiából (Botos, 2019).

A könyv ismertetése előtt azonban szükséges azt kontextusba helyeznünk. Glasgow a könyv megírásának időszakában gyors társadalmi és gazdasági fejlődésen ment keresztül, és a gazdasági növekedés következményeként a korábbi vidéki jelleg eltűnőben volt, és helyette egy mo-

dern, városi, kereskedelmi lét vált uralkodóvá több városban, így Glasgowban is. Skócia ennek következtében a korábbiaknál is megosztottabbá vált, egyfelől jelen volt az említett gyorsiramú fejlődés a déli részeken (Lowlands), másfelől viszont a relatíve fejletlennek számító, főként agráriummal foglalkozó felföldi (Highlands) területek is egyaránt megtalálhatóak voltak. Ez a társadalmi és gazdasági változást egyaránt magában hordozó jelenség nem hagyta figyelmen kívül az alacsony, mintegy 1 500 lélekszámú halászfaluból származó Smith-t. Érdeklődési köre egyébiránt – bizonyosan a skót felvilágosodás hatásaként is – rendkívül széles volt, így a természettudományok, asztronómia, matematika, történelem egyaránt érdeklődési körének tárgyát képezte. Ez a szemléletmód egyrészt hozzásegítette, hogy széles ismeretségi körre tegyen szert (többek között James Huttonnal, Benjamin Franklinnel és James Watt-tal is szoros barátságban volt, sőt, utóbbi esetben a gőzgép feltalálásával kapcsolatos kutatások finanszírozásához is valószínűsíthetően hozzájárult), másrészt azt is eredményezte, hogy a problémák azonosításánál és megoldásánál Smith egyfajta holisztikus hozzáállást képviseljen.

Ez a fajta, mondhatnánk interdiszciplináris megközelítés érhető tetten *A nemzetek gazdagsága* című könyvben, mely meglehetősen széles témákat ölel fel. Az első könyvben Smith címszavakban a munkamegosztással, a pénzzel és az árukkal, az árral, a munkabérrel, a profittal, valamint a földjáradékkal foglalkozik. A munkamegosztás kapcsán Smith egy gombostűkészítő manufaktúra példáját hozza fel, ahol mintegy 18 műveletet (például a drótok húzása, köszörülés, fejkészítés, fényesre csiszolás stb.) különböztet meg, így a szerteágazó tevékenységek következtében egy ember aligha tudna egy tűt elkészíteni naponta, nyilvánvalóan a korabeli viszonyok között. A munkamegosztás tehát – nem függetleníthetően a piac kiterjedtségétől – Smith felfogásában kiemelten fontos, és egy olyan jelenség, amely összekapcsolja a társadalom tagjait és a civilizáció gazdasági aspektusának alapját jelenti, nem utolsó sorban pedig a munka termelékenysége is ezen múlik. A munkamegosztással párhuzamosan megjelenik a csere fogalma is, amelynél az önérdekkövetés kerül előtérbe, ugyanakkor – sok félreértelmezéssel ellentétben – nem kizárólag ez a mozgatórugója Smith értelmezésében a társadalmi tevékenységeknek. Ennek bizonyításához azonban egy másik kiemelkedő munkájához, *Az erkölcsi érzelmek elméletéhez* kell visszanyúlnunk, ahol a szolidaritás és együttérzés is megjelennek. A két könyvben foglaltak közötti ellentmondás azonban csak látszólagos, ugyanis ezek éppen kiegészítik egymást: az egyik könyvben szereplő, alapvetően önérdekkövető módon cselekvő gazdasági szereplők és a másikban fellelhető együttérző személyek voltaképpen egyek és ugyanazok. Smith gondolatrendszerében ugyanis a kereskedelem és az erkölcs összekapcsolódott a szabad egyének és a szabadpiacok rendszerével. Amikor ez a rendszer megfelelően működik, akkor az erkölcsös magatartás és a kereskedelem egymást erősíti, ha pedig nem (mint ahogy Smith nézetében például a merkantilizmus esetén), akkor a kereskedelem önérdekkövető gyakorlata elnyomja az erkölcsön nyugvó együttérzést (Smith C., 2023).

A cserével kapcsolatban Smith felismeri, hogy ha az üzleti tranzakciókban résztvevő felek valamelyikének nincs a birtokában olyan, amire a másik igényt tartana, akkor szükség van pénzre, amiről ugyanakkor megállapítja, hogy az valójában bármi lehet. Így Smith említ például olyan korabeli skót falut, ahol vasszöget is elfogadtak a termékek ellentételezéseként. Smith megkülönböztette az érték fogalmán belül a használati értéket (hasznosságot) a csereértéktől, valamint az áruk reál (munkában kifejezett) és nominális (pénzben kifejezett) értékét, illetőleg azok természetes és piaci árát is megkülönböz-

tette egymástól. Smith felismerte, hogy az árak sok esetben nem természetes módon alakulnak, ezért az ettől való eltérés okaival és következményeivel is foglalkozik a keresleti és kínálati összefüggések bemutatásával. A munkabér kapcsán Smith megjegyzi, hogy egyes területeken jellemzően alacsonyan, a megélhetési küszöb szintjén vannak, míg máshol lényegesen meghaladják azt (Skóciában például ebben az időszakban a munkabérek alacsonyabbak voltak, mint Angliában). Ezt a jelenséget Smith a sajátos körülmények és a különböző foglalkoztatási területek különbségei, valamint a gazdaságpolitikai irányok mellett elsődlegesen a munkakereslettel és -kínálattal magyarázta. A profittal kapcsolatban Smith annak változását a piaci verseny szintje mellett a munkabérek változásával indokolta. E tényezők – Smith felfogásában – az ország jólétének növekedésével vagy csökkenésével változhatnak, például a jólét növekedése a munkabérekre is pozitívan hat, ami viszont nyilvánvalóan csökkenti a profitot. Smith fejtegetéseivel kapcsolatban fontos megjegyeznünk, hogy az elterjedt vélekedéssel ellentétben nem a kereskedők pártján állt (sőt, talán éppen ellenkezőleg), hiszen saját megfogalmazásában a kereskedők *„Saját nyereségeik pusztító következményeiről hallgatnak, csak a mások nyereségét fájlalják."* (Smith, 1992:147). A földjáradék tekintetében Smith megállapította, hogy az a földbirtok használatáért fizetett díj, vagyis az a legmagasabb ár, melyet a földbérlő a föld adottságainak figyelembevételével meg tud fizetni.

A második könyv – szintén címszavakban – a tőkével, a pénzzel és a kamattal foglalkozik. Az elsőnél jelentősen rövidebb, ugyanakkor hasonlóan jelentékeny könyvben Smith a tőke fogalmán belül már megkülönbözteti az álló tőkét (pl. gép, berendezés, ahol a termelés járul hozzá a profithoz) a forgótőkétől (ebben az esetben a profit az értékesítésből származik). A pénz fogalmával kapcsolatban Smith megemlíti a vásárlóerő fontosságát, e mellett a papírpénzkibocsátással és váltóleszámítolással is részletesebben foglalkozik. A második könyvben szerepel ennek az időszaknak az egyik leghíresebb, és talán legtöbbet félreértelmezett metaforája, mely a „láthatatlan kézre" vonatkozik, ti. *„Ebben is, mint sok más esetben, láthatatlan kéz vezeti őt egy cél felé, melyet ő nem is keresett."* (Smith, 1992:449) A különböző közgazdasági iskolák különféle véleménnyel voltak és vannak a „láthatatlan kéz" értelmezésével kapcsolatban. E keretek között nem vállalkozhatunk ennek mélyreható elemzésére, annyit azonban megjegyeznénk, hogy Smith ezzel megteremtette az egységes természetes rend koncepcióját, ami a természeti törvények alapján működik (Viner, 1927). A túlzott szabadpiaci értelmezésektől azonban Smith tartózkodott, például nem volt híve sem a szabad bankalapításoknak, szabályozatlan banki tevékenységeknek, sem pedig az állami szerepvállalás túlzott háttérbe szorításának. Így ír például az egyik, általa nem nevesített skót bank létrehozásával kapcsolatban: *„Az elképzelés nemes volt, de kevés bölcsességgel valósították meg, az enyhítendő baj természetét és okait pedig nyilván félreismerték. Az új bank minden régi banknál liberálisabban kezelte mind a folyószámlahitelek, mind a váltóleszámítolások kérdését. (…) Műveletei révén íme így súlyosbította ez a bank az enyhíteni szándékolt komoly országos bajt."* (Smith,1992:356). Az állami szerepvállalást illetően pedig három funkciót is tulajdonít az államnak, nevezetesen a társadalom tagjainak belső és külső védelmét, az igazságtalanságokkal és elnyomással szembeni védelmet (hangsúlyozva az igazságszolgáltatás függetlenségének fontosságát), valamint olyan intézmények és közfeladatok ellátását (pl. közműszolgáltatás), amelyeket a magánszemélyeknek nem állna érdekükben ellátni (megjegyzendő, hogy ebben az időszakban az állami feladatok számossága általánosságban alacsonyabb volt). Megkülönbözteti a produktív (eladható terméket előállító)

és improduktív (nem kapcsolódik hozzá értékesíthető termék) munkát is egymástól (Smith, 1992; Medema-Samuels, 2000; Farkas, 2022).

A nemzetek gazdagsága azonban nem kizárólag az anyagi gazdagságot jelenti Smith nézetrendszerében. Az anyagi gazdagság mellett a környezeti szempontok, az erőforrásokkal való mértékletes bánásmód, azaz a fenntarthatóság is megjelenik Smith munkásságában (Smith C., 2023), hiszen ez is a mindenkori vagyon részét képezi. Smith a tőke és a fenntarthatóság kapcsolatáról a következőket írja: *„Mind az álló-, mind pedig a forgótőkének az a kizárólagos rendeltetése és végső célja, hogy a közvetlen fogyasztásra tartalékolható készletek állagát fenntartsa és növelje. Ezek biztosítják a nép táplálékát, ruházatát és lakását."* (Smith A., 1992:323) Tehát a fenntartás és a növekedés is kiemelt szerepet kapott Smith felfogásában, melyhez érdemes azt is hozzátennünk, hogy a tőke fogalmába Smith már az emberi tőkét egyaránt beleértette (McLaughlin, 2023).

Következtetések

Nyilvánvalóan Adam Smith munkásságával kapcsolatban is számos kritika megfogalmazható, úgymint a gazdagság, a vagyon korlátozott értelmezése vagy az emberi jólét szempontjainak nem kellő figyelembevétele. Ugyanakkor ne feledjük, hogy munkáit a korabeli körülmények figyelembevételével szükséges olvasnunk. Talán jelen ismertetésből is látható, hogy érdemes újra elővennünk a Smith-i gondolatokat, és fontos lenne a munkásságában is megjelenő értékrendi és etikai megfontolások, szempontok fokozottabb figyelembevétele a közgazdaságtudományban. Mit írna ma Adam Smith a jelenlegi problémákról? Tettük fel a kérdést az írás elején, azonban amit szintén fel kell(ene) tegyünk kérdésként, hogy mit jelent ma számunkra a nemzetek gazdagsága, miben látjuk a nemzetek gazdagságát?

Felhasznált irodalom

Botos Katalin (2019): *Egy pénzügyes közgazda gondolatai a közgazdaságtan megváltásáról.* Polgári Szemle, 15. évf. 1–3. szám, 2019, 133–144., DOI: 10.24307/psz.2019.0908

Farkas Beáta (2022): *A közgazdasági gondolkodás rövid története.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

McLaughlin, Eoin (2023): *Where is the wealth of nations in the 21st century?* Lessons from History. Economics Observatory, 12 July 2023. Elektronikus elérhetőség: https://www.economicsobservatory.com/where-is-the-wealth-of-nations-in-the-21st-century Letöltés ideje: 2023. augusztus 24.

Medema, Steven G. – Samuels, Warren J. (eds.) (2000): *Lionel Robbins: A History of Economic Thought. The LSE Lectures.* Princeton University Press.

Smith, Adam (1992): *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Smith, Craig (2023): *A much grander system.* Newsletter of the Royal Economic Society, Issue no. 201, April 2023.

Viner, Jacob (1927): *Adam Smith and Laissez Faire*. The Journal of Political Economy, Vol. 35, No. 2. (Apr. 1927), pp. 198-232.

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 198–204., DOI: 10.24307/psz.2024.0817

Tefner Zoltán

Valutapolitika Bécsben és Budapesten. A Wekerle-életmű új megvilágításban Recenzió Kárbin Ákos új könyvéről

Currency Policy in Vienna and in Budapest. The Wekerle-Life-Work in a New Light Book Review about Ákos Kárbin's New Book

Összefoglalás

Jelen recenzió a magyar gazdaságtörténet egyik legfényesebb akciójáról írt feldolgozást ismerteti. Kárbin Ákos 2021-ben megjelent könyve, a *Wekerle Sándor a Monarchia aranyembere* az aranyalapú valuta megteremtésének hosszú és ellentmondásos útját vázolja fel nagy történészi intuícióval. Az aranyvaluta bevezetésének útja hosszú volt és küzdelmes. A recenzió azt elemzi, hogy Kárbin Ákos mennyiben tudta sikeresen bemutatni ennek az útnak egyes állomásait. Nagy hangsúlyt helyez annak értékelésére, hogy a szerző hogyan választotta ki az egyes forrásokat a bécsi, illetve a német levéltárak irományaiból. Az értékelések végén a recenzens javaslatokat tesz arra vonatkozóan, hogy hogyan lehetne részletesebbé, finomabbá tenni a Wekerle Sándor személyiségéről eddig kialakított képet.

Kulcsszavak: osztrák–magyar bankrendszer, banktörténet-kutatás módszertana, aranyalapú valuta, Wekerle Sándor személyisége

Summary

The book reviews one of the most splendid actions in Hungarian economic history. *The Golden Man of the Monarchy* by Ákos Kárbin, published in 2022,, presents with grand historiographical intuition the long and contradictory way to the create the gold standard currency in the Austro-Hungarian Empire. The review of the book asserts that the introduction of the gold standard was really long and laborious. It analyses to what extent Ákos Kábin managed to present each stage of this journey. The review very much emphasizes how rightly the author had chosen the several sources in the archives in Vienna and in Germany. At the end of the assessments of the review, the reviewer makes proposals on how to make the current perception of Wekerle's personality more elaborate yet more refined.

Keywords: Austro-Hungarian bank system, methodology of the researching in the history of bank systems, gold standard, personality of Sándor Wekerle

---

Tefner Zoltán, nyugalmazott egyetemi magántanár, Budapesti Corvinus Egyetem (tezo03@t-online.hu).

Bevezetés

Az utókor a nagy emberekkel gyakran mostohán bánik. Életükben ott állnak a lelkesültség és a megbecsülés középpontjában, aztán – nem ritkán még életükben – kikerülnek a figyelem középpontjából, egy idő után már csak elvétve beszélnek róluk, a szakma, amelynek megbecsült, csodált munkásai voltak, más ideálok, más szakmai újítók felé fordul. Valami hasonló méltánytalanság történt Wekerle Sándorral, a közgazdásszal, mezőgazdásszal, államtitkárral, miniszterrel, majd miniszterelnökkel is. A rövid írások, amelyek róla megszülettek, többnyire elnagyoltan, sokszor távirati stílusban beszélnek arról, hogy zseni volt, nagy közgazdasági kvalitás. Az elmélyült átfogó munkák azonban hiányoznak. Historiográfiai űrt képez hiányuk. A kötet, amit az olvasó most a kezében tart, ezt a több mint száz év óta tátongó űrt próbálja betölteni, kiemelni Wekerlét az érdektelenségből, köznapi fordulattal élve „lefújni a port" a Wekerle-életműről. Mi az, ami Wekerle politikai pályafutásában a legdöntőbb, mi az, amit az utókor történelmi vívmánynak tekinthet? A kötetben az olvasó számos nagyon bonyolult gazdaságpolitikai kérdés megoldásáról talál történettudományos magyarázatot, de ezek közül a nagy intellektusról és szakmai tudásról árulkodó intézkedések közül is kiemelkedik az aranyvaluta bevezetése az Osztrák–Magyar Monarchiában 1892-ben. Valójában ez a nagy közgazdasági teljesítmény a politikai életmű meghatározó eleme. Általa kapta ezt a nevet az újságírók leleményessége révén, hogy a Monarchia „aranyembere".

Ezüst vagy arany?

A mai világ, ha a pénzről van szó, más kategóriákban gondolkodik, mint a régi korok embere. A szerző ezért találta szükségesnek, hogy egy egész fejezetet szenteljen az aranyvaluta bevezetéséhez kapcsolódó fogalmaknak, hogy elmagyarázza a nemzetközi összefüggéseket már rögtön a könyv elején. Az V. fejezetben az olvasó minden szükséges információt megkap ahhoz, hogy mélységében megértse az aranyvaluta körüli, az egész kontinens pénzügyi világát megmozgató vitákat, konfliktusokat.

Milyen körülmények alakították a Habsburg Birodalom, később a Monarchia valutapolitikáját? A század közepéig az egész világon a nemesfémalapú pénzrendszer volt uralkodó. Vagy az ezüst vagy az arany, ez volt az egyszerű, más néven a monometallista rendszer, de gyakran megjelent egyes országokban a kettős, azaz a bimetallista rendszer az ezüst és az arany változó arányú jelenlétével. Tiszta aranyalapú rendszert csupán Angliában találunk, a britek már 1774-ben áttértek az aranyalapú valutarendszerre.

Kárbin imponáló szakismerettel mutatja be azokat az ellentmondásokat, amelyekkel később az Osztrák–Magyar Monarchia valutapolitikusainak, köztük Wekerle Sándornak is meg kellett birkóznia. Az 1860-as években már jól látszott, hogy a vegyes rendszer akadálya a kapitalista termelés bővülése következtében robbanásszerűen kibontakozó világkereskedelemnek. Az arany ide-oda áramlása folytonos áringadozásokat idézett elő, s gátját képezte a kereskedelmi forgalomnak. Akár az ezüst, akár az arany, vagy mind a kettő, általános értékmérő funkciót is betöltött az egyes országokban. A valutafém mindennapi fizetőeszközként is funkcionált, oly módon, amelyeken a ráírt névérték azonos volt annak belső értékével. A 19. században emellett általánossá vált a papírpénz-kibocsátás is, (elvileg) teljes összegükben fedezettel a bankok nemesfém-tartalékában.

A nehézségeket az okozta, hogy mindkét nemesfém bányászatban túltermelési periódusok köszöntöttek be. Először a nagy tömegű

aranykitermelés az amerikai, csendes-óceáni, ausztrál aranybányákban. Következmény: az arany árának drasztikus visszaesése. Majd néhány évvel később ugyanez a kitermelési boom és kálvária az ezüsttel. Az 1870-es évek elejére sok ország az ezüst alapra tért át, a nagy mennyiségű ezüst azonban a megnövekedett ezüst-kínálat következtében elértéktelenítette a pénzüket. Lépni kellett: egy olyan megoldást találni, amely biztosítja a nemzetközi kereskedelem árstabilitását. De a korábban soha nem látott mértékben bővülő árutermelést az egész világon csőd fenyegette, ha a valutarendszer árfolyamingadozásai gátjai lesznek az értékesítésnek, akkor a megtermelt áruk raktárban maradnak. Megoldásként az aranystandard bevezetése kínálkozott.

De hogyan? Kárbin – még mindig az V. fejezet lapjain – végig vezeti az olvasót a megoldás keresésének egyes állomásain. Mert az érintett államok nem szívesen hagyták el a mono-rendszerüket, vagy a bimetallista rendszert. Részben megszokásból, részben azon meggondolásból, hogy ha valami alig is megfelelően működik, maradjon használatban, részben azon „egyszerű" ok miatt, hogy a legtöbb országban híján voltak az aranynak. Ilyen volt Ausztria is. Mivel a szerző a Monarchia valutapolitikáját tette a könyvben a vizsgálat tárgyává, a német kapcsolatok jegyében, az 1850-es évek elején kezdte el az események leírását. Ezek az évek már a „kisnémet egység" – „nagynémet egység" ellentétpárjának feltűnésének, illetve a porosz–osztrák rivalizálás elharapódzásának – jegyében teltek. A Habsburg-állam próbálkozásait tárgyalja a tanulmány az Osztrák–német közös múlt, a Vereinsthaler" 1857 című fejezetben. 1853 februárjában egyezmény jött létre Poroszországgal, amely biztosította Ausztria számára a formális csatlakozást a Zollvereinhez (amiből 1834-ben kimaradt). Négy évvel később létrejött a bécsi éremegyezmény, benne a három német állam, Ausztria, Poroszország és Liechtenstein megállapodása arról, hogy megmaradnak az ezüstalapú valuta mellett. Rögzített árfolyamok, a három ország között zökkenőmentes árucsere, a Vereinsthaler (egyesületi tallér) egy leszűkített politikai közösségben hozott létre egységes pénzügyi közösséget.

De meddig? A gazdaságpolitikusok előtt keresztutak is nyíltak. Ilyen a német államok valutapolitikáját keresztező, valójában reális választási lehetőséget kínáló megoldás volt a Latin Érmeunió. Belga kezdeményezés, egy valutaközösség, latin nyelvű országokkal, mint Belgium, Franciaország, Olaszország, Svájc, de a kapuk nyitva álltak a nem latin nyelvűek előtt is. Válasz volt ez az ötvenes évek végének aranyválságára (lásd aranytúltermelés, olcsóvá vált aranyérc). A valutarendszer e miatt ezüstalapú maradt, bár a megalakulás során felmerült az aranyalapra történő áttérés is. Létezése összefüggésben állt Franciaország nagyhatalmi törekvéseivel az európai politikában.

Kárbin az V. fejezet végén sorba veszi azokat az intézkedéseket, amelyeket az európai államok hoztak az aranyvaluta bevezetésének útján. Feltárulnak a viták, az egyes államok ingadozása a „merre induljunk" kérdés felvetődésének jegyében. Ilyen magatartást tanúsított a porosz politika, amely először az Unióval való együttműködést fontolgatta, majd egyértelműen az aranyérc felé vette az útját. Az 1866-os nagy porosz győzelem azonban megváltoztatta Bismarck korábbi szimpátiáját a francia együttműködés iránt, hiszen nyíltan, vagy burkoltan előtérbe került az Északnémet Szövetség leszámolása Franciaországgal, amely 1870-ben be is következett, maradandó változásokat hozva a német valutarendszerben is.

De az aranyalap bevezetésének előkészületeit illetően a szerző nem állt meg a francia–német viszonylatnál, hanem nagy tényismeret birtokában vette sorra az egyes állomásokat,

rendezvényeket, megállapodásokat, konferenciákat. 1892-ig az aranyalap bevezetéséről szóló tárgyalások kedvenc műfaja a valuta-, illetve az éremkonferencia volt. 1866 után a bécsi érmeértekezleten már felmerült az, hogy Ausztria szakadjon el az ezüststandardtól és tiszta aranyvalutát vezessen be. 1867-ben ülésezett a párizsi érmekonferencia, amely már az aranyalapú nemzetközi érme veretésének gondolatáig is eljutott. Kárbin nagy jelentőséget tulajdonított a nemzetközi pénz ötletének: négy oldalt szentelt neki (78–82. old.), ezúttal már az USA valutapolitikusait is bevonva. A párizsi világkiállítás alkalmával megrendezett 1878-as érmekonferencia, Poroszország távolmaradt, akkor már a saját aranyalapú politikáját folytatta. Kárbin Ákos szerint nagy szerepet játszott a német távolmaradás abban, hogy a konferencia eredménytelenül zárult. 1881-ben és 1892-ben is rendeztek valutakonferenciát, az utóbbi megszervezésénél már Wekerlét is ott találjuk (1892. november 17-től már magyar miniszterelnök). Ez az időszak az aranyalap elterjedésének korszaka, Olaszország például 1881-ben, a korábban outsider Egyesült Államok 1900-ban szintén áttért az aranyalapú valutarendszerre.

A folyamat, amelynek során Wekerle a Monarchia „aranyembere" lett

A Monarchia valutarendszere – s ez a megállapítás Kárbin könyvében több helyen előfordul – főleg a bimetallizmus miatt „rendezetlen" volt. „Rendet teremteni" Wekerle elképzelése szerint az aranystandard bevezetésével lehetett. A fejezetekben egyértelműen kiderül, hogy erre a meggyőződésre Wekerle részben saját közgazdaságtudományi kalkulációi alapján jutott, részben úgy, hogy a nemzetközi trendek is ebbe az irányba hajtották. Mint a Szapáry-kormány pénzügyminisztere nagyfokú kollegiális empátiával működött együtt osztrák kollégáival az 1892-es aranyalap-bevezetésének előkészületeiben. Először Anton Niebauerrel, Julian Dunajewskijjel, majd Emil Steinbach-hal. A X. fejezet kizárólag erről a szervező munkáról szól, bevonva az ügy mellékszálait. Az osztrák levéltárak dokumentumainak használata a történeti ábrázolásban ettől a fejezettől válik nagyon intenzívvé. Bankhistorisches Archiv der Oesterreichischen Nationalbank, Österreichisches Staatsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv k. k. Finanzministerium, Haus-, Hof- und Staatsarchiv – ezek képezik a mondanivaló kifejtésének autentikus alapjait.

A tárgyalások, amelyek a sajtónyilvánosság előtt – amennyire lehetett – elzárva folytak, az aranyalap bevezetésének fő akadályát kísérelték meg kiiktatni. Hogyan szabaduljon meg a Monarchia pénzügyi rendszere a felhalmozódott ezüstkészlettől? Mindenképpen el kellett adni, de az eladáson veszteni sem lehetett. Felmerült a „sántító aranyvaluta" gondolata is: aranystandard, de az ezüst viszonya az aranyhoz alacsonyabb értéket képvisel. A bécsi pénzügyminiszteri levéltárából a szerző biztos kézzel emeli ki a lényeget kifejező iratokat, többek között a Dunajewski–Szapáry–Wekerle viszonylatban írottakat (153–156. old.). Ankétok szervezése a kérdés megoldására: az államjegyek kivonása, ezek beváltása aranyra, az ezüst kurrens forgalomban tartásának veszélyessége, a jegybanki kamatláb gyakori emelésének hátrányai, az érmék veretési formájának régóta húzódó vitája stb. A felvetődő problémák nagy száma miatt e helyütt lehetetlen azok kifejtése, az olvasó azonban a X. fejezet elolvasásával pontos képet nyer minden átfogó és részproblémáról.

A XIV. fejezetben ér el a könyv arra a pontra, ami miatt a szerző a mű megírását tulajdonképpen elhatározta, tehát a folyamat finiséhez, amikor Wekerle „aranyemberré" vált. A bonyolult tárgyalások Steinbach osztrák pénzügyminiszter és Wekerle között zajlottak. De

gyakorlatilag a Monarchia minden az ügyben kompetens személyisége részt vett benne, magyarok, osztrákok, Steinbach, Niebauer, Kautz Gyula, Enyedi Lukács, Wekerle. Az 1892. április 14-én lefolyt megbeszélésen arról kellett dönteni, hogy milyen módosítások szükségesek az Osztrák–Magyar Bank alapszabályaiban az aranyalap bevezetéséhez. Pár nappal később a tanácskozást megismételték („nagytanácsot tartottak"). Az ügybe be kellett vonni a Rotschild-csoportot. Fentebb említettük, hogy az aranyalapra történő áttéréshez el kellett adni a bank trezorjában fekvő hatalmas ezüstmennyiséget. És be kellett szerezni az aranyat, amiből ugyanakkor kevés feküdt ugyanott.

„Ennek fényében a magyar kormány a kiegyezést követően kialakult megoldást választotta az aranybeszerzésre, vagyis külföldi hitelintézetekhez fordult segítségért. Nem is egyhez, hanem rögtön többhöz. A bankok átvették az állam kötvényeit és ezüst-, valamint papírpénzét, később azokat aranyércre, illetve aranyérmére váltották. Ezek a bankok egyfajta valamiféle közösséget, úgynevezett konzorciumot alkottak nagy műveleteik végrehajtásához" – olvassuk a kötetben (261. old.). Pár héttel később, már 1892 májusában a Rotschild-bankház delegációja Budapestre jött. Adolph von Hansemann, Gerson von Bleichröder, Gustav von Mauthner, Theodor von Taussig – nem akármilyen nevek a nemzetközi pénzvilágban. Magyar részről pedig Pallavicini Ede és Kornfeld Zsigmond bankárok. Wekerle időközben 45 millió forintnyi aranyat összegyűjtött, a maradék 60 millió összegyűjtését bonyolult pénzügyi műveletek elvégzésével kívánták elérni: államkötvényekbe befektetett több mint 500 millió forint, vasúti prioritások átvétele, az érvényes valutakölcsönök lejárati időtartamának költségcsökkentő meghosszabbítása – csupa olyan bonyolult pénzügyi tranzakció, ami még a kötet soraiból is csak a felszínen érthető.

És mit kívántak elérni a Monarchia politikusai ezekkel a bonyolult műveletekkel? Még az 1891-es magyar minisztertanácson fejtette ki Wekerle, hogy a gyenge valuta akadályozza az önálló szereplést a nemzetközi kereskedelemben, Magyarország is függő helyzetbe kerül, meghiúsítja a tőke elhelyezését a külföldi piacokon. S ami talán a legfontosabb: háború esetén a „segédeszközök beszerzése lehetetlenné válna". A nem aranyalapú valuta tehát az ország és a birodalom védelmi képességére is hátrányosan hatna ki. (170. old.) „A cél, melyet el kell érnünk, csak az lehet, hogy ne álljunk elszigetelten a világtól, hogy a nagy világgazdaságnak legyünk egyenértékű tényezőivé, mert csak ezáltal biztosíthatjuk gazdasági helyzetünket, politikai és védképességű érdekeinket. E célt azonban csak úgy érhetjük el, ha azt a fizetési eszközt tesszük valutánk alapjává, mely a világ általános internacionális fizetési eszköze, s ez az arany […]." – hangzik Wekerle beszámolója(171. old.)-

Ahhoz azonban, hogy mindennek birodalmi szinten is szilárdan álljanak a tartóoszlopai, ahhoz a Német Birodalommal is egyensúlyba kellett hozni az új intézkedéseket. Az 1879-es kettős szövetséget követő szerződések miatt a lépések egyeztetése nemcsak a magas diplomáciában vált szükségessé, hanem a közös pénzpolitikában is. Erről szól a XII. fejezet, az úgy nevezett „tallér-ügy", valamint a XIV. fejezet egyes pontjai. A szerző itt fordul nagy gyakorisággal a német levéltárak dokumentumaihoz: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, bizonyságot téve elmélyült forráskritikai tudásáról. A reform bevezetésének folyamatában, 1892 májusában ugyanis osztrák–magyar delegáció tartózkodott Berlinben, hogy tanulmányozza a Birodalmi Bank „főkasszáját", s elbeszélgessen a vezető tisztviselőkkel. A német szakemberek vegyes érzelmeket tápláltak a küszöbön álló osztrák–magyar valutareform sikerét

illetően (268. old.). Voltak, akik nem tartották alkalmasnak a Monarchiát a tiszta aranyvaluta bevezetésére, mondván, hogy az csak egy elsietett védintézkedés a fenyegető orosz háborús veszély miatt. Voltak, akik csak a tiszta aranyvalutát tartották célravezetőnek (valójában Wekerle is, a német szakemberek ennél fogva nyitott ajtókat döngettek). A sikert világtörténelmileg sem lehet eltagadni. A valutareformmal kapcsolatos törvényeket az uralkodó végül augusztus 2-án szentesítette.

Wekerle Sándor politikusi karaktere és emberi arculata. Rendhagyó összefüggések

A könyv természetesen nem életrajz, nem is annak szánták. Ennek ellenére a valutaszabályozás prófétája nem azonos csak azzal a hivatali működéssel, amely jegyzőkönyvek, levelek, törvénytervezetek, parlamenti expozék formájában mutatkozott meg. A teleírt papírlapokból nemcsak az „aranycsinálás" szakmai boszorkánykonyhájába nyerünk betekintést, hanem – ha akarja a szerző, ha nem – azokba a rejtélyekbe is, amelyekről még maga Wekerle sem tudott, s horribile dictu: talán a szerző sem mindig. Így aztán a recenzensre marad az a hálátlan feladat, hogy a holt anyagban meglásson valamit, ami a Wekerléről alkotott képet talán differenciáltabbá teszi. Azokat az összefüggéseket, amelyekről a szerző nem beszél, de a sorok között azok implicite benne vannak.

Kárbin – annak ellenére, hogy más feladatot tűzött ki maga elé könyv megírásánál –nem tud ellenállni a kísértésnek, hogy közölje a Wekerlére módfelett jellemző történetet Ferencz Józseffel. Kihallgatás Schönbrunnban: a kormány templomépítési terve Árpád vezér sírja felett. Az ötlet bizarr, az uralkodó kételkedését fejezi ki: „[…] vajon Árpád vezér sírja meg van-e állapítva?" Wekerle: „[…] Árpád ott lesz eltemetve, ahol Felséged parancsolja."

„A kívülről irányított egyén számára egy szűkebb csoport vagy szélesebb társadalmi közeg a meghatározó, mely széles kapcsolatokon, illetve tömegtájékoztatáson keresztül közvetíti elvárásait és követendő magatartásmintáit. Már gyermekkorban kialakul az »elvárásoknak meg kell felelni« eszmeiség, mely elvárások változhatnak. Ehhez mérten az egyén célkitűzései is változhatnak." – fogalmaz a pszichológiai szakma. Kívülről irányított személyiség volt-e Wekerle? Az elvárás adott, az uralkodónak ellentmondani nem lehet, ha igénye van arra, hogy meg kell határozni a templomépítés helyét, arra csak határozott válasz adható. Wekerle válasza nem nélkülözi a humort, ezzel leplezi azt, hogy a kérdést érdemben nem lehet megválaszolni. Gyermek-én állapot? Egyfelől az alkalmazkodó, szülőnek engedelmeskedő és gyámolításra szoruló, másrészről a felszabadult, életvidám, intuitív és alkotóképes személyiségjegyekkel rendelkező személyiség? Vagy felnőtt-én állapot? Józan, tárgyilagos, tényeket mérlegelő, ezek alapján döntést hozó, cselekvő és reagáló én? Biztosítja a fennmaradást, elősegíti-e a tapasztalatok feldolgozását és közvetít-e a másik kettő én-állapot között? Wekerle esetében – a recenzens megítélése szerint – egyszerre mind a kettő. De mind a kettő a reálpolitika szolgálatában áll, együtt biztosítják a Monarchia fennmaradását, s azt, hogy Wekerle nagy szakmai tapasztalatának érvénysülése elől eltűnjenek a gátak. Vagy elhumorizálni, vagy ráhagyni mindenkire azt, amit akar, mindenkinek fűt-fát ígérni, aztán – a gyermeki én sajátja – a számonkérés elől ügyesen kibújni. A lényeg az, hogy a célt, hogy az aranyvalutát be lehessen vezetni, a Monarchia közös pénzpolitikája el tudja érni. Aztán a gyermeki én jelenlétének mindent elsöprő bizonyítéka: egyik legjobb barátjának, Szilágyi Dezsőnek a halála után elsírja magát. Mélyen gyermeki és nem morc valutapolitikusi gesztus.

Simulékonyság, megnyerő modor, jó kedély, a táncparkett hőse. „Daliás termete és közvetlen, megnyerő modora a szebbik nem körében erősen hódított." – írja a szerző (32. old.). Mindezek a tulajdonságok egy extrovertált személyiség kivetülései. A nagy, belül tomboló energiák érvényesülése életének minden megnyilvánulásában. Sport minden mennyiségben: részt vett a Nemzeti Evezős Egylet megalapításában, úszás, vívás, lovaglás. S ugyanez a virtualitás a politikában, a mindenkit felülmúló munkamániában. És ide tartozik a szépnem vonzódása is hozzá. A szexualitás és energiatöbblet a személyiségben ugyanazon jelenség két oldala. S ha e kettőhöz hozzávesszük a politikai érvényesüléshez szükséges alkotóerőt, akkor eljutunk ugyanannak a dolognak a harmadik oldalához.

Evidencia, hogy Wekerlénél a politikai alkotóerő megléte volt az, ami páratlanul a dualizmus történetében három miniszterelnöki turnushoz juttatta. Adott helyzetekben nem volt nála jobb. IV. Károly 1917-es ajánlatát háromszori unszolásra fogadta el, akkora volt a nyomás. Felvetődik a kérdés: mit csinált a „szünetekben", s miért választotta éppen a mezőgazdaságot akkor, amikor elege lett a politikából? Mert sok mindenhez értett, sok egymástól eltérő területen működött, jól oldotta meg az egyházpolitikai problémákat 1892 után első miniszterelnöksége alatt, fiatal korában, és később is mint egyetemi oktató jól bevált, a róla elnevezett Wekerle-telep létrehozásánál nem akármilyen intuícióról és szervezőkészségről tett tanúbizonyságot. Mindamellett még szociális érzékenységről is. Túl egyszerű magyarázat lenne ezekre a kérdésekre az, hogy a mezőgazdász szakmába „beleszületett". Apja a móri Lamberg-uradalom gazdatisztjeként szolgált, gyerekként volt alkalma megszeretni a szántást-vetést, a tehenek, lovak, apróállatok világát. Mehetett volna egyetemi tanárnak, vagy bárminek, Wekerle mégis megvette Dánoson a híressé vált birtokot, afféle visszavonulási terepnek használta, de a növény- és állatvilág iránti vonzódását is kiélte azáltal, hogy ott mintabirtokot teremtett. Nem járunk messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy itt a felettes én működött. A szuperego: az énünk lelkiismerete, mely a szülőktől és környezetünktől átvett értékek és erkölcsi normák segítségével irányít, s dönt arról, hogy a cselekedeteink jók-e vagy rosszak. Wekerle úgy látta, hogy a szülői hagyományt folytatja a dánosi birtokkal. Mindezek a gondolatok az „aranyember" szerepének betöltésétől távol állnak ugyan, de valahol mégis összetartoznak azzal.

Kárbin Ákos (2021): Wekerle Sándor a Monarchia aranyembere: Az Osztrák–Magyar Monarchia valutareformjának kezdeti szakasza, 1889–1893
Kiadó: Gondolat Kiadói Kör Kft., Budapest.
ISBN: 9789635560615
Terjedelem: 376 oldal

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 205–217., DOI: 10.24307/psz.2024.0818

Simon Róbert Balázs

Az FVS, mint stratégiai dokumentum hasznosíthatósága: a Fenntartható Városfejlesztési Stratégia alkalmazhatóságának kritikai vizsgálata

The Usefulness of the SDS as a Strategic Document: a Critical Examination of the Applicability of the Sustainable Urban Development Strategy

Összefoglalás

A kormányzás a fenntartható városfejlesztés egyik kulcsfontosságú szempontja, mivel a jó kormányzási intézkedések hozzájárulhatnak az átláthatóbb, inkluzívabb, érzékenyebb és hatékonyabb döntéshozatalhoz. Az FVS stratégiák alkalmazása szorosan kapcsolódik a városirányításhoz. A szakpolitikai irányok közötti koordináció különösen fontos, mivel a közigazgatási (helyi) határok gyakran túlhaladottá válnak a városok, városi terek gyakorlati igényei által. A vizsgálandó kérdés abban rejlik, hogy mennyire tekinthető valóban eredeti célját betöltöttnek ezen stratégiák megléte és hogy vajon az FVS-ek alapját jelentő mérföldkövek mindegyike teret nyer-e jelen stratégiák gyakorlati alkalmazhatósága során.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O22, D89, H56

Kulcsszavak: fenntarthatóság, városfejlesztés, integrált, szakpolitika, fejlesztéspolitika

Summary

Governance is a key aspect of sustainable urban development, as good governance measures can contribute to more transparent, inclusive, responsive and effective decision-making. The use of FVS strategies is closely linked to urban governance. Coordination between policy strands is particularly important, as administrative (local) boundaries are often overstretched by the practical needs of cities and urban spaces. The question to be examined is to what extent the existence of these strategies can be considered to have fulfilled their original purpose and whether all the milestones underlying the FVSs are being taken into account in the practical application of the present strategies.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: Q01, O52, O18

Keywords: sustainability, urban development, integrated, policy, development policy

---

Simon Róbert Balázs, doktorjelölt, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (simonrobertbalazs@gmail.com).

Bevezetés

A kormányzás a fenntartható városfejlesztés egyik kulcsfontosságú szempontja, mivel a jó kormányzási intézkedések hozzájárulhatnak az átláthatóbb, inkluzívabb, érzékenyebb és hatékonyabb döntéshozatalhoz. Az FVS stratégiák alkalmazása szorosan kapcsolódik a városirányításhoz. A szakpolitikai irányok közötti koordináció különösen fontos, mivel a közigazgatási (helyi) határok gyakran túlhaladottá válnak a városok, városi terek gyakorlati igényei által. A vizsgálandó kérdés abban rejlik, hogy mennyire tekinthető valóban eredeti célját betöltöttnek ezen stratégiák megléte és hogy vajon az FVS-ek alapját jelentő mérföldkövek mindegyike teret nyer-e jelen stratégiák gyakorlati alkalmazhatósága során.

Jelen tanulmány célja a fenntartható városfejlesztési stratégiák, mint kormányzástani stratégiai dokumentum elemzése. Írásomban először az FVS, mint a fenntartható településirányítás eszköze kerül megvizsgálásra, ezt követően e stratégiatípus alkalmazhatósága kerül a fókuszba SWOT analízis, valamint az alkalmazhatóság leggyakrabban felvetett kérdéseinek vizsgálatán keresztül.

Az FVS, mint a fenntartható településirányítás eszköze

A kormányzás a fenntartható városfejlesztés egyik kulcsfontosságú szempontja, mivel a jó kormányzási intézkedések hozzájárulhatnak az átláthatóbb, inkluzívabb, érzékenyebb és hatékonyabb döntéshozatalhoz. A kormányzás fogalma nincs egyértelműen definiálva, de általánosságban arra utal, hogy a társadalom, illetve a társadalmon belüli csoportok valamilyen meghatározó elv mentén miként szerveződnek a döntések meghozatala és végrehajtása érdekében. Elméletileg a kormányzástan nem határozza meg, hogy a folyamat mely szereplői legyenek a legközpontibbak, azonban amikor a demokratikus kormányzás valamely formájáról van szó, általában magától értetődik, hogy a politikai intézményi oldala és a választott testületek egyaránt vezető szerepet játszanak (Pierre – Peters, 2012).

A gyakorlatban ez arra vonatkozik, hogy a szereplők hogyan döntenek egy meghatározott fejlesztési irány megtervezéséről, finanszírozásáról és megvalósításáról. A közigazgatási szervek és ügynökségek (helyi, regionális, nemzeti, uniós/szupranacionális) mellett a különböző irányítási modellek az érintettek körének széles körét foglalhatják magukban, mint például: civil társadalom, nem kormányzati szervezetek (NGO-k), tudományos körök, közösségi alapú szervezetek, társadalmi mozgalmak, irányító csoportok és a magánszektor. A 21. századi trendeket meghatározó, a településfejlesztés és klímaváltozás fémjelezte új interdiszciplináris kontextusban felértékelődött a területi és várostervezés szerepe. Ami a városok mind országos, mind pedig nemzetközi porondon elfoglalt helyét illeti, a városok kiemelt szereplői a fenntartható fejlődés ügyének előbbre vitelében. A 21. századot a „városok évszázadának" nevezték, és ez tovább fokozta azokat az aggodalmakat, hogy a jelenlegi fejlődési utak nem fenntarthatóak. A városi fenntarthatósággal kapcsolatos, a geográfusok körében végzett tudományos kutatásokra vonatkozó felhívások az ember-környezet és a városok részterületeinek erősségeit említik, amelyek a tudományágat arra pozícionálták, hogy egyedülálló módon járuljon hozzá a kritikus kutatási igényekhez (Turner, 2019).

A városi alapinfrastruktúra-szolgáltatások nyújtását gyakran a modern infrastruktúra-ideál vezérli, amely hosszú távú, központosított irányítási megközelítések révén műszaki innovációra, gazdasági hatékonyságra

és egységességre törekszik (Oates, 2023). Most értékelődött fel a természeti, vagyis a megújuló energia szerepe. A környezetvédelmi szempontok érvényesítése mellett az energiatakarékos, költségkímélő technológiai eljárások tömegessé tétele kell, hogy napirendre kerüljön (Lentner, 2022).

Az Európai Unió számára, különösen a 2019-ben hivatalba lépett, Ursula von der Leyen által vezetett Bizottság számára egyértelmű prioritást jelent a fenntartható fejlődési célok nemzetközi keretrendszerének uniós implementálása. A Fenntartható Fejlődési Célok ENSZ Közgyűlés általi, 2015 szeptemberi elfogadása óta az Európai Unió jelentős lépéseket tett saját maga is az e keretrendszerben foglalt célok mielőbbi gyakorlati átültetése terén, ezirányú erőfeszítése pedig – a későbbiekben részletezettek szerint – egyre csak növekszik.

A városok a haladás, a fejlődés, az új innovációk kialakulásának helyszínei hosszú évszázadok óta. Éppen ezért az Európai Unió kohéziós politikájának egyik fontos eleme a városfejlesztés támogatása. Mint ismeretes, az EU népességének 68%-a él nagyvárosi régióban, és ezek a területek adják az EU GDP-jének 67%-át. Mindazonáltal a városokat sem hagyta érintetlenül a gazdasági válság, sőt: bizonyos elemei koncentráltabban, erősebben jelentkeztek, így pl. a munkanélküliség, a szegregáció és a szegénység (Fekete, 2017). A piac széttöredezettségének minimalizálása, a kompatibilis digitális architektúrák révén a hatékonyság optimalizálása és az együttműködés ösztönzése érdekében Európa-szerte magas szintű intelligens városi harmonizációs erőfeszítéseket szorgalmaztak (Macrorie, 2022).

A vizsgálandó kérdés abban rejlik – ahogyan erre több korábbi publikációmban is utaltam már – hogy valójában mennyire tekinthető valóban eredeti célját betöltöttnek ezen stratégiák megléte és hogy vajon az FVS-ek alapját jelentő mérföldkövek (stratégiai dimenzió, területi irányultság, irányítás, ágazatközi integráció, finanszírozás és pénzügyek, nyomon követés) mindegyike teret nyer-e jelen stratégiák gyakorlati alkalmazhatósága során.

Stratégiai management és fenntartható városfejlesztés

A Fenntartható Városfejlesztési Stratégia a hazai városok alapdokumentuma. A stratégiai dokumentum elkészítésének lépései részét képezik a stratégiai menedzsment ciklusnak. Az FVS egy dokumentált iránymutatás a városfejlesztés – és egyre fokozottabb hangsúllyal – a működtetés/fenntartás dinamikus, visszacsatolásokkal sűrűn megtűzdelt menedzsment folyamatában.

A stratégiai menedzsment különböző elemzési, tervezési végrehajtási eljárásokat integrál, miközben olyan folyamat, mely értékeli a városfejlesztés és működés eredményeit, és a folyamatot hozzáigazítja a belső és külső környezet (térség/régió, ország, makro-régió, Európai Unió) változásaihoz. A stratégiai városmenedzsment folyamata nem egyetlen zárt ciklusban történik, hanem spirálformában képzelhető el. Ennek oka, hogy a város egy-egy eredményes fejlesztési folyamat végén soha nem a kiindulási állapotba érkezik sem a belső (maga a város) sem a külső környezetet és körülményeket tekintve. A stratégia ciklus végrehajtását követően egy idővel átalakult belső és külső környezetből kiindulva indít egy újabb fejlesztési ciklust a város. Fontos, hogy tudatosan végrehajtott stratégiai ciklus a végrehajtás (projektmegvalósítás) fázisában többszöri visszacsatolással bírhat. Tehát nem szükségszerűen kell várni egy egész stratégiai ciklusra az esetleges időközi módosítások átvezetéséhez.

A fenntartható városfejlesztési stratégiák alkalmazhatóságának elemzése: SWOT analízis

Az FVS, mint dokumentum típus viszonylag újdonságnak számít, így annak – kritikai szemléletű – vizsgálata, hogy ezen dokumentumok mennyiben valósítják meg a hozzájuk fűzött, a településeket a fenntarthatósági átállás útján átsegítő szerepüket, mindenképpen indokolt. A SWOT elemzés módszertana szerint egy adott jelenséget négy dimenzió mentén vizsgálunk: erősségek, gyengeségek, lehetőségek és veszélyek szempontjából. Ezek az elemzési szempontok pozitív vagy negatív, illetve belső vagy külső tényezőként való aposztrofálhatóságuk mentén rendeződnek egy elemzési mátrixba. A Fenntartható Városfejlesztési stratégiák gyakorlati alkalmazhatóságának SWOT analízise az alábbi mátrix szerint vázolható:

– *Erősségek:* A multidimenziós kormányzás olyan megállapodásokra utal, amelyek különböző kormányzati színtereket foglalnak magukban (pl. helyi, regionális,

1. táblázat: Fenntartható Városfejlesztési stratégiák gyakorlati alkalmazhatóságának SWOT analízise

	POZITÍV TÉNYEZŐK	NEGATÍV TÉNYEZŐK
BELSŐ TÉNYEZŐK	ERŐSSÉGEK: – stratégiai management szemlélet – élő dokumentum (folyamatos visszacsatolásra épül) – multilevel governance, partnerség (elméletben) – az integrált szemlélet megjelenése – település és településegyüttes differenciált megjelenése – primer adatgyűjtést vár el (pl.: kérdőív)	GYENGESÉGEK – ERFA 11: településegyüttes esetén nagyobb kutatást igényel (több információra van szükség, aggregált adatok kellenek, mélyebb adatközlés igénye) – fennáll a veszélye, hogy „helytelen" megvalósítás esetén egy terv készül csupán a fióknak – csak pályázati pénz motiválja elkészültét, hiányzik az igazi elköteleződés és akarat
KÜLSŐ TÉNYEZŐK	LEHETŐSÉGEK: – települési és ágazati szintek integrálása – klímaváltozás elleni küzdelem – olyan alapot nyújt a cselekvéshez, amely önkormányzati ciklusokon átívelő – SMART adatgyűjtés és/vagy megoldások integrálása	VESZÉLYEK – partnerség hiánya – alkalmazkodáshoz szükséges szaktudás hiánya – népszámlálási adatok, népvándorlási dinamikák frissítésének elmulasztása, folyamatban lévő felülvizsgálatok elvégzésének elmulasztása – így ne, lesz élő dokumentum – aggregált adatok esetén fennállhat az adathiány – kérdőív esetén fennáll az általánosíthatóság veszélye (nem repreneztatív) – OFKT felülvizsgálat nem készült el, ez okozhat változásokat és bizonytalanságot is – forráshiány (magas inflációs környezet)

Forrás: saját szerkesztés

nemzeti és nemzetközi). Az FVS-stratégia irányítása természeténél fogva többszintű, mivel szükség van a helyi szint, valamint a regionális vagy éppen nemzeti szint bevonására, attól függően, hogy az irányító hatóság milyen szinten helyezkedik el. Természetesen az uniós szint sem hagyható ki a folyamatból, de a stratégia megvalósítási folyamatban kevesebb hangsúly helyeződik rá. A kortárs városi kihívások hatékony kezeléséhez azonban többszintű kormányzási keretben összehangolt megközelítésekre van szükség. A helyi problémákat helyi szinten kell kezelni, de magasabb szinten kell koordinálni, hogy megelőzzük a nem kívánt következmények (externáliák) fellépését a helyi egységek határain kívül vagy egyik szintről a másikra. Az, hogy mit jelent a „helyi", a kihívástól függ. Egyes kihívásokat (szub)regionális szinten lehet a legjobban kezelni, mint például a vízgazdálkodás, míg mások, mint például a tömegközlekedés, jobban kezelhetők nagyvárosi szinten. Olyan funkcionális és rugalmas megközelítésre van szükség, amely tiszteletben tartja a szubszidiaritás elvét, és amely a különböző területi léptékekhez is igazítható. A városi problémák olyan összetett kérdések, amelyekben a társadalmi, gazdasági és környezeti dimenziók összefonódnak. Az FVS stratégiákon belül a kontextus tényeken alapuló elemzése ennek az összefüggésnek a jobb megértéséhez vezet helyi szinten (Fioretti et al., 2020). Az FVS keretében ez felveti a decentralizáció és a különböző közigazgatási szintek közötti hatalommegosztás kérdését. A tét az, hogy hogyan lehet a legjobban kialakítani egy többszintű keretet. Ez alapvetően politikai döntés, és a közigazgatási kapacitásokhoz és a különböző kormányzati szintek tapasztalataihoz kapcsolódik.

- *Gyengeségek:* Számba véve a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák gyengeségeit, kihívásait, a leggyakrabban említett jellemző a stratégiák gyakorlatba ültetésének nehézsége, a „fióknak való stratégiaírás" félelme. A későbbiekben részletezettek szerint láthatjuk azt is, hogy az FVS stratégiákban foglaltak megvalósítására gyakran nem áll rendelkezésre megfelelő szaktudás vagy ilyen szakmai ismerettel rendelkező szakértő a városok, települések környezetében. Továbbá forrás oldalról vizsgálva is érezhető a direkt ezen célokra rendelt anyagi ösztönzők hiánya, valamint szintén nagy szükség lenne a meglévő (pl. Európai Unió szintjéről érkező) források megvalósítási kritériumrendszerének összehangolására is. Mindenképpen érdemes megemlíteni a tárgykört érintő fragmentáltságának tényét a hazai intézményi struktúrában, mely nehezítő tényezőként jelenik meg a települési szintű fenntarthatósági célok fölötti nemzeti szintű döntések szükségessége felismerésének elemzésekor, továbbá azon nemzeti szintű döntések meghozatalának esetében, amely döntések a fenntarthatósági fordulat és célkitűzések helyi szintű implementációjához szükségesek.
- *Lehetőségek:* Rátérve a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák jelentette lehetőségekre, a legfontosabb kihangsúlyozandó jellemző az integrált szemlélet elterjedésének térnyerése. A 2030-as fenntarthatósági célrendszer minden bizonnyal nem szűkölködik az ambiciózus célkitűzésekben. Természetesen nem lehet reális az az elvárás sem tagállami, sem nemzetközi szinten, hogy a 2030-as keretrendszerbe foglalt minden célnak, alcélnak és indikátornak bármely állam vagy közösség

maradéktalanul megfeleljen. Ahhoz, hogy ennek ellenére a lehető legnagyobb fokban valósulhasson meg az Agendaba foglalt célok teljesítése, az szükséges, hogy ne csak a magas szintű politikai fórumokon, de helyi szinten is minél többet tegyünk az abban foglaltak megvalósításáért. Ezt a folyamatot nevezzük a 2030-as Fenntartható Fejlődési Célok „lokalizálásának", mely egyaránt magába foglalja annak vizsgálatát, hogy a helyi önkormányzatok alulról építkező fellépésük révén miként támogathatják a 2030-as menetrend megvalósítását, valamint azt, hogy az SDG-k milyen keretet nyújthatnak a helyi fejlesztési politikának. A 2030-as keretrendszer megvalósításához vezető egyik első lépés annak biztosítása, hogy a helyi önkormányzatok számára megfelelő környezet és erőforrás áll rendelkezésre a valódi cselekvés végrehajtására. (Fenntartható Városok, 2023). Ehhez azonban annak felismerésére van szükség, hogy egyfelől a településeket érintő különböző tématerületek integrált, holisztikus rendszerben való szemlélése elengedhetetlen, másfelől pedig, hogy a települési fenntarthatósági átmenet sikeres lebonyolítása kizárólag a döntéshozók, a releváns gazdasági szereplők, valamint a lakosság együttműködésével valósulhat meg. Fontos kihangsúlyozni ezen a ponton a települési fenntarthatóság és így az ennek megvalósítását célzó stratégiák politikai ciklusokon való átívelő jellegének szerepét. Jól ismert ellentmondás a települési fenntarthatóság esetében a rövid-és hosszú táv „versengése". A választási ciklusokat szem előtt tartó döntéshozók, valamint a gyors és hatékony eredményeket, változást váró lakosok igénye elméleti síkon ellentétes a fenntarthatóság közép-hosszútávú szemléletével. Ugyanakkor a megfelelő stratégiával megágyazott és helyesen megvalósított beruházások pontosan megtervezetten/után követetten és üzemeltetetten, jól utógondozott projektként akár saját, új bevételi forrást tudnak teremteni az önkormányzatok számára, megteremtve ezzel a lehetőséget a közép-hosszú távú fenntarthatósági átállásban gondolkodásra. Egy megfelelően kialakított FVS ezen irányba is jelentős pozitív tud hatást gyakorolni a városvezetés szemléletére.

– *Veszélyek:* Bár a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák „veszélyeinek" egyes pontjaira a lentebbiekben – más kontextussal is kiegészítve – bővebben is kitér jelen írás, ugyanakkor általános jelleggel kiemelendő a SWOT analízis ezen dimenziójában a fentebb említett integrált szemlélet elsajátításához szükséges partnerség iránti magas bizalmatlanság, mely nagy fokban hátráltatja a sikeres együttműködéseket számos, az élhető városok kérdéskörét érintő területen. Szintén jelentős akadályként, „veszélyként" szemléltethető (és a lentebbiekben bővebb kifejtést nyer) az FVS-ekben meghatározott vállalások gyakorlati implementációjához szükséges szakértői tudás meglétének hiánya, amely a megfelelő tudás-transzferrel, képzési struktúrával, valamint szakértői segítségnyújtó hálózat kialakításával lenne orvosolható. Érdemes továbbá figyelembe venni az FVS-ek kialakításakor számításba vett adathalmazok jellegét is. Nagyon gyakran előfordul ugyanis, hogy népszámlálási adatok, vagy éppen népvándorlási dinamikák nem kerülnek ezen adathalmazokban megfelelően frissítésre, a szükséges felülvizsgálatok elmaradása pedig a dokumentum „elmaradott", aktualitását vesztő jellegének erősödését szolgálja. Végezetül, a hazai települési relációban talán

leggyakrabban előforduló kihívás az ezen stratégiákban megfogalmazott célok gyakorlati alkalmazásának kialakítására szánt fedezetek hiánya, melyről részletesebben is szót ejtek írásom következő részében.

Az FVS, mint stratégiai dokumentum alkalmazhatóságának leggyakoribb kérdései

A fentiekben vázolt SWOT analízis alapján érdemesnek tartom kiemelni a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák, mint stratégiai dokumentumok alkalmazhatóságának leggyakoribb kérdéseit. Az FVS-ek esetében, hasonlóan más stratégiai célú dokumentumok vizsgálatához, érdemes vizsgálódásunkat a gyakorlati oldalról kezdeni és sorra venni azokat a kérdésköröket, amelyekkel az FVS-t készítő és alkalmazó szereplők, azaz a városok, a városvezetők találkoznak mindennapi munkafolyamataik, valamint ezen stratégiák gyakorlati alkalmazása során.
Itt vizsgálódásomat alapvetően a hazai dimenzióba helyezem és az FVS, mint stratégiai dokumentum alkalmazhatóságának vizsgálatakor azon tényezőket vizsgálom, amelyek a hazai települések esetében leggyakrabban gátat szabhatják az ilyen jellegű stratégiák gyakorlati átültetésének. Ennek fényében az alábbi – stratégiai szempontú – kérdések vizsgálata javasolt:

- Hogyan biztosítható, hogy minden érintett érdekelt felet azonosítsanak és bevonjanak a stratégiai folyamatba?
- Hogyan lehet eljutni az igazgatás leghatékonyabb módjához és hogyan lehet hasznosítani az egyes szinteken megszerzett tapasztalatokat?
- Hogyan biztosítható a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiákban foglaltak gyakorlati megvalósításához szükséges financiális keretek megléte és a források megfelelő allokálásának nyomon követese?

Hogyan biztosítható, hogy minden érintett érdekelt felet azonosítsanak és bevonjanak a stratégiai folyamatba?

A 2020 utáni időszakra vonatkozó rendeletjavaslat kötelező eleme a többszereplős megközelítés, amely azt az elvárást tükrözi, hogy a beavatkozásokba a szakpolitika megvalósításának teljes terjedelmében valamennyi érintett szereplőt – beleértve a vállalkozásokat és a szomszédsági szervezeteket is – be kell vonni az előkészítési folyamatba, valamint a stratégiai prioritások végrehajtásába.

A komplex szakpolitikai célok végrehajtására önmagában egyetlen szereplő vagy szakpolitikai ágazat sem rendelkezik a megfelelő eszközökkel. A folyamat valódi nehézségét az adja, hogy a szakpolitikai ciklus során minden szektor szereplőit össze kell hozni egy közös platformra. A lokális és regionális viszonyoktól és az érintett szakpolitikai területtől függően a különböző érdekeltek a szakpolitikai ciklus különböző szakaszaiban vesznek részt. A különböző kormányzási módok szintén fontosak lehetnek a releváns szereplők bevonása szempontjából.

Az érdekeltek szelekciójának és érdekeltségük fenntartásának módszere döntő fontosságú a megfelelő intézkedések és eredmények kialakításához. Általánosságban elmondható, hogy számos egyéb érdekelt bevonása növelheti a finanszírozási lehetőségeket és erősítheti a felelősségvállalást, ugyanakkor időigényes is lehet, és így akadályozhatja az előrehaladást. Továbbá az érdekeltek tág spektrumának bevonása a politikai folyamatot összetettsége miatt törékennyé teheti.

Az érdekeltek „optimális” kombinációja több egyedi okozati kapcsolatrendszeren alapul, például a fennálló kormányzási struktúráktól, a korábbi kormányzási elemektől, a szóban forgó szakpolitikai kérdésektől és a folyamat mögött meghúzódó fő indokoktól. A viszonylag képzett és tapasztalt szereplők, akik már meg-

lévő együttműködési kultúrában dolgoznak, számos esetben érnek el sikereket, de a fennálló kooperációs struktúrák akadályai lehetnek a (hatékonyabb és eredményesebb) együttműködés új formáinak is. Az egyes irányítási szinteken elhelyezkedő releváns szereplők integrációján túl az FVS erőteljesen magában foglalja az érdekelt felek horizontálisabb bevonását is, beleértve további állami és magánszereplőket. Általánosságban három ágazatot különböztetünk meg egymástól: a harmadik ágazatot (amely nem kormányzati szervezeteket, nonprofit szervezeteket, köztük jótékonysági szervezeteket, önkéntes és közösségi csoportokat stb. foglal magában), a tudásalapú ágazatot és a magánszektort.

Nyilvánvaló, hogy az érdekeltek megfelelő összetétele stratégiánként eltérő. Ebben a tekintetben a folyamatba integrált releváns szereplők összetétele a kezelendő politikai kérdésektől függ. A politikai probléma kezeléséhez elengedhetetlen döntéshozói hatáskörrel és/vagy nagy társadalmi és politikai ráhatással bíró releváns szereplőket mindig involválni kell. Az állami érdekeltek mellett a nem kormányzati vagy magánszereplők is bevonhatók. Ezen túlmenően különös gondot kell fordítani a kérdés által leginkább érintett érdekelt felek bevonására, különösen, ha azok nehezen tudják magukat képviselni. Általánosságban elmondható, hogy a harmadik szektorbéli érdekeltek fontos szerepet játszhatnak az össztársadalmi vélemény képviseletében, valamint a lakosok involválásának és szerepvállalásának támogatásában. A tudásalapú ágazat bevonása elősegítheti a tényeken alapuló politika kidolgozását, és támogatást nyújthat a stratégia nyomon követéséhez és értékeléséhez szükséges mutatók kidolgozásában. Végül a magánszektor hozzáadhatja az üzleti szempontokat, és részt vehet a felvetődött kezdeti javaslatok piacképes produktummá formálásában.

A 2014-2020-as időszakra vonatkozó FVS-stratégiák számos gyakorlati példát mutatnak az állami és magánérdekcsoportok bevonására. A brüsszeli (BE) FVS stratégiában megfigyelték, hogy a stratégia nagy hasznát vette a szociális gazdaság és az önkéntes szektor szereplőivel kialakított inkluzív partnerségeknek. Továbbá a Vejle (DK) FVS stratégiája esetében a magánszektorbéli partnerek bevonása segített közös alapot teremteni a magán- és közszféra partnerségéhez, erősítve a fenntartható városfejlesztésben való együttműködést. Ezen relációban az építésügyi szektorból származó hulladék újra felhasználását célzó projekt várhatóan növelte a KKV-k tudatosságát a hulladék fenntartható hasznosításában rejlő kereskedelmi lehetőségekről. Végül Stockholm (SE) bevezette az ESIF 2014-2020-as programozási időszakra vonatkozó mobilizációs csoportját. Az FVS-stratégiájával kapcsolatban ez a mobilizációs csoport - amely a városi önkormányzatot és az önkormányzati szövetséget foglalja magában - a köz- és magánszféra érdekelt feleinek széles körét hívta meg a mobilizációt megelőző találkozóra. Ezen az ülésen megvitatták a kezdeti projektötleteket és a legfontosabb kihívásokat. Ezt követően a főigazgatóság megírta a pályázati felhívást.

Az érdekeltek különböző típusai különböző motivációkkal vesznek részt az irányítási folyamatban. Ezeknek a motivációknak az ismerete fontos ahhoz, hogy a megfelelő érdekelt feleket a fedélzeten tartsuk és megnyerjük. Több fő mozgatórugót lehet megkülönböztetni: ráhatás, pénzügyi források és a megtakarítás mértéke, lokális nehézségek leküzdése, tartósság, saját kihívásokra nyújtott megoldások, új hálózati lehetőségek, új információforrásokhoz való hozzáférés és nyilvánosság. A kategorizálás ellenére a motivációk összekapcsolódhatnak és különbözőképpen értelmezhetők. A befolyásolás például magában foglalhatja a politikai eredmények

befolyásolását, vagy a kormányzati adminisztrációban való befolyásszerzést, beleértve a személyes karrierépítést is. A különböző motivációk ismerete és előrejelzése azonban döntő fontosságú lehet az érintett érdekelt felek bevonása szempontjából. Meg kell azonban jegyezni, hogy a különböző motivációk konfliktusokat és nem kívánt kiegészítő hatásokat okozhatnak.

Végezetül az érdekelt felek azonosítása politikailag terhelt feladat lehet, amikor belső vagy külső nyomás befolyásolja az érdekelt felek körét. Előfordul, hogy nem konzultálnak az „érdekeltségi körökkel" rendelkező érdekeltekkel, valamint azokkal, akik egyértelműen ellentétes nézeteket vallanak.

Hogyan lehet eljutni az igazgatás leghatékonyabb módjához és hogyan lehet hasznosítani az egyes szinteken megszerzett tapasztalatokat?

A 2014 és 2020-as időszakot felölelő időtávra vonatkozó ERFA-rendelet 7. cikke előírja, hogy a helyi hatóságok hatáskörébe tartozik az egyes folyamatok kiválasztásához tartozó feladatok ellátása. A 2020 utánra vonatkozó rendeletjavaslat is hangsúlyozza az egyes irányítási szintek összehangolását és a beavatkozások koordinálását, fenntartva a stratégiai kormányzást, mint a fenntartható városfejlesztés kulcsfontosságú kiegészítő jellemzőjét. A (lokális vagy országos) nagyhatalmi szervek dominanciájának tényezője a lokális kapacitás miatti félelem. A korábbiakban már említett irányítási hatóság hagyja jóvá a helyi önkormányzatok által benyújtott projektkérelmek belső kiválasztási eljárásait, és egy önkormányzati bizottságban megfigyelőként részt véve felügyeli a folyamatot. A projektkérelmek elfogadása előtt végül minden projektkérelmet a főigazgatóságnak kell ellenőriznie. A főigazgatóság helyi szinten szúrópróbaszerűen ellenőrizhet. Ugyan kezdetben ez valóban adekvát lehet, a megfelelő delegálás a kapacitásépítés szempontjából is fontos lehet, és a következő programozási időszakban előkészítheti a feladatok nagyobb mértékű átruházását. Ezenkívül technikai segítségnyújtás[1] áll rendelkezésre az Európai Bizottság részéről támogatott kezdeményezések implementációjának elősegítésére. Ezen financiális eszköz felhasználható az előkészítés, az irányítás, az értékelés, a nyomon követés, a könyvvizsgálat és az ellenőrzés[2] költségeinek fedezésére. Konkrétan a nagyhatalmi szervek megvizsgálhatják a technikai segítségnyújtás felhasználását a helyi hatóságok intézményi kapacitásának megerősítésére. A támogatás műhelymunkák, képzések, stratégiaalkotások, valamint monitoring és után követési tevékenységek révén valósulhat meg.

A korlátozott kapacitások leküzdésének egyik módja az is, hogy új szerveket hozzanak létre a feladatok átvételére. Például több tagállamban, és szinte minden esetben Lengyelországban és Bulgáriában támogató struktúrákat hoztak létre. Bár ezen új irányítási struktúrák jellege eltérő, az egyik fő cél a végrehajtási kapacitás növelése. Lengyelországban például az önkormányzatok és a kerületek új társulásai szerepelnek az IB-kben. Ehhez a nagyvárosi önkormányzatok a nemzeti operatív program technikai segítségét vették igénybe az új testületek személyi állományának összeállításához. Vitatható, hogy az ilyen speciális támogatási struktúrák hosszabb időszakon át növelik a teljesítményt és potenciálisan az együttműködő koordinációs folyamatokat elősegítő intézményi módosulások motorjává válhatnak.

A koordináció megerősítése és a képviselet biztosítása érdekében új irányítási struktúrákat is létrehoztak, különösen az FVS-stratégiák esetében, ahol a nagyhatalmi szervek és a városi hatóságok hozzájárulásának összehangolása kulcsfontosságú, de összetett feladat volt

(lásd az ágazatközi integrációról szóló fejezetet). Svédország például nemzeti platformot hozott létre az együttműködés, a koordináció, a tudásmegosztás, valamint az FVS-sel kapcsolatos tapasztalatok terjesztésének és cseréjének támogatására. A platform összekapcsolja a helyi, regionális és nemzeti szintű gyakorlatot és politikát.

A teendők allokációja is növelheti a teljesítményt és csökkentheti a munkaterhelést, miközben az érdekelt felek előnyösen részesülnek a mások által elsajátított gyakorlati ismeretekből. Az előző (2014-2020) programozási időszakban megvalósított FVS stratégiák vizsgálata azt mutatja, hogy a fentebb említett nagyhatalmi szervek és irányítási hatóságok között megosztott feladatok főként a projektfelhívások előkészítésére, az érintettek tájékoztatására, a támogatás lehetőségének ellenőrzésére és a folyamatok minőségének értékelésére vonatkoztak. A feladatok megosztása azonban általában véve koordinációs kihívásokkal is jár, mivel a joghatóságok és kormányzati szintek közötti együttműködés még akkor is nehézkes, ha erre egyértelműen szükség van. A lehetséges nehézségek egyike a tranzakciós költségek kérdése, a versenynyomás, az erőforráskorlátok, az eltérő prioritások, valamint a költségek vagy előnyök egyoldalú elosztásától való félelem.

A többszintű kormányzás egyértelmű előnye a tapasztalatcsere, valamint a korábbi hibákból való tanulás lehetősége a különböző szinteken. A tanulás leggyakrabban idővel történik, amikor az első lépésben szerzett információkat egy következő lépésben használják fel. Ezért javasolt, hogy a monitoring-értékelési rendszerekből származó korábbi eredményeket a következő ciklusok döntéshozatali folyamatában használják fel, és az információkat már korai szakaszban megosszák az összes szint között.

Hogyan biztosítható a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiákban foglaltak gyakorlati megvalósításához szükséges financiális keretek megléte és a források megfelelő allokálásának nyomon követese?

Az esetek túlnyomó többségében a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiákban foglaltak gyakorlati megvalósításával szemben financiális megközelítésben felhozott két leggyakoribb érv az elérhető források szűk köre, valamint a megszerzett források felhasználásának kihívásai. Éppen ezért elemzésem jelen szakaszában ezen két tényező mentén folytatom vizsgálódásomat.

– A Fenntartható Városfejlesztési Stratégiákban foglaltak gyakorlati megvalósításához szükséges financiális keretek megléte: Az uniós kereten belül kétfajta finanszírozási formát kell megkülönböztetni: a megosztott irányítású és a közvetlen kezelésű uniós alapokat. A megosztott irányítású alapok – így a közös agrárpolitikát és kohéziós politikát finanszírozó eszközök – esetében előre meghatározásra kerül, hogy melyik tagállam mekkora összegben részesül a hétéves ciklus során. Ezt követően a tagállam maga rendelkezik a források kiírásáról, ő bírálja el a beérkező pályázati kérelmeket is, az úgynevezett operatív programok keretrendszerén belül. Természetesen a tagállamok ezen források vonatkozásában is részletes elszámolással tartoznak az Európai Bizottság irányába, nagyobb mozgástérrel rendelkeznek azonban a pályázati forrásokat nemzeti fejlesztési igényekhez alakítását illetően. Ezek a megosztott irányítású források a jelenlegi uniós költségvetés majd kétharmadát, 750 Mrd eurót tesznek ki. Ezzel szemben a közvetlen kezelésű uniós források az

egyes uniós szakpolitikákat lefedő olyan alapokból állnak össze, amelyeket az Európai Bizottság központilag kezel. Ez azt jelenti, hogy a Bizottság írja ki a pályázati felhívásokat és gondoskodik a pályázatok elbírálásáról, valamint azok végrehajtásának monitoringozásáról is. A költségvetési tárgyalások során meghatározásra kerül, hogy az egyes szakpolitikák – új prioritások – és az ehhez rendelt alapok mekkora összeg felett diszponálnak, és hogy ezekhez milyen prioritásokat rendelnek. Azt azonban nem rögzítik, hogy az egyes tagállamok ezekből milyen arányban részesülnek majd, illetve, hogy konkrétan milyen pályázatokat írnak ki ezekre az összegekre az azt követő hét évben. Az Európai Unió a közösségek közössége. A közvetlen uniós források célja pedig éppen az, hogy megtartsa ezeket a közösségeket, újabb közösségeket alakítson ki és ezeket összekapcsolja egymással. E források Magyarország gazdasági és társadalmi szereplőit igen széles körben célozzák, az önkormányzatoktól kezdődően a kis-, közepes és nagyvállalatokon, egyetemeken, kutatóintézeteken keresztül a társadalmi közösség kisebb egységeiig bezárólag. Mindebből az következik, noha Magyarországon nincsen egyelőre jogszabályi kötelezettség az FVS-ek létrehozására, hamarosan az EU-s források lehívásának minden területén elvárt lesz a fenntartható városfejlesztés elemeinek alkalmazása – tehát aki kimarad, lemarad. A városi problémák többdimenziós jellegének kiemelése, valamint az uniós és hazai politikai prioritásokhoz való kapcsolódásuk megkönnyíti a megfelelő források összehangolt felhasználását. A nemzeti és uniós szabályozási keretek fontos szerepet játszanak a következők meghatározásában; az integráció feltételeinek és lehetőségeinek meghatározásában több pénzügyi forrás és tervezési keretben történő integrálása és a sokrétű kérdések közös kezelése. Az FVS stratégiák hatékonysága az összes érintett kormányzati szint strukturált együttműködésétől függ. A helyi hatóságok részvételének a folyamat korai szakaszában kell kezdődnie, és a kétirányú visszacsatolás segítségével a stratégia életciklusának minden szakaszában (az operatív programok kidolgozásától a projektek végrehajtásáig) fenn kell tartani a részvételüket. Így a felülről jövő döntések és a helyi igények közötti esetleges eltérések kiküszöbölhetők. Ez biztosíthatja továbbá, hogy a stratégia összhangban legyen az operatív program logikájával, és hogy a projektkiválasztási kritériumok kidolgozása világos indoklással történjen (Fioretti et al., 2020). Az SDG-stratégiák kiszélesíthetnék alkalmazási körüket és diverzifikálhatnák finanszírozási forrásaikat, más (az ESZA-n kívüli) közfinanszírozás integrálásával és/vagy magánbefektetések bevonásával. A megfelelő stratégiatervezés és a releváns szereplők involválása egyszerre csökkenti a szakpolitikai, tervezési és politikai kockázatokat és segít a magánbefektetők bevonásában is. A projektek és a többszörös finanszírozás megszervezése források „beruházási program" formájában lehetővé teszi a helyi hatóságok számára a projekt irányítását és az állami támogatásokkal kapcsolatos kérdéseket rugalmasabban kezelhetik, és így megkönnyítve ezzel az implementációt és növelve a befektetői bizalmat.

– A források megfelelő allokálásának, célorientált felhasználásának nyomon követese: Az FVS stratégiák nyomon követésének egyesítenie kell az ágazati méréseket az integrált területi megközelítés alkalmazásából eredő hozzáadott hatás értékelésével. Hasonlóképpen, az FVS stratégiák végrehajtását a lehető legnagyobb mértékben össze kell hangolni az átfogó keretekkel. Fontos átgondolni, hogy az FVS stratégiák mutatóit hogyan lehet összehangolni a városi, regionális, nemzeti és globális szinten alkalmazandó mutatókkal, feltárva a mutatók méretcsökkentésének – lokalizálásának – folyamatát. Ideális esetben az összegyűjtött információk segítségével a helyi és regionális hatóságoknak is részt kellene venniük a fenntartható fejlődési célok elérésének nyomon követésében és értékelésében.

Szintén kiemelt szerep jut a fenntarthatósági fejlesztésekre allokálandó források megfelelő elosztásában a vállalati szektornak is. A nagyvárosokban található gazdasági szereplők a nemzetgazdaság gerincét alkotják, így nemcsak a folyamatos fejlesztésük, hanem alapos kutatásuk is szükséges, hogy a belső összefüggéseik feltárásával a fejlesztési irányok országos és lokális szintű kijelölését kellően segíteni tudjuk (Rechnitzer – Berkes, 2021).

Konklúzió

A Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák eszköze a fenntartható fejlődési elvek városi területen történő implementálására törekszik, újszerűsége abban rejlik, hogy a meglévő szakterületek és stakeholderek összehangolt együttműködését elkerülhetetlenné válik, ezáltal a meglévő kapcsolódási pontok és potenciálok kiaknázásra kerülhetnek, a fenntarthatóság ügyét mindvégig szem előtt tartva. Ennek horizontális, az ágazati és területi igényeket integrálva, interszektorális, multidiszciplináris és szinergikus alapokon kell nyugodnia. A vizsgálandó kérdés abban rejlik, hogy mennyire tekinthető valóban eredeti célját betöltöttnek ezen stratégiák megléte és hogy vajon az FVS-ek alapját jelentő mérföldkövek mindegyike teret nyer-e jelen stratégiák gyakorlati alkalmazhatósága során.

Az FVS-ek alkalmazhatóságának vizsgálata során ezen dokumentumtípusok számos előnye (stratégiai menedzsment szemlélet, az integrált szemlélet megjelenése, település és településegyüttes differenciált megjelenése) mellett annak gyengeségeit (pályázatfókuszú motiváció, érdektelenség) is érdemes vizsgálat alá vonni, kiegészítve a stratégia adta lehetőségek (települési és ágazati szintek integrálása) és veszélyek (forrás-és tudáshiány) elemzésével.

Annak érdekében, hogy a jövőben a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák alkalmazása a gyakorlatban is minél szélesebb körben elterjedjen, valamint, hogy annak valós, kézzelfogható eredményét is érzékelhessük, egyfelől szükségeltetik minden érdekelt fél megfelelő azonosítása és a stratégiai folyamatba történő bevonása. Másfelől az FVS-ben foglaltak gyakorlati átültetéséhez szükséges szakmai tudás biztosítása az önkormányzatok számára, végezetül pedig annak biztosítása, hogy a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiákban foglaltak gyakorlati megvalósításához szükséges financiális keretek elérhetőek legyenek, továbbá elengedhetetlen a források megfelelő allokálásának nyomon követese is.

Jegyzetek

[1] Technikai segítségnyújtás áll rendelkezésre, hogy segítse az érdekelt feleket a Bizottság által finanszírozott programok és projektek végrehajtásában. Az Európai Unió kohéziós politikája értelmében az ilyen pénzügyi támogatás az előkészítés, az irányítás, az értékelés, a monitoring, a könyvvizsgálat és az ellenőrzés költségeire fordítható. Lásd még: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/what/glossary/t/technical-assistance (utolsó letöltés: 2023. június 30.)

[2] Az uniós szabályok korlátozzák az operatív programokból technikai segítségnyújtásra fordítható finanszírozás arányát. Ha a technikai segítségnyújtást a Bizottság kezdeményezi vagy a Bizottság nevében kezdeményezik, ez a felső határ az egyes alapokra vonatkozó éves előirányzat 0,35%-a. Ha a technikai segítségnyújtás a tagállamoktól származik, a felső határ 4%. https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/what/glossary/technical-assistance (utolsó letöltés: 2023. június 30.)

Felhasznált irodalom

Fekete Dávid (2017): A Modern Városok Program elemzési lehetőségei, *Polgári Szemle*, 13. évf. 1–3. szám, 2017, 94–105., DOI: 10.24307/psz.2017.0909

Fioretti, Carlotte – Pertoldi, Martina – Busti, Martina (2020): *A Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák Kézikönyve*, EUR 29990 HU, Az Európai Unió Kiadóhivatala, Luxemburg. doi:10.2760/7374, JRC118841.

Lentner Csaba (2022): Fenntarthatóság új geopolitikai erőtérben. *Polgári Szemle*, 18. évf. 1–3. szám.

Lucy Oates – Peter Kasaija – Hakimu Sseviiri – Andrew Sudmant –Aksel Ersoy – Ellen van Bueren (2023): Pluralizing the urban waste economy: insights from community-based enter-prises in Ahmedabad (India) and Kampala (Uganda), *Environment and Urbanization*, 35. évfolyam, 2. szám.

Macrorie, Rachel (2022): A Common Management Framework for European Smart Cities? The Case of the European Innovation Partnership for Smart Cities and *Communities Six Nations Forum, Journal* of Urban Technology, 2022 https://doi.org/10.1080/10630732.2022.2121558

Pierre, Jon – B. Guy Peters (2012): Urban Governance. Mossenberger, K. Clarke S.E. and John, P. (eds), The Oxford Handbook of Urban Politics, Oxford University Press.

Rechnitzer János (2021): *Nagyvárosok Magyarországon*, Ludovika Egyetemi kiadó, Budapest, 2021

Turner, Kelly (2019): Geographic perspectives on urban sustainability: past, current, and future research trajectories, *Urban Geography*, Volume 40.

Polgári Szemle, 20. évf. 1–3. szám, 2024, 218–230., DOI: 10.24307/psz.2024.0819

Horváth Zoltán

Kulturális intézmények térségi továbbgyűrűző hatása Szombathely példáján keresztül

Regional Impact of Cultural Institutions through the Example of Szombathely

Összefoglalás

A városrégiók központi városai meghatározó szerepet töltenek be a térség szolgáltatás ellátásában is. A nagyvárosok kulturális intézményrendszere is hatással van a környékbeli településekre, azokkal sok esetben jól működő hálózatot alkotva. Tanulmányom célja, hogy megvizsgáljam egy magyarországi középnagy város, Szombathely példáján keresztül a városi kulturális intézményrendszer területi kapcsolódásait, hatásait. Kutatási előfeltevésem szerint egy magyar megyei jogú város kulturális rendszere is aktív, folyamatos kapcsolatban van a környező városrégió többi településével, azok számára szolgáltatásokat, módszertani segítséget nyújtva, ritkább esetben a városon túl is egységeket működtetve. A kutatásomhoz szervezeti dokumentumokat használtam fel, valamint interjúkat készítettem a vizsgált kulturális szervezetek vezetőivel.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O18, R58, Z13, Z18

Kulcsszavak: kultúra, területi politika, városrégiók, kulturális fejlesztések, kreatív városok

Summary

The central cities of the city-regions also play a decisive role in the provision of services in the region. The cultural institutional system of the big cities also affects the surrounding settlements, forming a well-functioning network with them in many cases. The purpose of my study is to examine the territorial connections and effects of the urban cultural institution system through the example of a medium-sized Hungarian city, Szombathely. According to my research premise, the cultural system of a city with Hungarian county status is also active and in continuous contact with other settlements in the surrounding city region, providing them with services and methodological assistance, and in rare cases operating units outside the city. For my research, I used organizational documents and conducted interviews with the leaders of the investigated cultural organizations.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O18, R58, Z13, Z18

Keywords: culture, territorial policy, city regions, cultural developments, creative cities

---

Horváth Zoltán, tanársegéd ELTE Társadalomtudományi Kar Közgazdaságtudományi Intézet Üzleti Kommunikációs és Marketing Tanszék; doktorandusz, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; ügyvezető, AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. (zoltan.h.82@gmail.com).

Bevezetés

A területi politika alatt olyan térbeli stratégiát értünk, amely egyaránt figyelembe veszi a természeti, földrajzi, gazdasági és társadalmi lehetőségeket. Az elméleti stratégiaalkotás mellett a gyakorlati, közpolitikai jelentősége is fontos. (Rechnitzer–Smahó, 2011.) Rechnitzer János a hazai nagyvárosok területi politikában és területfejlesztésben betöltött szerepét vizsgáló írásában kiemeli, hogy Magyarország túlságosan fővároscentrikus, és amellyel szemben a nagyvárosok nem kínálnak megfelelő mértékű ellenpólust. A jelentősebb városok (városhálózat szervezőközpontjai) négy, egymást is fedő csoportba sorolhatók. Legbelül vannak a regionális központok (Debrecen, Szeged, Miskolc, Győr, Pécs), nagyvárosnak számítanak a regionális központokkal kiegészülve azok a városok, amelynek lakossága meghaladja a 100 000 főt, de funkcióban is kiemelkednek a többiek közül (az előzőek mellett Nyíregyháza, Kecskemét, Székesfehérvár). A vármegyeszékhelyek találhatók a következő kategóriában (további 10, összesen 18 település), a negyedikben pedig a megyei jogú városok (összesen 23) (Rechnitzer, 2019). A Rechnitzer és Smahó (2011) szerzőpáros városhálózat fejlesztési koncepció megalkotását szorgalmazza könyvében, amely kapcsolódik az európai településhálózathoz, kölcsönösen hat a szomszédos országok központi városaira, gondoskodik a folyamatosan alakuló közszolgáltatási igényekhez, a magyar centrumvárosok versenyképességét növeli, illetve erősíti a falvakkal a térségi együttműködést, decentralizál. Ezen célok eléréséhez szükség van több más elem mellett a kulturális fejlesztésekre is, amelyek átsugároznak a városok határain túl, azok térségére is. A városrégiók, tehát a városok és térségük egységes életterei, a területfejlesztés hatékony szereplői, ahol a gazdasági fejlesztések mellett az ökológiai, a szociális és a kulturális fejlesztéseket egyazon városi térben képzelik el (Vehrer, 1997). A kulturális intézményfejlesztések tehát egy átgondolt, térségi koncepció eredményei (Somlyódiné, 2008). Számos példa van arra, hogy a városrégiók nagyvárosi önkormányzatai nem csak a térségek komplex fejlesztésében töltenek be meghatározó szerepet, de térségi közoktatási, sport, közösségi és kulturális intézmények, létesítmények működtetői is lesznek. Magyarországon is hasonló folyamatok indultak meg azzal, hogy az Országgyűlés által elfogadott 2005-ös Országos Területfejlesztési Koncepció a város-vidék kapcsolatrendszerének erősítése érdekében – többek között – kulturális együttműködéseket is ösztönzött. Bár a kijelölt céloknak a dokumentum szerint 2013-ra teljesülniük kellett volna, máig megvalósítatlanok maradtak (Somlyódiné, 2019). A kulturális alapú városfejlesztések általában is elhibázottak, és több szempontot nem vesznek figyelembe, a városok kulturális fejlesztésekor például a térségi szempontok kevéssé érvényesülnek (Fábián, 2009) és gyakran félresikerülnek (Horváth, 2023).

2010 után az önkormányzatok feladatrendszere jelentősen átalakult és változott. A kulturális, közművelődési területen az állam több megyei feladatot átvállalt (Lentner, 2019), mások a megyei jogú városokhoz kerültek. A feladatrendszer átalakulása után a korábbiaknál nagyobb szerep hárult a megyei jogú városok kulturális intézményrendszerére, amelyeknek jelentősebb térségi hatásuk lett (Fekete, 2017). Ennek oka, hogy a közművelődési feladatellátás minden önkormányzat számára kötelező, jogszabályban rögzített feladat, amelyhez azonban a kisebb, gazdasági autonómiával nem rendelkező települések saját forrást hozzáadni nem tudnak (Buksó, 2020). A térségi kistelepüléseknek ezért is szükségük van a városok támogatására. Erre a kisugárzó hatásra a globális folyamatok miatt is szükség van, amikor

a digitalizáció, a robotizáció, az automatizáció miatt az úgynevezett puha tényezők (készségek, képességek) szerepe megnövekedett a gazdaságban. Ebben nem csupán az oktatási rendszernek, hanem a kulturális szektornak is óriási szerep jut (Pongrácz et al., 2022).

Tanulmányomban egy megyei jogú város, Szombathely térségi hatásait vizsgálom a kulturális intézményrendszeren keresztül. A vasi vármegyeszékhely önkormányzati fenntartású intézményeinek, valamint városi tulajdonú kulturális cégeinek a településen túli, vármegyei kapcsolatait, hálózatait, tevékenységeit mutatom be a 2017 és 2022 közötti időszakban. Kiindulási alapként használom Cerisola és Panzera (2021) tanulmányát, amely a városok továbbgyűrűző kulturális hatásáról szól. A téma aktuális: az utóbbi időben több szó esik a kreatív városokról, a kulturális alapú településfejlesztésről, hiszen a kutatók, a településvezetők, valamint a piac szereplői is felismerték, hogy a helyi gazdaságokon belül a kultúrának egyre meghatározóbb szerepe van. Magyarországon a téma feldolgozása megtörtént, azonban a kulturális gazdaságfejlesztést, a kreatív ipart leginkább városi szinten vizsgálták, ezzel szemben a városok térségi kulturális hatásairól szóló tanulmány alig akad.

Tanulmányom elején ismertetem Cerisola és Panzera tanulmányát, majd bemutatom Szombathely kulturális intézményrendszerét, végül az egyes önkormányzati kulturális szervezetek térségi hatását és tevékenységét. Munkám során az egyes szervezetek alapdokumentumait tekintettem át, azokat elemeztem, valamint strukturálatlan interjúkat készítettem Csapláros Andreával, a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum igazgatójával, Baráthné Molnár Mónikával, a Berzsenyi Dániel Megyei és Városi Könyvtár igazgatójával, Kiss Barnával, a Savaria Szimfonikus Zenekar igazgatójával, Prikazovics Ferenccel, a Mesebolt Bábszínház igazgató-helyettesével, valamint Németh Károllyal, a Weöres Sándor Színház produkciós menedzserével. Az AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. ügyvezetője, jelen dolgozat írója, így a szervezet tevékenységével kapcsolatban saját tapasztalataimra tudtam támaszkodni. Kutatásomhoz felhasználtam az egyes intézmények által rendelkezésemre bocsájtott statisztikai adatokat is.

Hipotézisem szerint a megyei jogú város kulturális szervezetei vármegyei szinten is jelen vannak, hatásuk a város területén kívülre is hatással van. A szervezetek aktív kapcsolatban állnak a vármegyei településekkel és azok lakosaival.

A kulturális és kreatív városok továbbgyűrűző hatása

A kulturális és kreatív gazdaság városokban jellemző hatása nem áll meg a települések határain, hanem továbbgyűrűzik a tágabb térségbe is. A kulturális örökség és a kreativitás szorosan összefüggő fogalmak, amelyek egy településen az élhetőség, a fenntartható fejlődés és a gazdasági növekedés fő mozgatórugói is lehetnek, ám amíg az új ötletek és kezdeményezések elsősorban valóban a városokhoz köthetők, addig azok későbbi gazdasági hatása már regionális szinten érezhető, mindezek okán a kultúra és a kreativitás stratégiai lehetőséget is jelent (Vehrer, 2016).

A fenti témát járja körül Silvia Cerisola és Elisa Panzera 2021-es tanulmánya. A szerzők szerint az elmúlt húsz évben folyamatosan bővült azoknak a kutatásoknak a száma, amelyek a kulturális örökség helyi kreatív ipart fejlesztő hatásával foglalkoznak. A kulturális örökség és a kreatív ipar hatásai elsősorban lokális szinten érezhetők, hiszen itt mind a helytörténet, mint a helyi közösségek meghatározók. A kreativitás jellemző módon a városokban érvényesül, ahol nagyobb számú az interakció és a tudás tovább

terjedése. A kreatív városok hatása aztán tovább gyűrűzik a térségre is. A szerzők célja, hogy a fentiek figyelembevételével a kulturális és kreatív városok (CCC-k) térségre kiterjedő hatásait vizsgálják tanulmányukban, illetve azt, hogy a területi feltételeknek milyen szerepük van e folyamat elősegítésében. Cerisola és Panzera azt állítja ugyanis, hogy az új ötletek ugyan a városokban születnek általában, a kultúra és a kreativitás a nagyobb településeken tud megvalósulni igazán, azonban ezek gazdasági hasznát a környező térségek is élvezik.

A kulturális örökség és a kulturális létesítmények az ezekhez kapcsolódó termékeket és szolgáltatásokat (építészet, régészet, helyi kereskedelem, reklám, turisztika) segítheti, valamint hozzájárul a városmárkák kiépítéséhez. A kultúrának közvetlen gazdasági hatásain túl olyan szociokulturális és pszichológiai hatásai is vannak, amelyek jelenthetnek további gazdasági előnyöket, úgymint például a kreativitás ösztönzése, vagy a helyi identitás megerősítése, amellyel az összetartozás érzése is erősödik, vagy akár az egyének és közössége jóléte. Vas vármegyei kutatásai alapján ezt igazolja Vehrer–Papp (2020) tanulmánya is. Összességében elmondható, hogy a kulturális örökség olyan társadalmi vonásokat segít elő, amelyek helyspecifikus tényezőként befolyásolják a helyi gazdaság dinamikáját.

Cerisola–Panzera (2021) hangsúlyozza, hogy minden város egy sajátos környezetbe ágyazódik be, amely magában foglalja az anyagi és immateriális javakat, a magán, állami és közösségi erőforrásokat, a kognitív, szociális és társas vonásokat, az intézményi struktúrát, a kultúrát, a történelmet stb. Mindezek összessége a területi tőke, amelyre épül a területek versenyképességi potenciálja. A fenti összegző megállapítások után Cerisola és Panzera kitérnek arra a problémára még, hogy a kultúra és a kreativitás meglehetősen többdimenziós fogalmak, amelyek mérése egyrészt nehézséget okoz, másrészt pedig nem igazán állnak rendelkezésre egyértelmű és összehasonlítható adatok. Ennek ellenére a kultúra és kreativitás eredményeinek bemutatása alapvető fontosságú annak érdekében, hogy ezeket a döntéshozók is figyelembe vegyék. A tanulmány ezért a Kulturális és Kreatív Városok Monitor adatbázisát (CCCM) használja, amely 190 városról tartalmaz információkat. Az adatbázis 29 részindikátor alapján állt össze, amelyek 3 fő csoportba sorolhatók, úgymint kulturális élénkség, kreatív gazdaság és az ezeket lehetővé tevő környezet. A kulturális élénkség alá tartoznak a különféle helyszínek és létesítmények (múzeumok, mozik, színházak stb.), illetve a kulturális aktivitások és vonzerők (pl. vendégéjszakák száma, kulturális helyszínek és programok látogatóinak száma, elégedettség). A kreatív gazdaságon belül értik például a kreatív és tudásalapú munkahelyek számát, a szellemi tulajdon és az innováció mértékét. A környezethez tartozik az oktatás és a humántőke erőssége, figyelembe véve az adott város bölcsész és IKT szektorhoz tartozó diplomásainak számát, az egyetemi rangsorokon elért eredményeket, de a nyitottsági, toleranciához és bizalomhoz kapcsolódó mutatókat is. A kulturális és kreatív hatások városi továbbgyűrűzésének vizsgálata érdekében a szerzők vizsgálták a városok NUTS2 régióját is. A szerzők az agglomerációra gyakorolt hatások vizsgálatához Cobb–Douglas városi termelési függvényét használták. Ez a módszer lehetőséget biztosít a szerzők számára, hogy megvizsgálják a termelési tényezők hogyan alakulnak át regionális szintű kibocsájtássá. Számításaikhoz a következő tényezőket vették alapul: GDP, tőkeállomány, felsőfokú végzettséggel rendelkező munkavállalók száma, a nem diplomás foglalkoztatottak száma, népesség, kulturális élénkség, kreatív gazdasági adatok, a kultúrát és a kreativitást támogató környezethez kapcsolódó adatok.

A vizsgálatok igazolták, hogy a kulturális és kreatív városoknak van a térségre is továbbgyűrűző gazdasági hatása, azonban a kutatásból az is kiderült, hogy önmagában a kulturális örökség megléte, vagy a kulturális intézmények még nem elegek a regionális gazdasági mechanizmusok elindulására, ahhoz mindenképpen szükségesek az ezekhez kapcsolódó aktivitások és egyéb társított vonzerők. Kicsit bonyolultabb a helyzet, ha a kreatív gazdasági hatások kisugárzását nézzük. A kutatás szerint ugyanis ez a hatás régiós szinten már nem annyira egyértelmű, hiszen a kreatív munkahelyek a városokra koncentrálódnak. A kultúrát és kreativitást támogató környezet nagyon különböző módon valósul meg az egyes városokban, ám azt tapasztaljuk, hogy ezek térségi hatása is viszonylag gyenge, ugyanakkor az összes tényező együttes hatása igenis érzékelhető regionális szinten.

Szombathely és kulturális intézményrendszere

Szombathely és térsége mind fejlettségben, mind kulturális jellemzők tekintetében a legfejlettebb 19 magyarországi térség közé tartozik, amely jelentős kulturális kapacitású központi szerepkört is jelent egyben (Fábián–Tóth, 2011).

A városban önkormányzati, civil szervezeti, magánvállalkozásban működő és állami kulturális jellegű szervezetek is megtalálhatók. Jelen dolgozatban csak az önkormányzati fenntartásban működő kulturális intézményeket, valamint tulajdonában álló nonprofit kft-ket vizsgálom. (A város kulturális intézményrendszerét Baranyai Gábor és Pozsgai Andrea 2015-ös tanulmányukban részletesen bemutatták.)

A település közművelődési feladataiért az AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. felelős, amely a központi épületen (AGORA–Művelődési és Sportház) kívül üzemeltet mozit, turisztikai attrakciót (Víztorony), közlekedési parkot, valamint gyermeküdülőt, illetve hozzá tartozik a Szombathelyi Televízió és az önkormányzati hetilap (Savaria Fórum) is.

Bár az önkormányzat számára kötelező közművelődési alapszolgáltatásokat saját intézményén keresztül teljesíti, a város közművelődési megállapodást kötött három peremkerületi kulturális szervezettel (Herényi Kulturális és Sportegyesület, Zanati Kulturális és Sportegyesület, Gyöngyöshermán–Szentkirály Polgári Kör Egyesület), valamint egy tudományos ismeretterjesztő (Vas Megyei TIT Egyesület) civil szervezettel. A szombathelyi önkormányzati közművelődési rendszer velük teljes a helyi közművelődési rendelet alapján (*Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata Közgyűlésének 5/2020. (III. 5.) önkormányzati rendelete a helyi közművelődési feladatok ellátásáról*, 2020).

A Berzsenyi Dániel Könyvtár nyilvános és szolgáltató könyvtárként gyűjteményt tart fent, közkönyvtári funkciót és vármegyei szinten Könyvtárellátási Szolgáltató Rendszert (KSZR) működtet. Három fiókkönyvtárat (Hunyadi úti, Jáki úti, Kámoni), valamint egy kölcsönzőhelyet (Szentkirályi) működtet Szombathely városrészein, valamint felelős az Életünk című folyóirat kiadásáért (*A Berzsenyi Dániel Megyei és Városi Könyvtár Szervezeti és Működési Szabályzata*, 2015).

A városi múzeumi rendszert a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum működteti. A Savaria Múzeumon kívül további múzeum, kiállítóhely, gyűjtemény és egyéb intézményegység tartozik hozzá: Smidt Múzeum, Vasi Skanzen, Járdányi Paulovics István Romkert, ISEUM Savariense Régészeti Műhely és Tárház, Szombathelyi Képtár, Schrammel-gyűjtemény, továbbá a Szántó Piroska Emléklakás Budapesten, amely jelenleg nem üzemel. Jelenleg az intézmény fenntartásában működik a Szent Márton Intézet, valamint a Vasi Szemle folyóirat is (Savaria Múzeum Alapító okirat, 2020).

Amíg a közművelődés és a közgyűjtemények (könyvtár, múzeum) fenntartása kötelező feladat Szombathely város önkormányzata számára, addig az előadóművészeti szervezetek működtetése nem az, ugyanakkor a város rendelkezik színházzal (Weöres Sándor Színház), bábszínházzal (Mesebolt Bábszínház) és a Savaria Szimfonikus Zenekart is fenntartja.

A turisztikai desztináció kialakítása és fejlesztése érdekében létrehozott Savaria Turizmus Nonprofit Kft.-nek a szombathelyi önkormányzat nem egyedüli, de többségi tulajdonosa. Rajta kívül tulajdonrésszel rendelkezik a Szombathelyi Turisztikai és Testvérvárosi Egyesületben is. A társaság további célja a turistaforgalom minőségi növelésével a gazdasági, kulturális és társadalmi fejlődés generálása, a város vonzerőinek és szolgáltatásainak összekapcsolása, azok turisztikai csomagba szervezése, a turisztikai kínálat fejlesztése, a város és térsége pozitív imázsának kialakítása. Ezen túl szervezője a Savaria Történelmi Karneválnak, amely a vasi vármegyeszékhely legnagyobb kulturális fesztiválja. A Karnevált segíti a város által alapított Savaria Történelmi Karnevál Közhasznú Közalapítvány is, amely korábban a fesztivál szervezője volt, jelenleg a Turizmus Nkft-t segíti civil pályázati forrásokkal, valamint meglévő eszközeivel, tulajdonát képező vagyonával, illetve működteti Szombathely Katonatörténeti kiállítását.

A szombathelyi kulturális szervezetek térségi hatása

A továbbiakban az önkormányzat által működtetett, vagy tulajdonolt kulturális szervezetek térségi hatását kívánom elemezni. Mindegyik fent bemutatott szervezet elsődleges feladata, hogy Szombathely Megyei Jogú Város területén végezze el feladatait, azonban egyikőjük szakmai tevékenységét sem lehet leválasztani a térségi hatásuktól. A vármegyei szintű térségi kapcsolatok és továbbgyűrűző hatások, mint látni fogjuk, elsősorban a közművelődési és közgyűjteményi szervezetek esetében erősebb (vidéki telephely, módszertani, szakmai feladatok, tanácsadás). Az előadóművészeti szervezeteknél a térségi tevékenység Szombathelyen kívüli fellépéseket jelent elsősorban. Ezt azonban számos tényező korlátozza (infrastrukturális feltételek, amelyek nem teszik lehetővé mindenhol az előadások megtartását). A legkönnyebben ebben a tekintetben a Mesebolt Bábszínház mozog, hiszen több produkciója minimális feltételek mellett is bemutatható. A Szimfonikus Zenekar számára már jóval szűkebbek a lehetőségek: kevés az alkalmas koncertterem a megyében. A Weöres Sándor Színház térségi tevékenysége még ennél is kevesebb, gyakorlatilag nincs vidékre tájoltatható produkciója. Kapcsolatuk a Szombathelyen kívül élő színházbarát közönséggel abból áll, hogy a színházi előadásaikra más településekről is érkeznek egyénileg, vagy szervezett csoportokban, azonban ezekről a színház jelenleg nem vezet statisztikát (*Németh Károly produkciós menedzser szóbeli közlése*).

A közművelődés térségi hatása

Az AGORA Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. az egyetlen szombathelyi kulturális szervezet, amely a vármegyeszékhelyen kívüli, Vas vármegyei fiókteleppel rendelkezik: Felsőcsatáron működtet Gyermeküdülőt. A jelenlegi gyermeküdülő 1945-ben szakszervezeti üdülőként épült, majd úttörői üzemeltetésben működött, amit a rendszerváltás után a Gyermekek Háza, ezt követően jogutója, az AGORA működtet. Az üdülő egy főépületből és egy hozzáépített étkező épületből, valamint raktárból áll, udvari WC és mosdóhelyiséggel. A megállapított szálláshelyek maximális száma 57 fő, amely pótágyazással bővíthető. A tábort

1. táblázat: Az AGORA-val közművelődési feladatokban együttműködő települések

	Település neve	Település lakosságszáma		Település neve	Település lakosságszáma
1.	Acsád	732	21.	Rábatöttös	251
2.	Balogunyom	1162	22.	Rum	1210
3.	Bozzai	328	23.	Salköveskút	422
4.	Bucsu	604	24.	Sé	1099
5.	Csempeszkopács	304	25.	Sorkifalud	663
6.	Csepreg	11525	26.	Sorkikápolna	266
7.	Dozmat	192	27.	Sorokpolány	821
8.	Felsőcsatár	466	28.	Söpte	800
9.	Gencsapáti	2611	29.	Szentpéterfa	1076
10.	Gyanógeregye	156	30.	Tanakajd	717
11.	Horvátlövő	195	31.	Táplánszentkereszt	2342
12.	Ják	2312	32.	Torony	1585
13.	Kisunyom	386	33.	Vasasszonyfa	399
14.	Meszlen	236	34.	Vaskeresztes	342
15.	Narda	509	35.	Vassurány	874
16.	Nárai	1067	36.	Vasszécseny	1387
17.	Nemesbőd	617	37.	Vasszilvágy	382
18.	Nemeskolta	371	38.	Vát	695
19.	Perenye	640	39.	Vép	3704
20.	Pornóapáti	393	40.	Zsennye	99

Megjegyzés. Lakónépesség a 2001-es népszámlálás adatai alapján
Forrás: saját szerkesztés

általában évek óta visszatérő gyermekcsoportok használják. Az igénybe vevők saját szervezésű erdei iskolai táborokat vagy hagyományos szabadidős táboroztatást valósítanak meg az épületben és környékén. Kihasználtsága elő- és utószezonban évenként változó, főszezonban állandóbb és biztosabb. Mind a táborozó csoportok létszáma, mind az egy turnusban táborozók létszáma is csökkenő tendenciát mutat. A legutolsó, nagyobb összegű javítás, felújítás 2015-ben történt. Az AGORA és a felsőcsatári önkormányzat közötti kapcsolat folyamatos, mindkét fél érdekelt abban, hogy minél több csoport érkezzen a táborba.

A fióktelep üzemeltetésén túl az AGORA több vármegyei település számára is végez közművelődési tanácsadási szolgáltatást. AGORA központ (Művelődési és Sportház épület) 2015-ben a TIOP-1.2.1.A-12/1-2013-0005 számú projekt keretében megújult. A projekt során vállalt 450.000–500.000 fős éves indikátorszámot és 54 közösségi, közművelődési funkciót öt évig,

2020-ig volt szükséges tartani, valamint az épületet minimum 10 évig közművelődési helyszínként kell működtetni. Nyolc funkcióhoz kapcsolódóan 40 településsel (1. táblázat), köztük két várossal (Csepreg és Vép) 10 évig tartó időszakra jött létre együttműködési megállapodás.

Az együttműködések tartalmi részét az alábbiakban foglalom össze:

- A településen működő közművelődési intézmények tevékenységének és szolgáltatásainak segítése, támogatása, amely az érintett települések kulturális programjainak összesítésén, pályázatok figyelésén át, művészeti csoportok tájoltatásáig terjed.
- A területen működő nemzeti és nemzetiségi etnikai önkormányzatok, valamint közművelődési intézmények, szervezetek tevékenységének támogatása térségi nemzetiségi napok szervezésével, szakmai fórumok szervezésével, pályázati források felkutatásával.
- A térség stratégiai szintű tervezésében való részvétel, szakmai közreműködés a területi és települési stratégiákban, különös tekintettel a kulturális, turisztikai, vidékfejlesztési stratégiák kialakítására, melynek része fejlesztő műhelymunkák szervezése is.
- A térség kulturális turisztikai szempontú fejlesztésében való közreműködés, amely elsősorban helyi értéktárak, valamint a partnerek számára országos, illetve vármegyei felmérések, elemzések elkészítésében való közreműködést jelenti.
- Közreműködés a közművelődési minőségfejlesztés programjában – közművelődési szakemberek továbbképzése: az érintett települések kérésére a közművelődési minőségfejlesztési program, illetve annak tervezetének véleményezése.
- Térségi közművelődési, kulturális és kreatív iparral (média, elektronikus és nyomtatott sajtó, film, fotóművészet stb.) kapcsolatos informatikai adatbázisok működtetése.
- Részvétel a település jelentősebb kulturális rendezvényeinek szervezésében, nemzetközi kulturális kapcsolatainak gondozásában.
- Az egész életen át tartó tanulást segítő programok, szolgáltatások fejlesztésének, hatékonyságának elősegítése felmenő rendszerű amatőr művészeti események, vetélkedők szervezésével, kompetenciafejlesztő tevékenységek szakmai módszertanának kidolgozásával, az érintett települések számára múzeumpedagógiai, könyvtári, közművelődési programsorozatok előkészítésének gesztorálásával.

A könyvtár térségi hatása

A Berzsenyi Dániel Megyei Hatókörű Városi Könyvtár szintén végez térségi feladatokat. Szolgáltatási rendszerének jogi hátterét az 1997. évi CXL, az ún. kulturális törvény adja, melynek 64. § szerint a települési könyvtári ellátás a helyi önkormányzatok kötelező feladata, amelyet vagy önállóan végez az önkormányzat, vagy a vármegyei hatókörű városi könyvtár szolgáltatásait veszi igénybe. Ebben az esetben az önkormányzatok megállapodást kötnek az intézménnyel, és az igénybe vett szolgálatások fogadására alkalmas könyvtári szolgáltató helyet működtetnek. A Könyvtárellátási Szolgáltató Rendszert (KSZR) a 39/2013. (V.31.) EMMI rendelet tovább pontosítja. Vas megyében a Berzsenyi Könyvtár által indított rendszer 2013-ban kezdte el a korábbi időszak ellátórendszeri, valamint mozgókönyvtári gyakorlatára alapozva. Az induláskor 194 település csatlakozott a rendszerhez, ez 2022-re 203 települést jelent (2. táblázat), amely 94%-os vármegyei lefedettséget takar, megközelítőleg 99 ezer fő ellátandó népességgel.

2. táblázat: Vas vármegyei KSZR ellátottság megoszlása lélekszám alapján 2022-ben

Települések lakosságszáma (fő)	KSZR ellátottság (db)
500 lakosig	134
501-1000 lakos	50
1001-1500 lakos	12
1501-5000 lakos	7

Forrás: Saját szerkesztés a Berzsenyi Dániel Megyei Hatókörű Városi Könyvtár adatszolgáltatása alapján

A KSZR finanszírozásának alapját a szerződést kötő települések lélekszámából számított kiegészítő állami támogatás adja, amely 60-65%-át folyóiratok, könyvek, hangoskönyvek, nem hagyományos dokumentumok beszerzésére fordítják (2021-es adat szerint 22 940 könyvtári egység). A helyben lévő állománnyal ki nem elégíthető igények könyvtárközi kölcsönzéssel folyamatosan teljesülnek. Statisztikailag a jelenleg lezárt utolsó év (2021) szerint 1769 kérése teljesült a kistelepüléseknek ilyen módon. Az állománygondozás részeként folyamatos a helyben lévő állományok selejtezése, a rongált, avult könyvek kivonása. 2021-ben 42 településen volt tételes, teljes körű állományellenőrzés. A rendszer részét képezi a térségi településeken a könyvtári rendezvények támogatása, elsősorban a könyvtárhasználatot, az olvasást népszerűsítő rendezvények szervezésével. A COVID19 járvány hatása érezhető mind a megszervezésre kerülő rendezvények, mind a látogatók számában (1., 2. ábra).

A rendezvények közül kiemelkedik a Meseláda, a Robotika (2021: 49 foglalkozás), a KönyvtárMozi (2015-től az első időszakban éves 20-25 vetítés, 2022-ben már 150 vetítés), illetve kisebbségi rendezvények az anyaelvi kultúra értékeinek bemutatása céljából.

1. ábra: A Vas vármegyei KSZR által támogatott rendezvények száma (2019–2021)

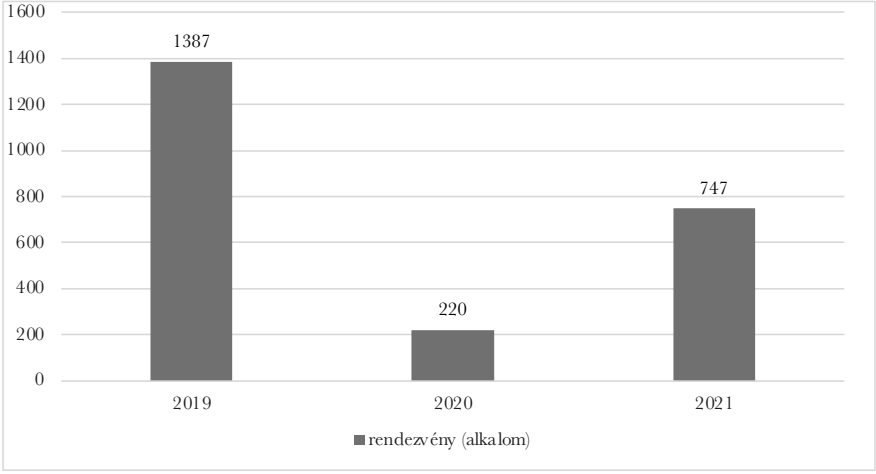

Forrás: Saját szerkesztés a Berzsenyi Dániel Megyei Hatókörű Városi Könyvtár adatszolgáltatása alapján

2. ábra: A Vas vármegyei KSZR által támogatott rendezvények látogatói száma (2019–2021)

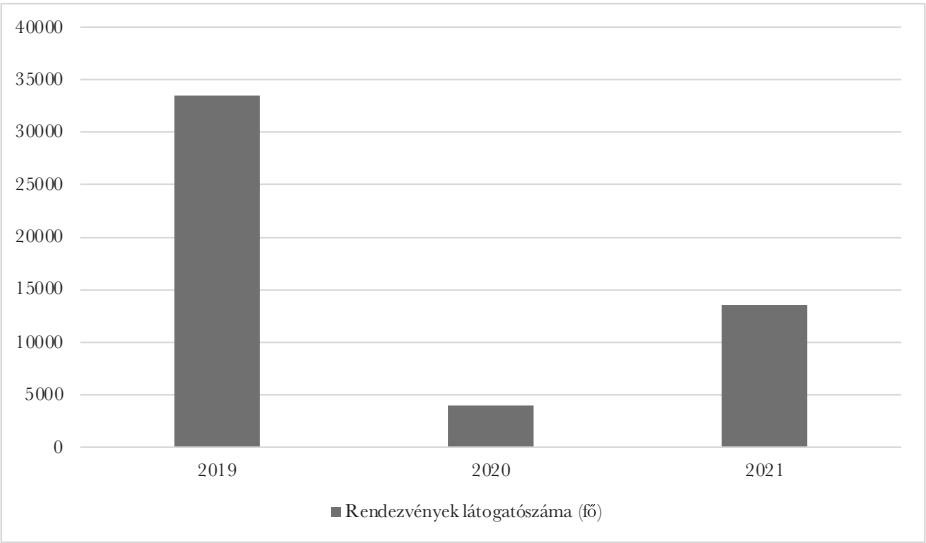

Forrás: Saját szerkesztés a Berzsenyi Dániel Megyei Hatókörű Városi Könyvtár adatszolgáltatása alapján

A múzeum térségi hatása

A Savaria Megyei Hatókörű Városi múzeum tevékenységi területe térségi szintű. Ahogy a fent már hivatkozott kulturális törvény 43. §-a fogalmaz: „A megyei hatókörű városi múzeum feladata a kulturális javak helyi védelmének települési szintet meghaladó, egy megye közigazgatási területére kiterjedő biztosítása." A Savaria Múzeum szakmai munkáját így Vas vármegyében végzi, a kulturális javakhoz való hozzáférést a vármegye egész közigazgatási területén biztosítja (*Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum Alapító Okirata,* 2020*)*.

A múzeum fenti feladatai gyűjtési, kutatási tevékenységet jelentenek a vármegye teljes területéről, azonban a munkák jelentős része Szombathelyen valósul meg. Egyes speciális múzeumi feladatok azonban vidéki helyszínen is folynak. Ennek bemutatására a legutolsó, 2021 évi Múzeumi beszámoló című dokumentumot elemeztem. 2021-ben az állományvédelmi szakemberek a minisztérium által küldött lista alapján 34 muzeális intézménynél végeztek el helyszínbejárást és készítettek el javaslatokat. A 34-ből 6 helyszín a Savaria Múzeum és annak tagintézményei voltak, illetve két további helyszín szintén szombathelyi. A többi 26 helyszín a következő településeken volt található: Kőszeg, Körmend, Sárvár, Csempeszkopács, Hegyhátszentpéter, Pankasz, Vasvár, Bérbaltavár, Cák, Csönge, Egyházashetye, Felsőszölnök, Jánosháza, Magyarszombatfa, Ostffyasszonyfa, Őriszentpéter, Peresznye, Szalafő, Szentgotthárd, Vasasszonyfa, Ják, Celldömölk. A muzeális intézmények között találunk városi múzeumot, tájházat, gyűjteményt, emlékszobát, emlékházat, kiállítóhelyet is (*Múzeumi beszámoló*, 2022).

A zenekar térségi hatása

A Savaria Szimfonikus Zenekar által rendelkezésemre bocsájtott, a zenekar előadásait rögzítő táblázatból kiszűrhetők azok az előa-

3. ábra: A Savaria Szimfonikus Zenekar előadásainak és Vas vármegyei területi előadásainak száma (2017–2021)

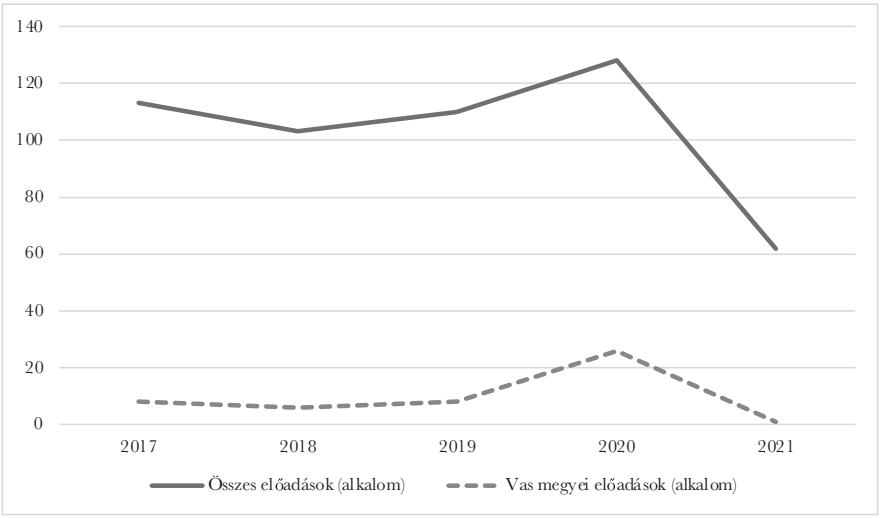

Forrás: Saját szerkesztés a Berzsenyi Dániel Megyei Hatókörű Városi Könyvtár adatszolgáltatása alapján

dások, amelyek Szombathelyen kívül, Vas megyében kerültek megrendezésre. Az adatokat 2017-től vizsgálom. Ebben az évben összesen 113 előadása volt a szimfonikusoknak, melyből 8 volt a térségi (ez az éves előadásszám 7%-a), mindegyik a vármegye egy-egy vidéki városában (Kőszeg, Szentgotthárd, Körmend, Celldömölk és Répcelak). 2018-ban a 103 megtartott koncertből 6 volt térségi (az összes előadás 5,8%-a), Kőszegen, Körmenden, Szentgotthárdon és Celldömölkön. 2019-ben 110 koncert került megrendezésre, amelyből 8 vármegyei volt (7%). Ezek Kőszegen, Szentgotthárdon, Celldömölkben, valamint két kisvárosban, Bükön és Vépen, illetve egy faluban, Jákon kerültek megrendezésre. 2020-ban a COVID 19 járvány ellenére 128 előadást tartottak, 26 vidéki előadással. Látható, hogy a vidéki fellépések ebben az évben jelentősen megugrottak és az összes megtartott előadás 20%-át tették ki, Kőszeg, Körmend, Celldömölk, Szentgotthárd mellett Sárváron, Vasváron, Acsádon, Hegyfalun, Bükön és Jákon is. A jelenleg vizsgálható teljes évben, 2021-ben az összes előadás száma jelentősen lecsökkent (62 alkalom), ebből pedig egyetlen Kőszegi előadást tartottak meg a térségben (ez 1,6%-ot jelent). A koncertek számának alakulását a 3. ábrán mutatom be.

A zenekar térségi fellépési lehetőségeit nagyban befolyásolják azok a kulturális színterek, amelyek az adott településen rendelkezésre állnak, azonban a 2020-as év adataiból kitűnik, hogy több olyan kistelepülésen is megszervezésre kerülhetnek komolyzenei koncertek, amelyek esetében korábban ilyenre nem került sor.

A bábszínház térségi hatása

A zenekarnál is pontosabb statisztikát vezet térségi fellépéseiről a Mesebolt Bábszínház, amely nem csupán az előadások időpontját és helyszínét, de azok címét és nézőszámát is rögzíti. Az adatok 2018-tól 2022-ig állnak rendelkezésemre. 2018-ban 360 előadást tartott

4. ábra: A Mesebolt Bábszínház előadásainak és Vas vármegyei területi előadásainak száma (2018–2022)

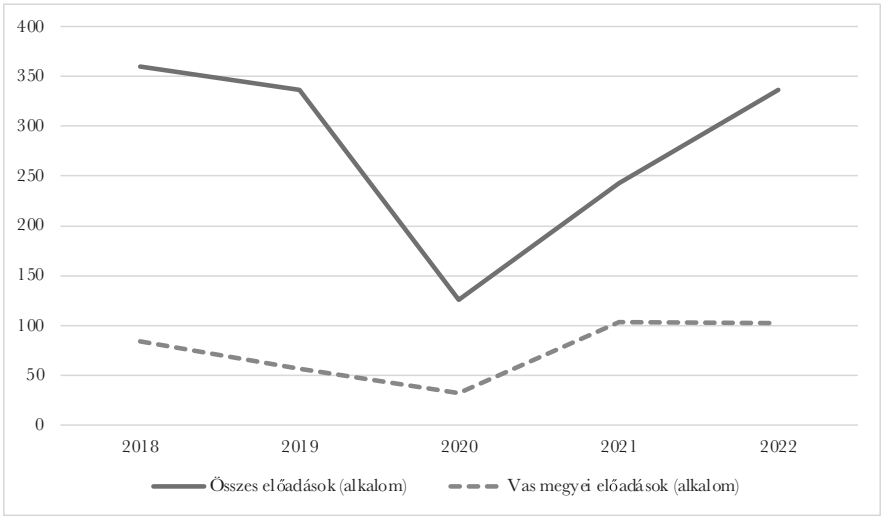

Forrás: Saját szerkesztés a Mesebolt Bábszínház adatszolgáltatása alapján

a bábszínház, ebből 84 volt Szombathelyen kívüli vármegyei előadás (az összes előadás 23%-a). 2019-ben 336 megtartott előadásból 57 volt térségi (17%). 2020-ban a pandémia miatt csupán 126 előadás került megtartásra, ebből 32 előadás volt térségi, amely az előadások negyedét tette ki. 2021-ben 243 előadást tartott a Mesebolt Bábszínház, ebből 104 volt Szombathelyen kívüli vármegyei, az összes előadás 43%-a. Láthatjuk, hogy a koronavírus járvány második évében a térségi előadások száma jelentősen megnőtt, és megközelítette az összes előadás felét. 2022-ben visszaállt a korábbi éves előadásszám (336 megtartott előadás), amelynek 30%-a volt térségi (102 alkalom). A bábszínház térségi előadásai tehát jelentős számúak, amely a pandémia időszakában tovább nőtt, és az utolsó vizsgált év tapasztalatából arra lehet következtetni, hogy a járványhelyzet elmúlása után is fontos része a tájoltatás a művészeti intézmény szakmai munkájának (4. ábra).

Összefoglalás

Tanulmányomban a városok térségi hatásait vizsgáltam a kulturális területen egy magyarországi vármegyeszékhely, közép-nagyváros, Szombathely példáján keresztül. A városi kulturális rendszer feladatai elsősorban a településen belül valósulnak meg, ám a közgyűjtemények számára törvényi kötelezettség a térségi szolgáltatások nyújtása, a közművelődés esetében pedig a vizsgált időszakban pályázati kötelezettségek merültek fel térségi módszertani központként való működésre (emellett vidéki fióktelep üzemeltetésére is láttunk példát). Az előadóművészeti szervezetek esetében vegyes képpel találkozunk: a kisebb, rugalmasabb művészeti előadások megtartására képes bábszínház előadásainak 30-40%-a vármegyeszékhelyen kívül zajlik, míg a Weöres Sándor Színház nem rendelkezik értelmezhető térségi kapcsolatrendszerrel (a szimfonikus zenekar a kettő között helyezkedik el). A hipotézisemben megfogalmazottak ugyanakkor igazolást nyertek,

és valóban erős a vármegyeszékhely kulturális intézményeinek térségi kisugárzása. Az is kimutatható azonban, hogy ez nem egy egységes városi, illetve városrégiós stratégián alapszik, hanem leginkább az egyes intézményekhez és jogszabályi kötelezettségekhez köthető. Egy szombathelyi kulturális térségi koncepció megalkotásával, melyben a vármegye települései is szerepet kapnak, jelentős mértékben szélesíteni lehetne a hálózatot, mellyel a térség szélesen vett gazdaságfejlesztési esélyei is erősödnének.

Felhasznált irodalom

A Berzsenyi Dániel Megyei és Városi Könyvtár Szervezeti és Működési Szabályzata (2015): http://www.bdmk.hu/editor_up2/SZMSZ_2015.pdf

Baranyai Gábor – Pozsgai Andrea (2015): Szombathely kulturális intézményrendszere és vonzerői. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 4. évf., 4. sz., 98–111.

Buksó Tibor László (2020): A helyi önkormányzati szolgáltatásszervezés fenntarthatósága. *Polgári Szemle*, 16. évf., 4–6. sz., 109–119.

Cerisola, Silvia – Panzera, Elisa (2021): Cultural and Creative Cities and Regional Economic Efficiency: Context Conditions as Catalyzers of Cultural Vibrancy and Creative Economy. *Sustainability*. 13, 7150. Doi: https://doi.org/10.3390/su13137150

Fábián Attila – Tóth Balázs István (2011): A hazai kistérségek kulturális teljesítménye. In: Kocziszky, György– Szakály, Dezső (szerk.): *Tudásalapú társadalom - Tudásteremtés - Tudástranszfer - Értékrendváltás: VIII. Nemzetközi tudományos konferencia. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc*

Fekete Dávid (2017): A nagyvárosi régiók fenntarthatósága az EU-ban. Polgári Szemle, 13. évf., 4–6. sz., 111–123.

Horváth Zoltán (2023): Területi politika kulturális beruházásokon keresztül – Modern Városok Program kulturális fejlesztési kísérletei három nyugat-magyarországi megyeszékhelyen. Településföldrajzi Tanulmányok, 10. évf., 1–2. sz., 104–116.

Lentner Csaba (2019): Önkormányzati pénz és vagyongazdálkodás. Dialóg Campus Kiadó, Budapest

Múzeumi beszámoló (2022): https://www.szombathely.hu/kozgyules/e-bizottsag/download.93746/

Pongrácz Attila – Szretykó György – Vehrer Adél (2022): Megváltozó kihívások az oktatásban a robotizáció terjedése miatt. In: Borbély Katalin és Filep Bálint (szerk.): Közteherviselés a digitális jólétben. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.

Rechnitzer János – Smahó Melinda (2011): *Területi politika.* Akadémiai Kiadó, Budapest

Rechnitzer János (2019): Nagyvárosok a magyar területi politikában és területfejlesztésben a rendszerváltozástól napjainkig. *Tér es Társadalom,* 33. évf., 1. sz., 3–26.

Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum Alapító Okirata (2020): http://muzeum.savariamuseum.hu/editor_up/Pdf/26_6_2020_Uj_Alapito_Okirat_2020_oktober_9.pdf

Somlyódiné Pfeil Edit (2008): A városi térségek a közigazgatási struktúra és a „governance" keresztmetszetében. *Tér és társadalom*, 22. évf., 1. sz., 27—43.

Somlyódiné Pfeil Edit (2019): *A városok szerepe a területi kormányzásban*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest

Szombathely – A holnap városa legyen a jelen valósága. Szombathely a III. évezred 3. évtizedében (2020). https://m.szombathely.hu/onkormanyzat/koncepciok-tervek/projektek/d195720/ (Letöltve: 2023. december 14.)

Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata Közgyűlésének 5/2020. (III. 5.) önkormányzati rendelete a helyi közművelődési feladatok ellátásáról (2020). https://net.jogtar.hu/rendelet?council=szombathely&dbnum=197&docid=A2000005.SZH&searchUrl=/rendelet-kereso/gyors%3Fcouncil%3Dszombathely

Vehrer, Adél (2016): Environmental consciousness and intergenerational learning. *Modern Science*, No. 1. Prague. 82-97.

Vehrer Adél (1997): Határmenti együttműködések. In: *Határmenti együttműködés a felsőoktatásban.* Buda Mariann– Kozma Tamás (szerk) Acta Paedagogica Debrecina. A Kossuth Lajos Tudomány-egyetem Neveléstudományi Tanszékének Közleményei. XCVI. Debrecen. 67-88.

Vehrer Adél – Papp Bálint (2020): Területi alapon szerveződő közösségek a Rábavidéken. *Polgári Szemle,* 16. évf. 4-6. sz. 315-326.

1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700140.tv

Polgári Szemle

ISSN 1786-6553